

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

9

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Всесвітня історія

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2017

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 №417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

С. В. Гаращук, учитель історії НВК «Овруцька гімназія імені А. Малишка — ЗОШ I ступеня» Овруцького району Житомирської області, учитель-методист;

І. В. Олійник, методист науково-методичного центру департаменту освіти і науки Запорізької міської Ради;

М. І. Гурик, доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, кандидат історичних наук

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3371-3.

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3371-3

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Перед тим як розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, варто ознайомитися зі змістом підручника та його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів та 41 параграф. Дати основних подій, поняття й терміни, імена історичних діячів, на які слід звернути увагу та запам'ятати, виділені в тексті спеціальним шрифтом. Після деяких імен у дужках подано їхні роки життя, для правителів — роки перебування при владі. Тлумачення найважливіших понять подано окремими врізками.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщені до нього документи та відповідати на запитання. Схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо. Сюжетні ілюстрації, портрети історичних діячів створюють цілісне уявлення про події минулого та їх учасників. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою завдань на узагальнення знань.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів і понять, до якого ви можете звернутися в процесі роботи з параграфами.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та дізнатися більше, ніж написано в підручнику.

Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю, які виконуються в режимі онлайн, тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: interactive.ranok.com.ua

Трафальгарська битва (фрагмент).
Художник Дж.Т. Серрес, 1824 р.

Атака шотландської кавалерії в битві під Ватерлоо (фрагмент).
Художниця Е. Томпсон, 1881 р.

Спеціальні позначки **i**, розташовані на сторінках підручника, підкажуть вам, коли можна звернутися до інтернет-додатків.

Щоб вам було зручніше працювати з підручником, окрема інформація в ньому об'єднана за рубриками.

- **Опрацювавши цей параграф, ви зможете.** У цій рубриці наведено стислий виклад основних навчальних завдань.
- **Пригадайте.** Запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.
- **Документи розповідають.** Під цією рубрикою наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.
- **Постать в історії.** Ця рубрика містить інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.
- **Цікаві факти.** У цій рубриці ви знайдете цікаві історичні факти, пов'язані зі змістом матеріалу параграфа.
- **Висновки.** Тут наведені основні положення вивченого матеріалу, що завершують параграфи.
- **Запитання і завдання.** У цій рубриці містяться запитання і завдання до параграфів, що поділяються на чотири групи:

Перевірте, як ви запам'ятали. За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

Подумайте і дайте відповідь. Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

Виконайте завдання. Виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

Творче завдання. Тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ.

Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії

1 МІСЦЕ ДРУГОЇ ЧАСТИНИ НОВОГО ЧАСУ У ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ.

Цього навчального року ви продовжите знайомство з подіями Нової історії, або історії Нового часу. Минулого року ви вивчали події кінця XV — кінця XVIII ст. Цього року ви дізнаєтесь, що відбувалося у світі наприкінці XVIII — на початку XX ст. Як ви бачите, предметом вашого вивчення є XIX століття, тому деякі дослідники використовують щодо цього періоду Нового часу назву «довге» XIX століття.

У другій частині Нового часу, яка стала епохою модернізації, відбулося чимало важливих змін у житті людей. Зокрема, у країнах Західної Європи та Америки, які називають Заходом, сформувалося **індустріальне суспільство**. Його поява обумовила якісні зміни в різних сферах життя людини.

Модернізація — зміни в суспільстві, пов'язані з необхідністю перетворення всіх сфер життя відповідно до вимог сучасності.

Індустріальне суспільство («індустрія» — синонім слова «промисловість») — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості як основи та провідного сектору економіки й відповідних соціальних структур.

У цей час у світі відбувалися процеси суспільної модернізації. За змістом і формою дослідники розрізняють декілька її типів. Зокрема, за формою вона буває мирною, еволюційною, у вигляді реформ, здійснюваних владою, і немирною, революційною, у вигляді докорінного насильницького руйнування того, що заважає розвитку суспільства. За змістом суспільну модернізацію поділяють на ту, яка проводиться відповідно до вимог часу, і ту, що відбувається з метою наздогнати інші країни, подолати відставання від них.

2 ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА. У країнах Заходу початок становлення індустріального суспільства був пов'язаний із розгортанням промислової революції, яка поступово поширювалася Європою із заходу на схід із Великої Британії.

Нове промислове виробництво розвивалося на засадах вільної конкуренції, коли виробники товарів вели боротьбу один з одним за кращі умови виробництва та збуту товарів. Вільна конкуренція була рушійною силою економічного розвитку й одночасно спричиняла його нестабільність: періоди економічного піднесення змінювалися економічними кризами. Це були кризи перевиробництва, коли підприємці, прагнучи отримати прибуток, виробляли більше товарів, ніж потребував існуючий попит на ринку. У період кризи підприємства розорявалися, а сотні тисяч найманих працівників опинялися без роботи. Унаслідок

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як працювати з підручником; визначити хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви будете вивчати цього року; скласти загальне уявлення про особливості економічного, політичного та соціального розвитку світу наприкінці XVIII — на початку XX ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть їхні хронологічні межі. **2.** Назвіть події всесвітньої історії кінця XV — XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. **3.** Які основні зміни відбулися у світі в цей період? **4.** Покажіть на карті країни, із подіями в яких ви познайомилися минулого року.

ПЕРІОДИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Поява людини на Землі — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	<i>I частина:</i> кінець XV — кінець XVIII ст. <i>II частина:</i> кінець XVIII — початок XX ст.
Новітня історія	<i>I частина:</i> 1914—1939 рр. <i>II частина:</i> 1939 р.— початок XXI ст.

Пароплав «Принцеса» (США). 1859 р.

Розлив чавуну в блоках. Художник Г. Геєнброк, 1890 р.

цього кризи спричиняли численні соціальні протести й обумовлювали необхідність пошуку шляхів удосконалення існуючої економічної системи.

Парова сільськогосподарська машина XIX ст.

Зі становленням індустріального суспільства були пов'язані структурні зміни в економіці: якщо раніше її основою було сільське господарство, то тепер на перше місце вийшла промисловість. У сільському господарстві Великої Британії та північних штатів США, а згодом і в інших країнах почали застосовувати сільськогосподарські машини: багатолемішні плуги для обробітку землі, кінні сівалки для сівки, жниварки на кінній тязі для збирання зернових, кінні молотарки тощо. Втім, машини впроваджувалися в сільському господарстві набагато повільніше, ніж у промисловості.

Маленькі робітники XIX ст.

Розвивалася торгівля, у якій чільне місце посіли порівняно дешеві фабрично-заводські товари, розраховані на масового споживача. У світовій торгівлі спостерігався поділ на провідні індустріальні країни Заходу, які були виробниками фабрично-заводської продукції й споживачами дешевої сировини, та країни, що стали ринками збуту цих товарів і постачальниками сировини. До останніх належали країни Сходу та Латинської Америки. Однак і в країнах Заходу темпи економічного розвитку були неоднаковими та суттєво відрізнялися.

? Яку інформацію про зміни в розвитку провідних країн світу в XIX ст. можна отримати за ілюстраціями?

З **ЗМІНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ.** Визначальний вплив на політичне життя країн Заходу в другій частині Нової історії мала Велика французька революція кінця XVIII ст., яка висунула ідеї свободи, рівності й братерства. Вона кинула виклик пануванню в країнах континентальної Європи «старого порядку», в основі якого були абсолютизм, поділ на стани та різні форми залежності підданих від держави. У країнах Заходу поступово затверджувалися основи правової держави, яка ґрунтувалася на принципах верховенства закону, політичних свобод і свободи підприємництва. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, загальним виборчим правом, поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. У провідних країнах світу йшло поступове формування засад громадянського рівноправ'я та парламентської демократії.

Громадянське рівноправ'я — користування населенням певної держави однаковими правами й обов'язками у статусі її громадян.

Парламентська демократія — форма здійснення народовладдя, за якої головним центром зосередження законодавчої діяльності в країні є парламент.

Основними формами держави в країнах Західної Європи та Америки стали республіки (парламентські або президентські) і монархії (парламентські або конституційні). Процеси політичного розвитку країн відбувалися двома відмінними шляхами — реформ або революцій. У континентальній Європі перший представляла Велика Британія, другий — Франція.

Важливу роль у політичному житті держав стали відігравати **політичні партії** — добровільні об'єднання прихильників певних суспільних ідеалів. Їхньою метою були здобуття влади законним шляхом, тобто через вибори, і реалізація своєї програми. Ідейні засади політичних партій ґрунтувалися на певних напрямках громадсько-політичної думки XIX ст., основними з яких були:

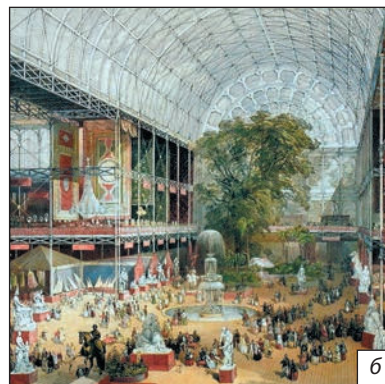
- **консерватизм** — сукупність ідейно-політичних течій, прихильники яких спиралися на принципи традиції та спадковості в суспільному розвитку, виступали за збереження панівної ролі держави й церкви в житті суспільства, не сприймали революції та радикальні реформи. Консерватори прагнули зберегти старий політичний лад;
- **лібералізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали виступали за досягнення змін у суспільстві легальним (законним) шляхом за допомогою реформ і проти революцій як засобу розв'язання соціальних суперечностей;
- **радикалізм** — ідейно-політична течія, прихильники якої виступали за здійснення рішучих і глибоких змін у політичному й соціально-економічному житті. Незважаючи на велику різноманітність радикальних течій (анархізм, соціалізм, комунізм тощо), їх об'єднувало негативне ставлення як до старого — станового — устрою, так і до нового — буржуазного. Більшість радикалів були прихильниками насильницьких методів боротьби;
- **націоналізм** — ідейно-політична течія, що виникла в XIX ст. та об'єднувала прихильників визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку. Ті, хто поділяв ідеали націоналізму, були провідними діячами в боротьбі за здобуття поневоленими народами національної незалежності та створення власних держав.

У соціальному житті західного індустріального суспільства важливе значення мали **підприємці** та **наймані робітники**. Підприємці, яким належала провідна роль в економічному житті суспільства, були зацікавлені у здобутті можливості впливати на державну політику законними парламентськими методами. Вони виступали за ліквідацію залишків «старого порядку» та утвердження демократичних засад у державі.

Будівля парламенту в Лондоні.
Штормове небо.
Художник К. Моне, 1904 р.

i

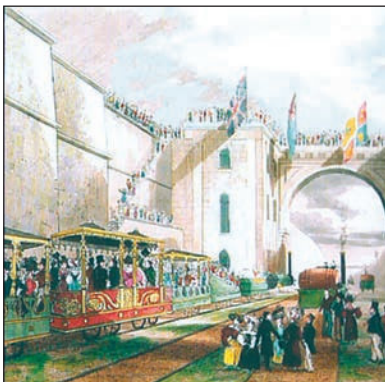

Кришталевий палац, побудований у Лондоні в 1851 р. (а — зовнішній вигляд, б — інтер'єр).
Архітектор Дж. Пакстон

Універсальна демократія та соціальна республіка.
Художник Ф. Соро,
50-ті рр. XIX ст.

Відкриття залізниці
Ліверпуль—Манчестер.
Листівка 1830 р.

? Як поява залізничного транспорту вплинула на життя населення?

На початку XIX ст. у країнах Заходу наймані робітники були безправною та соціально незахищеною верствою суспільства. Боротьба робітників за свої права стала одним із головних чинників, що визначав стабільність суспільства в цих країнах.

Упродовж XIX ст. було зруйновано традиційну систему поділу суспільства. Місце людини в ньому стало визначатися тим, чого вона досягла власними зусиллями.

XIX століття стало періодом розгортання процесів формування націй.

Нація — велика група людей, пов'язаних спільними традиціями та звичаями, почуттям соціальної однорідності й спільними інтересами. Її визначальними ознаками зазвичай вважають спільні мову, релігію, традиції, історію й більш-менш компактне територіальне розташування.

У Франції цьому процесу сприяла революція 1789—1799 рр. У Німеччині та Італії утворення націй завершилося в другій половині XIX ст. після подолання політичної роздробленості та об'єднання країн. Набагато складніше цей процес відбувався в Австрійській імперії, де австрійці становили лише четверту частину населення та здійснювали політику онімечування інших, переважно слов'янських народів, що населяли державу. Унаслідок поширення в країнах Заходу уявлень, що кожна нація має право бути вільною та жити власним політичним життям, **національне відродження** бездержавних народів стало важливою складовою суспільно-політичного життя країн Заходу XIX ст.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи, що набули поширення в XIX ст. За змістом і формою національне відродження фактично було націотворенням.

4 ЛЮДИНА В УМОВАХ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.

У XIX ст. у Європі спостерігалось швидке зростання кількості населення. Протягом 1800—1900 рр. цей показник збільшився із 190 млн до 420 млн осіб. Це стало можливим завдяки розвитку медицини, збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, зменшенню смертності та збільшенню народжуваності, зростанню загального рівня життя.

Становлення індустріального суспільства в країнах Заходу спричинило зміни в житті людини. Якщо раніше переважна частина населення жила в селах і працювала на землі, то зараз стала збільшуватися кількість жителів міст, де були розташовані фабрично-заводські підприємства. Наприкінці XIX ст. за кількістю міського населення всі країни Заходу випередила Велика Британія, де дев'ять із десяти жителів проживали в містах. В інших країнах Європи й Америки кількість населення міст також збільшувалася, але все одно в сільській місцевості залишалося близько 70—80 % жителів.

Урбанізація — процес збільшення кількості міст і населення в них та посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Високим рівнем **урбанізації** характеризувалися промислові райони. Однак стрімке зростання кількості населення загострювало тут соціальні проблеми. Відсутність елементарних санітарних умов (водогонів, каналізацій) в оселях міської бідноти перетворювала їх на джерело можливих епідемій. Жахливі умови життя в перенаселених міських кварталах спричиняли те, що для багатьох місто ставало уособленням руйнування традиційних суспільних відносин і водночас сприятливим місцем для поширення радикальних ідей.

Ознакою XIX ст. в країнах Заходу стали значні за обсягами **міграції** людей, які вирушали до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі. Міграційні процеси відбувалися у формі **еміграцій** та **імміграцій**.

Міграція — переселення людей, переміщення капіталів усередині країни та за її межі.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

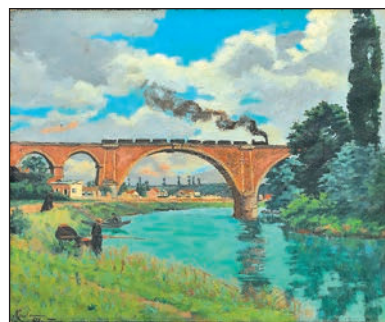
Зростання міст і кількості населення в першу чергу зумовили процеси, пов'язані з промисловою революцією та індустріалізацією. Так, у 1800 р. у Європі було лише 17 міст із населенням 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн жителів. У 1890 р. таких міст було вже 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Населення чотирьох міст перевищило 1 млн осіб: це Лондон, Париж, Берлін, Відень. З'явилася загальна широка мережа великих і малих міст, а також густозаселені промислові райони (Рур у Німеччині), які поглинули сільські околиці.

Одним із джерел урбанізації була також міграція населення як усередині країни, так і між країнами й континентами. Основний потік мігрантів спрямувався у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Англії, Німеччини, Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали переселенці з Італії та країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи вирушали і до Латинської Америки, і до колоній.

Велика французька революція кінця XVIII ст. започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Ця боротьба жінок за **емансипацію** тривала протягом усього XIX ст.

Емансипація — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

Першими розпочали боротьбу заміжні жінки Англії, які в 1882 р. домоглися права розпоряджатися своєю власністю. У 1886 р. англійський парламент прийняв закон, який дозволяв жінці після розлучення залишати дітей із собою. Проте найбільш тривалою стала боротьба за виборчі права жінки. Жінок, що боролися за виборчі права, називали **суфражистками**. Вони

Залізничний міст над річкою Марна в Жуанвілі (Франція). Художник А. Гійомен, 1875 р.

В омнібусі. Художник М. Делондр, 1880 р.

Арешт Еммеліни Панкгорст, що очолювала рух за права жінок

Пробудження: суфражистки, що успішно відстоюють свої права на заході США, несуть факел свободи на схід. Листівка 1915 р.

Прачки прасують.
Художник Е. Дега, 1884 р.

Засновниці англійського Жіночого соціального та політичного союзу Ені Кінні та Крістабель Панкгорст (дочка Еммеліни Панкгорст) із плакатом за виборчі права жінок

влаштували мітинги й демонстрації, вчиняли бійки з поліцією та били вікна державних установ. Їх заарештовували й саджали у в'язниці. На початку ХХ ст. жіночий рух став більш організованим. В Англії його очолила Еммеліна Панкгорст (1858—1928). У 1914 р. виборчі права були надані жінкам скандинавських країн, Австралії та Нової Зеландії, у 1918 р. — Англії, у 1919 р. — Німеччини, у 1920 р. — США.

Суфражизм — жіночий рух за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав.

Суфражизм став попередником **фемінізму** — більш широкого руху жінок за свої права, який розгорнувся у ХХ ст.

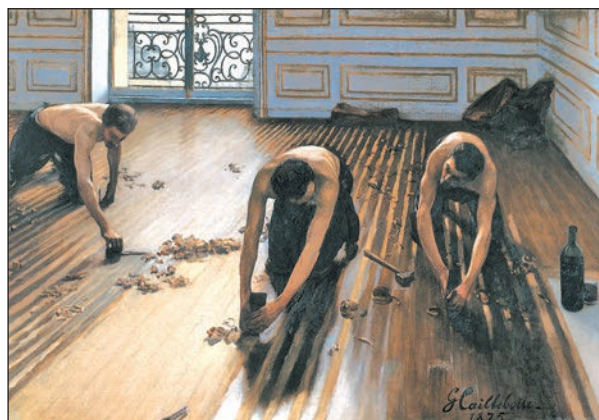
Фемінізм — суспільний рух, який виступає за рівні права жінки в усіх сферах життя, захист особливих потреб жінки, що пов'язані з їхніми фізіологічними відмінностями від чоловіків.

5 СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК. У ХІХ ст. під впливом економічних змін стрімко змінювалася і соціальна структура населення. У Новий час відкрилися нові можливості перед тими, чиї пращури не належали до титулованої знаті. Інтелект, освіченість, ділові якості, наполегливість — це не повний перелік якостей, які давали змогу досягти успіхів у житті. Старі стани швидко руйнувалися, а на їх основі поставали нові класи й групи. До змін доводилося пристосовуватися і старим прошаркам суспільства. У другій половині ХІХ ст. проблема пристосування до нових умов гостро постала перед старою аристократією, життя якої було тісно пов'язане із селом, де були їхні земельні володіння та маєтки. Їх неквапливе життя різко контрастувало з активною діяльністю населення міст. Аристократія в більшості країн Європи ще зберігала спадкові привілеї, вона складала основу вищого чиновництва, дипломатів та офіцерів. Однак із формуванням індустріального суспільства родова аристократія стрімко втрачала вплив у суспільстві. Так, в Англії в 1869 р. у палаті громад засідало 2/3 представників земельної аристократії, а вже через 40 років вони склали лише 1/3 депутатів.

Бавовняна факторія (контора) в Новому Орлеані.
Художник Е. Дега, 1873 р.

Паркетники.
Художник Г. Кайботт, 1875 р.

Представники старої аристократії, що усвідомили зміни, почали займатися підприємництвом, освоювати спеціальності, пов'язані з банківською сферою, засновувати промислові підприємства. Намагаючись зберегти владу й багатства, вони часто прагнули породичатися з власниками значних капіталів, які не належали до їхнього кола. У результаті такого поєднання формувалася прошарок вищого класу.

Незважаючи на могутність вищого класу, помітного впливу в суспільстві останньої третини XIX ст. почав набувати середній клас. Він об'єднував різні прошарки суспільства — підприємців, службовців, людей «вільних професій» (інженери, лікарі, викладачі, юристи тощо). Вчені виділяють кілька основних ознак, за якими ту чи іншу людину можна віднести до середнього класу: стійке матеріальне становище, яке, однак, не дозволяє жити, не працюючи; освіченість; можливість наймати прислугу тощо. Вважається, що середній клас надає суспільству стабільності, оскільки він не прагне заволодіти чужим майном, як бідняки, і не викликає заздрості, як багатії.

Найбільшим за кількістю новим класом суспільства було робітництво, яке впродовж століття теж зазнало змін. Так, відбувалося зростання його кількості (із 20 млн осіб у 70-ті рр. XIX ст. до 40 млн у 1900 р.) і розшарування за рівнем доходів і кваліфікації. У найкращому становищі були висококваліфіковані робітники, яких називали робітничою аристократією. Вони складали приблизно п'яту частину робітництва. Прибуток деяких із них дорівнював доходу представників середнього класу. Їхні діти, як правило, навчалися в школах і прагнули отримати спеціальність, яка б дозволяла їм працювати в конторах (офісах), а не на виробництві.

Основну масу робітництва складали чорнороби, які отримували мізерну платню. Будь-які негаразди — хвороба, нещасний випадок, старість, економічні кризи, які із середини XIX ст. стали регулярними, — ставили робітника та його родину у скрутне становище. Відсутність системи соціального забезпечення прирікала цих людей на жебрацьке існування.

Два адвокати.
Художник О. Дом'є, 30-ті рр. XIX ст.

Залізо та вугілля.
Художник В.Б. Скотт, 1861 р.

? Яку інформацію про умови праці представників різних професій у XIX ст. можна отримати за ілюстраціями (с. 10, 11)?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Розвиток індустрії дав можливість залучати до праці на підприємстві жінок і дітей. На кінець століття жінки становили 15% робітництва. Проте вони зазнавали дискримінації в оплаті праці, отримуючи ліше 30—50% від заробітної плати чоловіків, були відсутні закони, які б захищали жінку від негативного впливу виробництва. Багато жінок працювали хатніми прислугами, займалися поденною роботою. Невдовзі з'явилися професії, які стали асоціюватися із жінкою: телефоністка, машиністка, секретарка.

У XIX ст. активно використовувалася й дитяча праця. Лише наприкінці століття були прийняті закони, які обмежували або забороняли її.

Слід зазначити, що в останню третину XIX ст. реальний дохід робітництва в країнах Європи зріс на 30—50%. Це дозволило людям краще харчуватися, одягатися та навіть витратити гроші на розваги. Також відбулося скорочення робочого дня із 14—16 до 8—12 годин. У деяких країнах це було закріплено в законодавстві.

6 КРАЇНИ СХОДУ. Сходом називають країни Азії та Африки, де в XIX ст. продовжували розвиватися традиційні суспільства мусульманської, індійсько-південноазійської та китайсько-далекосхідної цивілізацій.

До них належала більшість населення світу. Ці цивілізації мали визначні досягнення в господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Проте завдяки виклику європейців вони зазнавали значних змін — як позитивних, так і негативних.

Традиційне суспільство — суспільство, у якому над людиною панують споконвічні традиції та звичаї, де людина не уявляє себе окремо від природи. Таке суспільство негативно налаштоване до сприйняття будь-яких нововведень.

У XIX ст. країни Заходу, спираючись на свою економічну перевагу, посилили тиск на країни Сходу, почали руйнувати в них підвалини традиційних суспільств і ділити цей регіон на колонії, залежні держави та сфери впливу. Власниками найбільших колоніальних володінь були Велика Британія, Франція, Нідерланди. Країни Сходу розгорнули національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, яка стала одним із важливих явищ світової історії XIX ст.

ВИСНОВКИ

- У 9 класі ви вивчатимете другу частину історії Нового часу, що охоплює події кінця XVIII — початку XX ст.
- У країнах Заходу цей період називають епохою модернізації. В економічному житті тут відбувалося становлення індустріального суспільства, що було пов'язане з розгортанням промислової революції.

- У суспільно-політичному житті західних країн цього періоду визначальними були зміни, пов'язані з руйнуванням «старого порядку» й становленням засад демократії.
- Розвиток країн Сходу, де зберігалися традиційні суспільства, у XIX ст. відбувався під тиском країн Заходу, що економічно переважали, і поступового усвідомлення необхідності протидіяти йому.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Який період всесвітньої історії вивчається в 9 класі? **2.** Що таке індустріальне суспільство? **3.** Чим були спричинені кризи перевиробництва товарів? **4.** Що таке урбанізація? **5.** Які риси характерні для традиційного суспільства? **6.** Яка країна Європи стала в XIX ст. власником найбільших колоніальних володінь?

 7. Які зміни відбулися в економіці західних країн у період становлення індустріального суспільства? **8.** Охарактеризуйте нові явища в політичному й соціальному житті країн Заходу в XIX ст. **9.** Як змінювалося життя людини в умовах індустріального суспільства? **10.** Які риси характеризують розвиток країн Сходу в другому періоді Нової історії?

 11. Складіть у зошиті таблицю «Зміни в розвитку країн Заходу в XIX ст.».

Сфера життя	Які зміни відбулися

12. Покажіть на карті провідні країни Європи та світу, які ви вивчатимете цього року. Назвіть їхні столиці. **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, яку роль відіграло «довге» XIX століття в розвитку людства.

 14. Підготуйте есе за темою «Для чого ми вивчаємо історію?».

РОЗДІЛ І. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА

наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

§ 2—3. Початок Великої французької революції кінця XVIII ст.

1 ФРАНЦІЯ наприкінці XVIII ст. На початку 80-х рр. XVIII ст. Франція була аграрною країною із 25-мільйонним населенням, серед якого 22 млн осіб становили селяни, 130 тис. — духовенство, 140 тис. — дворянство.

У сільському господарстві зберігалися давні традиційні відносини. Переважна більшість селян були особисто вільними, але земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам. За неї селяни виконували численні грошові й натуральні повинності. У промисловості було поширене мануфактурне виробництво. Промислова революція у Франції ще не відбулася, машини на підприємствах використовували мало.

Активно розвивалася торгівля. Маючи великий флот, Франція отримувала значні прибутки від торгівлі з колоніями в Африці та Новому Світі. Розвитку внутрішньої торгівлі заважали митні кордони всередині країни, відсутність єдиної системи міри й ваги.

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище країни погіршилося. Війни в Європі, у яких брала участь Франція, зовсім спустошили скарбницю. Чимало французьких селян стали жебраками й волоцюгами. Час від часу спалахували «хлібні бунти», відбувалися виступи проти податкового гніту.

Населення Франції, як і раніше, зберігало становий поділ. Перші два стани — духовенство і дворянство — були привілейованими, не сплачували податків, мали право володіти землею та брати участь в управлінні державою. Разом вони складали близько 4% населення, але в їхній власності перебувала третина всіх земель. До третього, непривілейованого стану належали всі інші верстви населення — селяни, ремісники, наймані робітники, буржуа. Вони сплачували податки й не мали політичних прав. Проте існуючий поділ на стани не відповідав дійсності. У складі духовенства було вище духовенство, що володіло величезними землями, і нижче духовенство, яке наближалось до третього стану.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити передумови та причини Великої французької революції кінця XVIII ст.; характеризувати погляди французьких просвітителів; розпочати аналіз подій революції за її періодами; аналізувати підсумки та історичне значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси соціально-політичного розвитку Франції у XVIII ст.? **2.** Що таке Просвітництво? **3.** Якими були погляди просвітителів на суспільство й державу?

Людовік XVI із дружиною Марією-Антуанеттою та дітьми у Версалі в 1782 р. Невідомий художник

СТАНИ ФРАНЦУЗЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Перший стан	Другий стан	Третій стан	
Привілейовані		Непривілейований	
Духовенство	Дворянство	Селянство	Ремісництво
		Наймані робітники	Буржуазія
Не сплачували податків. Наділені політичними правами		Сплачували податки. Позбавлені політичних прав	

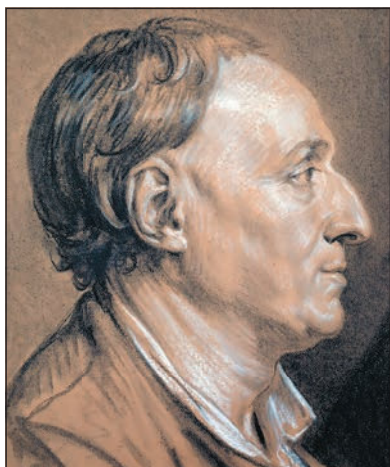
Вольтер

Читання книжок Вольтера в салоні мадам Жофрен.
Художник А.Ш.Г. Лемоньє, 1775 р.

Шарль-Луї Монтеск'є

Дені Дідро

Відрізнялося також становище заможного придворного дворянства та простого службового. Із третього стану вийшла буржуазія — банкіри, судновласники, підприємці, купці, юристи та інші. Проте вони не впливали на справи в державі.

За політичним устроєм Франція залишалася абсолютною монархією. Існуючий державний і суспільний устрій країни називали «старим порядком», в основі якого, як ви знаєте, було поєднано абсолютизм зі становими привілеями духовенства й дворянства. За правління короля **Людвіка XVI** (1774—1792 рр.) ситуація у Франції вимагала рішучих дій центральної влади. Новий генеральний контролер (міністр) фінансів **Жак Тюрго** запропонував королю програму реформ, яка передбачала залучення духовенства й дворянства до сплати податків, ліквідацію всіх феодальних прав сеньйорів щодо селян, внутрішніх митниць, ремісничих цехів тощо. Проте під тиском прибічників «старого порядку» реформи не були втілені в життя, а сам міністр пішов у відставку.

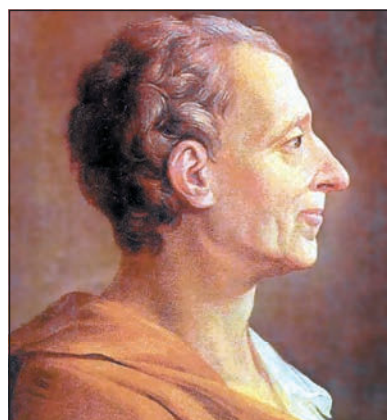
2 ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО. Французькі просвітителі своєю критикою «старого порядку» багато зробили для усвідомлення різними верствами населення необхідності здійснення змін у країні. **Вольтер** (псевдонім мислителя Франсуа Марі Аруе) (1694—1778) засуджував абсолютизм, однак вважав владу освіченого монарха корисною для країни. Найбільш справедливим суспільним устроєм, на його думку, був той, що забезпечував для всіх три основні ідеали — свободу, рівність у правах і повагу до приватної власності. Католицьку церкву Вольтер рішуче засуджував, але вважав, що релігію необхідно зберегти для утримання народу в покорі.

Різким противником абсолютизму був **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689—1755). Найкращим державним устроєм він вважав конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Держава, на думку мислителя, мала забезпечити

свободу слова, друку, зборів, віротерпимість, рівність усіх перед законом і недоторканність приватної власності. Він наполягав на необхідності відокремлення церкви від держави.

Дені Дідро (1713—1784) був прихильником обмеженої монархії й також засуджував абсолютизм. Він виступав за усунення майнової нерівності, віротерпимість, недоторканність приватної власності та економічну свободу. Д. Дідро визнавав існування Бога, але критикував існуючу релігію й церкву, наполягаючи на створенні нової «природної релігії».

На відміну від інших просвітителів, **Жан-Жак Руссо** (1712—1778) узагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він вважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Ж.-Ж. Руссо не сприймав католицьку церкву, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

Жан-Жак Руссо

3 ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Францію охопила гостра економічна, соціальна й політична криза. Зростали ціни, збільшувалося безробіття, а неврожай 1788 р. викликав у країні голод.

Революція — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання світу.

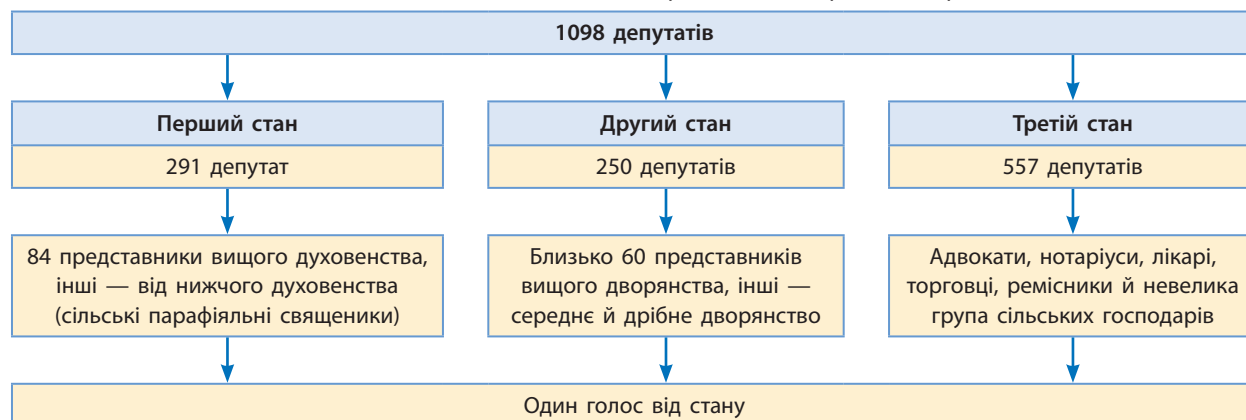
На скликаних у 1787 р. Людовіком XVI зборах нотаблів було прийнято рішення запровадити в країні загальний земельний податок з усіх станів. Однак паризький парламент відмовився затвердити це рішення та запропонував королю зібрати для цього **Генеральні штати** (вищі станово-представницькі дорадчі збори у Франції), які не скликалися з 1614 р.

5 травня 1789 р. у Версальському палаці Людовік XVI відкрив засідання Генеральних штатів і наказав депутатам затвердити нові податки. Однак депутати третього стану виступили проти традиції голосувати за станами («один стан — один голос»), наполягаючи на рівному та спільному голосуванні всіх депутатів. Депутатів третього стану підтримали деякі представники привілейованих верств.

Карикатура «Зеніт французької слави — вершина свободи». Художник Дж. Гілрей, 1793 р.

СКЛАД ГЕНЕРАЛЬНИХ ШТАТИВ (5 травня — 17 червня 1789 р.)

Відкриття Генеральних штатів 5 травня 1789 р.
Художник О. Кудер, 1839 р.

Узяття Бастилії 14 липня 1789 р.
Художник Ж.-П. Уель, 1789 р.

? Використовуючи матеріал параграфа, розкажіть про зображені на ілюстраціях події.

Французький трикоleur

17 червня 1789 р. Генеральні штати проголосили себе Національними зборами, що представляли інтереси всіх французів. Коли Людовік XVI наказав зачинити залу засідань, депутати Національних зборів 20 червня 1789 р. зібралися в залі для гри в м'яч і записалися, що не розійдуться, поки не підготують конституцію країни. Ця подія вважається початком **Великої французької революції кінця XVIII ст.**

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими, підкресливши цим свій намір закласти підвалини нового державного ладу у Франції. Тим часом у Парижі стали поширюватися чутки, що Установчі збори буде розігнано, навколо міста зосереджуються війська, а гармати королівської фортеці-в'язниці Бастилії націлені на міські квартали. На вулицях розпочалися стихійні мітинги. **14 липня 1789 р.** озброєний натовп парижан захопив і зруйнував Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.

Упродовж наступних тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції.

4 ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ. Протягом 1789—1791 рр. Установчі збори здійснили важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції. 4—11 серпня 1789 р. під тиском селянських виступів було

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги англійського економіста А. Юнга «Мандрівка Францією» (1787 р.)

10 червня. Перебуваючи в Пейраці (містечко у Провансі, на півдні Франції), ми зустріли багато жебраків. В усіх селянок — і жінок, і дівчат — немає панчо і взуття, а в селян під час роботи немає на ногах дерев'яного або будь-якого іншого взуття. Ці злидні помітно послаблюють народний добробут...

Становище бідноти, яке примушує її утримуватися від використання шкіряних і вовняних виробів, необхідно

визнати лихом, яке може спричинити надзвичайно серйозні наслідки.

Хіба може квітнути країна, головною турботою якої є прагнення зекономити на споживанні готових товарів і виробів мануфактур?

? 1. На що звернув увагу автор, відвідавши Францію напередодні революції? 2. Яких висновків він дійшов на підставі побаченого?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Декларації прав людини і громадянина»

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини...

- I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...
- II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.
- III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...
- IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...
- V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено...
- VI. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників

брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

- VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...
- IX. ...Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною...
- X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...
- XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...

? 1. Хто, згідно з документом, вважався джерелом верховної влади? 2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися в документі? 3. Чи можна вважати, що «Декларація...» заклала у Франції підвалини правової держави? Чому?

прийнято декрети про скасування багатьох феодальних повинностей.

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Вона стала важливим документом, в основі якого були ідеї французьких просвітителів про невід'ємні природні права людини.

5 ЗАГОСТРЕННЯ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ. Економічна ситуація у Франції залишалася нестабільною. Зростали ціни, не вистачало хліба, збільшувалася кількість безробітних. Робітники влаштовували страйки, бунти поширилися навіть на армію. У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король Людовік XVI здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але його затримали та повернули до Парижа. Місто охопили антимонархічні виступи.

Досить складним було становище в районі північно-східного кордону країни, де зосереджувалися вірні королю війська й дворяни, що втекли з Парижа. Наприкінці серпня 1791 р. Австрія та Пруссія оголосили Пільницьку декларацію про спільні дії в боротьбі проти революційної Франції.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

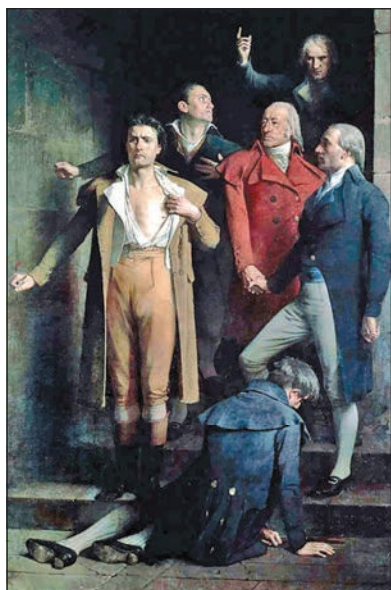
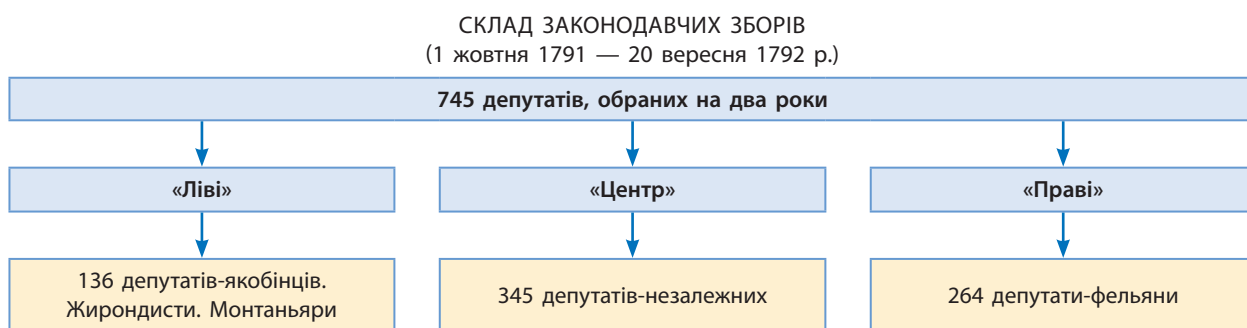
Дата	Період
20 червня 1789 — 10 серпня 1792 р.	Початок революції
10 серпня 1792 — 2 червня 1793 р.	Повалення монархії та встановлення республіки
2 червня 1793 — 27 липня 1794 р.	Якобінська диктатура
27 липня 1794 — 9 листопада 1799 р.	Термідоріанський режим

Герцог де Ліанкур

ЦІКАВІ ФАКТИ

Коли герцог де Ліанкур, головний хранитель гардеробу короля, доповів Людовіку XVI про захоплення парижанами Бастилії, той вигукнув: «Але ж це бунт!». «Скажіть краще — революція, сир!» — відповів йому герцог. Людовік XVI вирішив піти на поступки повсталим, наказав відкликати війська з-під Парижа та визнав Установчі збори. Король відвідав Париж, де з'явився з триколіровою кокардою (стрічкою на капелюсі) у нових національних кольорах: червоний і синій були кольорами герба Парижа, а білий — кольором Бурбонів.

Останні монтаньяри.
Художник Ш. Роно, 1882 р.

3 вересня 1791 р. Установчі збори прийняли першу в історії Франції Конституцію, згідно з якою країна стала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалася однопалатним Законодавчим зборам, виконавча — королю та міністрам, яких він призначав, судова — судьям, яких обирали виборці. Право обирати надавалося лише «активним громадянам» — чоловікам віком від 25 років, які жили в певній місцевості не менше року, сплачували податок у розмірі не менше ніж платня за три робочі дні й не були ні в кого за служника.

1 жовтня 1791 р. розпочали роботу нові Законодавчі збори, у яких узяли участь політичні об'єднання, що існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті Франції цього періоду важливу роль відігравали **політичні клуби**. Із 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якоба збирався «Клуб друзів конституції», членів якого називали **якобінцями**. У Законодавчих зборах учасники клубу розділилися на поміркованих республіканців, яких називали **жирондистами** (за назвою департаменту Жиронда, звідки походила більшість із них), та **монтаньярів** (буквально «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині зали засідань) — радикальних республіканців, прихильників рішучих змін. Із 1791 р.

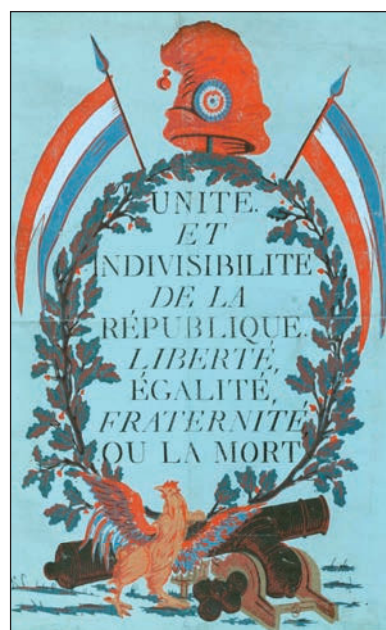
Штурм палацу Тюїльрі 20 серпня 1792 р.
Художник Ж. Дюплесі-Берто, 1793 р.

Останній бенкет жирондистів.
Художник А.Ф.Е. Філіппо, 1850 р.

Руже де Ліль співає «Марсельезу». Художник І. Пільс, 1849 р.

Емблема «Клубу фельянів» із девізом «Неподільність та єдність Республіки»

в монастирі чернечого ордену фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали «Клуб фельянів».

У Законодавчих зборах фельянів витіснили на другий план жирондисти й ті, хто їх підтримував. Із жирондистами пов'язані важливі події цього періоду революції.

У лютому 1792 р. воєнний союз Австрії та Пруссії започаткував першу антифранцузьку коаліцію (1792—1797 рр.). У відповідь на це 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії. Спалахнули революційні війни Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї.

Початок воєнних дій був для французів невдалим. Більшість французьких офіцерів перейшли на бік ворога, австро-пруський війська розгорнули інтервенцію на територію Франції.

Інтервенція — втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

У цих умовах Законодавчі збори звернулися до всього населення країни із закликком «Вітчизна в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту Батьківщини вступили тисячі добровольців.

ЦІКАВІ ФАКТИ

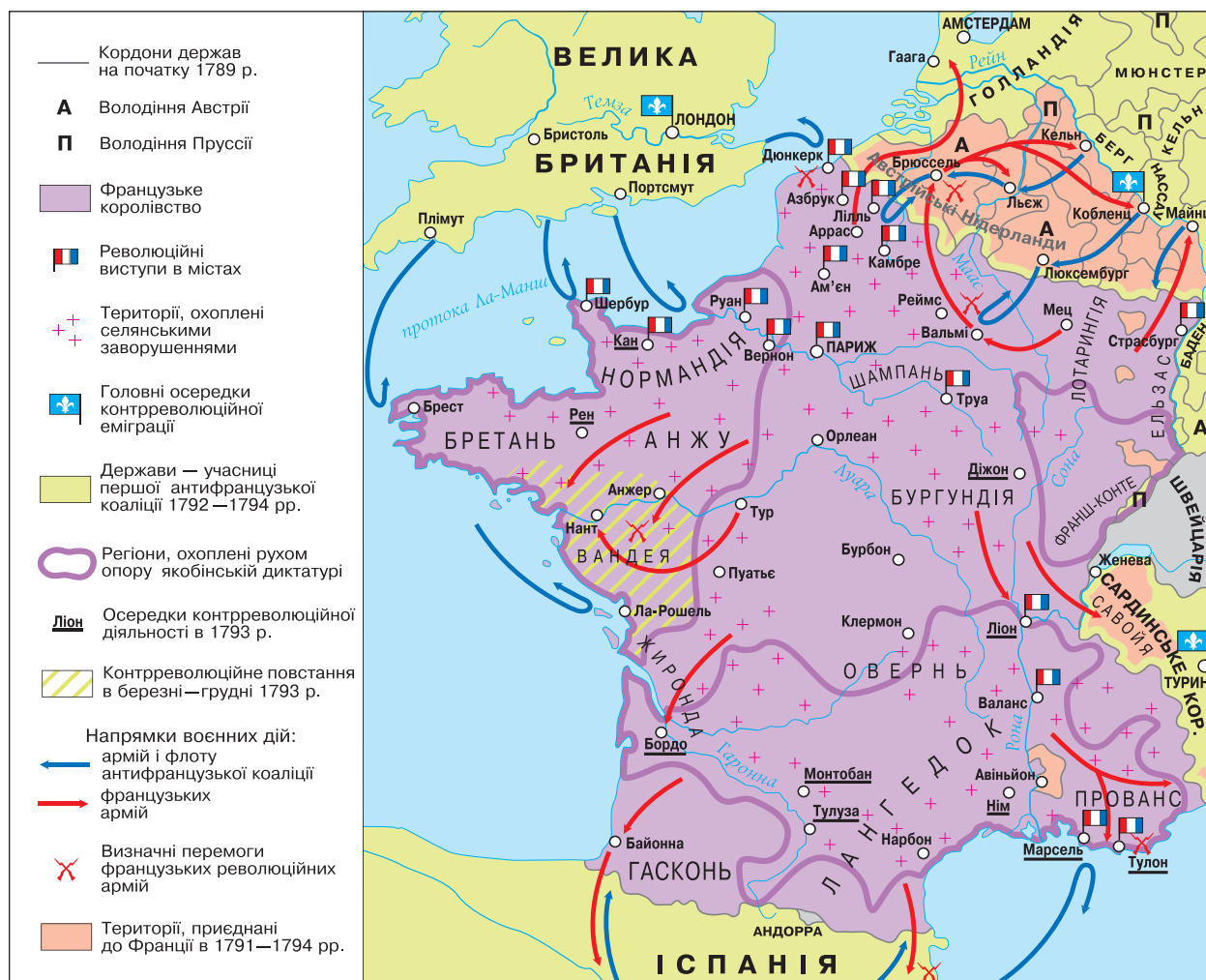
Кожний батальйон добровольців мав власні прапор, гімн і форму. Особливу популярність серед парижан, а згодом усіх французів, здобув гімн загону з Марселя — «Марсельеза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. Згодом «Марсельеза» стала національним гімном Франції.

ВИСНОВКИ

■ Початок Великої французької революції кінця XVIII ст. був спричинений загостренням соціальних суперечностей у країні, абсолютизмом і підтримуваним ним «старим порядком».

■ Важливими здобутками першого періоду революції стали ліквідація феодальних порядків, закріплення прав і свобод у «Декларації прав людини і громадянина», прийняття першої Конституції 1791 р., установа у Франції конституційної монархії.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ кінця XVIII ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які верстви населення належали до третього стану? 2. Що було в основі «старого порядку» у Франції? 3. Хто з французьких просвітителів висунув ідею поділу влади на три гілки? 4. Коли було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? 5. Яку форму правління закріплювала у Франції Конституція 1791 р.? 6. Які країни утворили першу антифранцузьку коаліцію?

7. Охарактеризуйте становище Франції наприкінці XVIII ст. і визначте причини революції. 8. Порівняйте погляди французьких просвітителів на державний устрій, права людини, приватну власність, релігію та церкву. 9. Охарактеризуйте основні події періоду початку Великої французької революції кінця XVIII ст. 10. Проаналізуйте законодавчу діяльність Установчих зборів. 11. У чому полягало загострення ситуації у Франції? Якими були його причини і прояви?

12. Покажіть на карті події, пов'язані з початком Великої французької революції кінця XVIII ст., та опишіть їх. 13. Проведіть дискусію за проблемою «Чи могла Франція уникнути революції?». 14. Розпочніть складання в зошиті таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.».

Період	Основні події	Результати

15. Напередодні революції у Франції генеральний комісар флоту М.-Л. Моле попереджав Ж. Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до наведеної думки? Чи могла її реалізація запобігти спалаху революції в країні? Поясніть свою точку зору.

§ 4. Завершення Великої французької революції

1 ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ. Загальне обурення французів, які й так зазнавали поразок, викликала інформація про те, що королева Марія-Антуанетта таємно передала австрійцям воєнні плани жирондистів. 10 серпня 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання. 20-тисячний натовп захопив королівський палац. За наполяганням Комуни Парижа (міського управління столиці) Законодавчі збори прийняли рішення про позбавлення короля влади та скликання нового вищого органу влади — **Національного конвенту** (зборів) для прийняття нової конституції. Людовіка XVI було заарештовано й ув'язнено. Результатом цього повстання стала ліквідація монархії у Франції.

Між тим війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація стала критичною. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Одночасно із цим натовп розгромив в'язниці та перебив «ворогів Вітчизни», що там утримувалися. Ця «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції **терор**.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами.

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі, що неподалік Вердена на півночі країни, французи здобули першу перемогу над пруською армією. Цього ж дня в Парижі зібрався Національний конвент, який своїм першим актом від 21 вересня 1792 р. проголосив Францію республікою. Це започаткувало період **Першої республіки**.

Ситуація в Конвенті була дуже хиткою. Жирондисти вважали, що встановлення республіки, завоювання політичних свобод стало завершенням революції, і намагалися зупинити її. Незалежні до травня 1793 р. переважно підтримували жирондистів. Монтаньєри обстоювали інтереси тих, хто прагнув продовження революції. Лідерами монтаньєрів стали **Жорж Жак Дантон** (1759—1794) і **Максиміліан Робесп'єр** (1758—1794).

За наполяганням депутатів-монтаньєрів Конвент звинуватив Людовіка XVI у зраді та засудив до смертної кари. 21 січня 1793 р. короля стратили, а в жовтні позбавили життя його дружину Марію-Антуанетту. Унаслідок цих подій кількість

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: завершити аналіз подій революції за її періодами; визначити характерні риси якобінської диктатури та термідоріанського режиму як політичних режимів; з'ясувати підсумки та історичне значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке республіка? **2.** Які риси характерні для республіканської форми правління? **3.** Хто із французьких просвітителів виступав за встановлення в країні республіки?

Марія-Антуанетта з трояндою.
Художниця Е. Віже-Лебрен, 1783 р.

Жорж Жак Дантон

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Жорж Жак Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність своїм ораторським талантом. У роки революції він став якобінцем, був помічником прокурора Комуни Парижа, одним з організаторів якобінського терору. Проте масштаби терору злякали Ж.Ж. Дантона, який у 1793 р. виступив за його припинення. Радикальні якобінці, очолювані М. Робесп'єром, оголосили його за це зрадником. Розповідають, що коли Ж.Ж. Дантона везли до місця страти, він звернувся до М. Робесп'єра зі словами: «До скорої зустрічі, незабаром ти вирушиш за мною!».

СКЛАД НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ
(20 вересня 1792 — 29 жовтня 1795 р.)

країн — учасниць антифранцузької коаліції значно збільшилася. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французи стали відступати.

Санкюлот.
Художник Л.-Л. Буальї, 1792 р.

2 УСТАНОВЛЕННЯ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ. ПОЛІТИКА ЯКОБІНЦІВ. Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів. Паризькі **санкюлоти** вимагали обмежити зростання цін на хліб. Монтаньяри, яких тепер вважали справжніми якобінцями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення сильної виконавчої влади в центрі. Зростанню напруження сприяло контрреволюційне селянське повстання у провінції Вандея, викликане примусовим набором солдатів.

Санкюлоти («безштанні», «голодранці») — презирливе прізвисько, яке використовувалося аристократією щодо міської бідноти. У період якобінської диктатури ця назва поширилася на революційно налаштованих громадян.

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньяри-якобінці захопили владу та вислали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів жирондистів було страчено. У країні встановилася **якобінська диктатура**.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, що спирається на силу й певну державну структуру.

Функції уряду Франції став виконувати Комітет громадянського порятунку з 11 осіб, очолюваний М. Робесп'єром. Своєю метою він вважав порятунок революції за будь-яку ціну. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декрету про безоплатне знищення феодалних прав (17 липня 1793 р.)

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини...

- I. Усі попередні сеньйоріальні податки й оброки, пов'язані з феодалними правами, як постійні, так і випадкові... ліквідуються безоплатно...
- V. Колишні сеньйори... та інші власники документів, що встановлюють або підтверджують права, скасовані цим декретом або декретами, виданими

попередніми зборами, мають надати їх у тримісячний термін після оприлюднення цього декрету до секретаріату місцевого муніципалітету...

- VI. Особи, викриті в тому, що вони умисно приховали наявність документів або їхніх копій... караються п'ятьма роками каторги...

? 1. Яке значення мала поява цього Декрету? 2. Висловіть власне ставлення до методів, які встановлював Конвент для реалізації свого рішення.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Якобінці вважали проголошення Франції республікою початком нової ери й запровадили нове літочислення за роками Республіки. Роки позначалися римськими цифрами: 1789—1791 рр. — I, II, III роки Свободи, 1792 р. — I рік Республіки, 1793 р. — II рік Республіки тощо. Якщо потрібно було назвати дату події, яка відбулася до цього, то казали «така-то дата за арабським стилем». Нова ера починалася 22 вересня 1792 р. і поділялася на 12 місяців із 30 днів, назви яких відповідали явищам природи та сільськогосподарським роботам. Осінні місяці — вандем'єр («виноградний»), брюмер («туманний»), фрімер («морозний»); зимові — нівоз («сніговий»), плювіоз («дощовий»), вантоз («вітряний»); весняні — жерміналь («проростаючий»), флореаль («квітучий»), преріаль («лучний»); літні — мессідор («жнивний»), термідор («спекотний»), фрюктідор («родючий»). Днем відпочинку був кожний десятий день. Існувало п'ять святкових днів — Генія, Праці, Подвигів, Нагород та Суспільної думки. Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

Максиміліан Робесп'єр

яка закріпила республіканську форму правління та запровадила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільними ці зміни.

Важливе значення мало прийняття якобінським Конвентом 17 липня 1793 р. Декрету про безоплатне знищення феодальних прав. Якобінці реорганізували армію, і вже восени 1793 р. вона перейшла в наступ. Було звільнено всю територію Франції. Під час визволення від англійців міста Тулона відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт. За цю перемогу він у віці 24 років здобув звання бригадного генерала.

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, щоб помститися за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Жана Поля Марата. Це стало приводом для розгортання терору проти «ворогів революції». 17 вересня 1793 р. було прийнято Декрет про «підозрілих», за яким заарештовували всіх, кого вважали прихильниками тиранії. Так було страчено тисячі французів.

До ворогів революції зараховували не лише дворян, прибічників монархії, а й жирондистів. Один із керівників жирондистів перед стратою сказав: «Революція... пожирає власних дітей».

Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів 29 вересня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, борошно, сіль, мило тощо

Убивство Ж.П. Марата Шарлоттою Корде. Художник П. Бодрі, 1860 р.

? Як художник зобразив убивство одного з лідерів якобінців? Що, на вашу думку, він прагнув сказати своєю картиною?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декрету про «підозрілих» (17 вересня 1793 р.)

...Вважаються «підозрілими»:

- I. Ті, хто своєю поведінкою, своїми зв'язками, своїми міркуваннями або писаннями проявили себе прихильниками тиранії...
- II. Ті, хто не зможе представити... пояснення про свої засоби існування та виконання громадянських обов'язків...

IV. Ті з колишніх дворян, ураховуючи чиновників, дружин, батьків, матерів, синів або дочок та агентів-емігрантів, хто не проявляв постійно своєї відданості революції...

? 1. Дайте оцінку наведеного документа з точки зору панування права й принципів революційної доцільності. 2. Чи можна стверджувати, що Декрет сприяв розгортанню терору у Франції? Чому?

Страта М. Робесп'єра
28 липня 1794 р.

? Чому, на вашу думку,
було страчено М. Робесп'єра?

Декларація прав та обов'язків
людини і громадянина
за Конституцією Французької
республіки. 1795 р.

й одночасно зумовив збільшення заробітної плати робітникам. Продукти швидко зникли з прилавків.

Якобінці навіть спробували створити для французів нову релігію — культ Розуму й Вищої істоти, усіяючи висміюючи при цьому християнство та його прибічників. Однак ці наміри повністю провалилися.

24 червня 1794 р. французька армія здобула вирішальну перемогу над австрійцями під Флерюсом у Бельгії. Франція переконливо перемагала у війні проти першої антифранцузької коаліції. Зовнішня загроза зникла, і якобінці опинилися наодинці з народом, який зневірився в їхній політиці та прагнув припинення терору.

27 липня 1794 р. (якобінці дали цьому місяцю нову назву — термідор) у Конвенті сформувалася більшість противників політики якобінців. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували, а наступного дня стратили. Унаслідок **термідоріанського перевороту**, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції було ліквідовано.

3 ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ РЕЖИМ. Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед народу, скасували Декрет про «підозрілих». До Конвенту повернули вцілілих жирондистів, помилували вандейських бунтівників. Однак фактично розпочався терор проти якобінців, із яких сотні було страчено або ув'язнено. Якобінський клуб і народні товариства припинили діяльність.

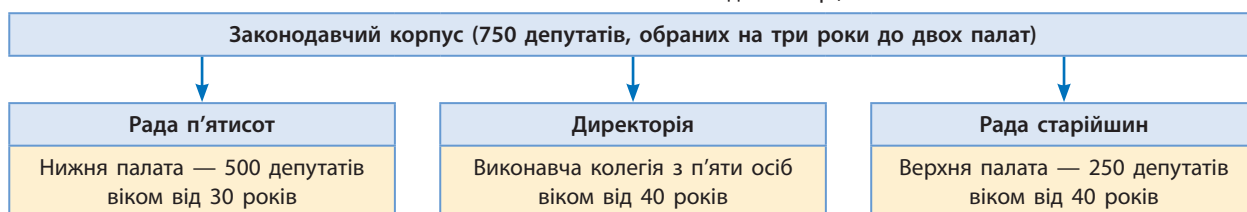
У своїй політиці термідоріанці не намагалися відновити дореволюційний «старий порядок». Вони лише відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва. Прості парижани були незадоволені їхньою політикою.

Навесні 1795 р. в Парижі відбулися два великі повстання санкюлотів, що пройшли під гаслом «Хліба і Конституції 1793 р.!». Обидва виступи були жорстоко придушені, а сотні їх учасників страчені.

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право, відновлюючи двоступеневу систему виборів 1791 р. і майновий

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ ТЕРМІДОРІАНСЬКОГО РЕЖИМУ
(27 липня 1794 — 9 листопада 1799 р.)

ценз виборців. Нова Конституція розлютила прибічників монархії, і вони спробували захопити владу. На початку жовтня 1795 р. вони підняли повстання в Парижі. Рятівником Конвенту став генерал Наполеон Бонапарт, який за допомогою артилерії придушив виступ. **26 жовтня 1795 р.** Конвент передав владу новим органам управління, сформованим за Конституцією 1795 р., — Законодавчому корпусу та Директорії.

Головну роль у Директорії відіграв **Поль Баррас** (1755—1829), який був одним з організаторів термідоріанського перевороту. Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу в країні банкірів і підприємців. Однак у багатьох французів її політика викликала незадоволення: ціни в цей період зросли у 230 разів, а заробітна плата — лише в 63 рази. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

4 ВІЙНИ ДИРЕКТОРІЇ. ПЕРЕВОРОТ 18 БРЮМЕРА. У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку в цей період набула загарбницького характеру. Було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, Голландію перетворили на залежну від французів Батавську республіку. Навесні 1796 р. командувачем французької армії для походу до захопленої австрійцями Північної Італії було призначено генерала **Наполеона Бонапарта** (1769—1821).

Зміцнивши боєздатність армії, молодий генерал провів блискучу воєнну кампанію, швидко розгромив австрійців і захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції, були скасовані феодальні порядки, розширено виборче право тощо. Перша антифранцузька коаліція внаслідок італійського походу 1796—1797 рр. розпалася.

Головним ворогом Франції залишалася Велика Британія. Наполеон вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію. Під час єгипетського походу 1798—1799 рр. Наполеон захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою англійського адмірала **Гораціо Нельсона**, яка знищила французький флот в Абукірській бухті поблизу Александрії.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Наполеон Бонапарт був сином небагатого дворянина з Корсики. Здобувши військову освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри. Можливість піднятися вгору йому дали революційні війни й допомога брата М. Робесп'єра — Огюстена. Після приходу до влади термідоріанців його усунули від служби за зв'язки з якобінцями. Однак кар'єра Н. Бонапарта відновилася, коли в ситуації загальної розгубленості він допоміг термідоріанцям придушити бунт 1795 р. в Парижі. Вдячна Директорія призначила його командувачем гарнізону Парижа, а згодом — італійської армії. Блискучий злет Наполеона Бонапарта від підпоручика до імператора перетворив його на кумира та взірць для наслідування.

Поль Баррас

Адмірал Гораціо Нельсон.
Художник Л. Ф. Еббот, 1799 р.

Н. Бонапарт, перший консул.
Художник Ф. Жерар, 1803 р.

Наполеон під час державного перевороту 18 брюмера 1799 р. в Сент-Клоді.
Художник Ф. Буше, 1840 р.

Наполеон на мосту в Арколі.
Художник А.-Ж. Гро, 1801 р.

? Розгляньте ілюстрації на сторінці. Чому, на вашу думку, художники вирішили зберегти пам'ять для нащадків саме про ці моменти із життя Наполеона?

Наполеон у Єгипті. Художник Ж.-Л. Жером, 1867 р.

У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії, яку її учасники розраховували використати для захоплення влади. Дізнавшись про ситуацію на батьківщині, Наполеон залишив армію в Єгипті та повернувся до Франції. Він мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. **9 листопада 1799 р. (18 брюмера за революційним календарем)** у столиці відбувся державний переворот. Оточивши залу засідань військами, Н. Бонапарт примусив Законодавчий корпус затвердити рішення про розпуск Директорії та передачу влади трьом консулам — Е.-Ж. Сійєсу, П. Роже-Дюко та Н. Бонапарту.

Про переворот 18 брюмера, який став завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст., Наполеон Бонапарт сказав: «Ми довели до кінця роман революції, тепер необхідно подивитися, що в ньому є реального».

5 ПІДСУМКИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Велика французька революція кінця XVIII ст. мала величезний вплив не лише на Францію, а й на всі країни Заходу. Розпочаті нею соціальні потрясіння багато в чому визначали історію Європи XIX ст.

Унаслідок революції у Франції було усунуто перешкоди для її поступального соціально-економічного розвитку — ліквідовано «старий порядок», абсолютизм, становий поділ суспільства й залишки феодальних відносин у сільському господарстві. Сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, що має право самостійно вирішувати свою долю. Це сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби бездержавних народів Європи та Латинської Америки. Завдяки революції вперше на державному рівні було заявлено та закріплено природні невід'ємні права людини й громадянина, що започаткувало формування правової держави та громадянського суспільства.

Революція також дала досить жорстокі уроки. Зокрема, вона унаочнила небезпеку перебудови суспільства шляхом

ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ ТА КОНСУЛЬСТВА

насилства, небезпеку терору та перетворення його на універсальний засіб розв’язання соціальних проблем.

Унаслідок революції у Франції встановилася республіканська форма правління. Незважаючи на постійну боротьбу за владу, у країні поступово утверджувалося верховенство представницьких органів влади. Із часом парламентська демократія, подолавши спроби повернення минулих порядків, здобула перемогу, а держава стала гарантом незворотності політичних, соціальних та економічних перетворень.

Карикатура на Велику французьку революцію

ВИСНОВКИ

- Поглиблення революції у Франції привело до встановлення в країні республіканської форми правління.
- На хвилі зростання невдоволення народу встановилася яacobinська диктатура. Однак невідповідність політики яacobinців інтересам більшості населення країни обумовила її падіння.

- Термідоріанський режим не мав значної підтримки у Франції. Його падіння стало завершальною подією Великої французької революції кінця XVIII ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «терор». **2.** Унаслідок якої події у Франції встановилася якобінська диктатура? **3.** Коли було прийнято Декрет про «загальний максимум»? **4.** Коли відбувся термідоріанський переворот? **5.** Кому належала вища виконавча влада у Франції за Конституцією 1795 р.? **6.** Якою подією завершилася Велика французька революція кінця XVIII ст.?

7. Як було повалено монархію і встановлено республіку у Франції? **8.** У чому полягають особливості змін, здійснених у країні в період якобінської диктатури? **9.** Визначте характерні риси політики термідоріанського Конвенту та Директорії. **10.** Який вплив мала Велика французька революція на розвиток Франції та Європи в цілому?

11. Покажіть на карті події, пов'язані із завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст., й опишіть їх. **12.** Завершіть складання таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.» (с. 19). **13.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, якими були уроки революції для тогочасної Європи.

14. На початку XX ст. французький історик Ж. Жорес у праці «Соціальна історія Французької революції» писав: «Революція — варварська форма прогресу. Чи зможемо ми колись побачити той день, коли форма прогресу стане дійсно людською?». Яким є ваше ставлення до цього твердження після завершення вивчення історії Великої французької революції кінця XVIII ст.? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 5—6. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості Консульства як форми державного правління; з'ясувати, як у Франції встановилася Перша імперія і яку політику вона проводила; аналізувати прояви кризи Першої імперії та встановлювати, що їх спричинило; пояснювати, як відбулося падіння Першої імперії; характеризувати рішення Віденського конгресу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні суспільно-політичні зміни відбулися у Франції внаслідок революції? **2.** Якими були основні етапи військової та політичної кар'єри Н. Бонапарта? **3.** Що таке імперія?

Промислова виставка в Луврі (Париж) у 1801 р.

1 КОНСУЛЬСТВО. Після перевороту 18 брюмера вся влада у Франції фактично опинилася в руках однієї людини — першого консула Наполеона Бонапарта. Його внутрішня політика була спрямована на створення твердої централізованої влади, умов для розвитку промисловості та сільського господарства, покращення фінансового стану країни. Наполеон також прагнув досягти примирення з тими представниками старого суспільства, які погоджувалися визнати зміни в післяреволюційній Франції.

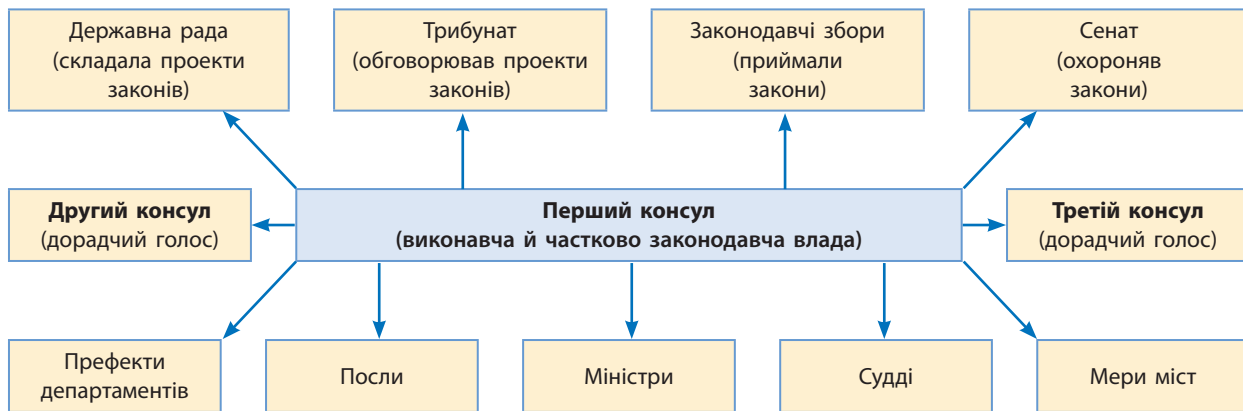
Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою **Конституцією 1799 р.** Зберігалася республіканська форма правління, поверталася загальне виборче право для чоловіків, але запроваджувалася складна багатоступенева виборча система. Законодавча влада була поділена між Державною радою, Трибунатом, Законодавчими зборами й Сенатом. Виконавчою владою наділявся перший консул, яким Конституція оголошувала на десять років «громадянина Бонапарта».

Систему місцевого управління було реорганізовано — департаменти очолили префекти, а міста — мери, яких призначав уряд.

Особливо складною була ситуація в економіці. Країна стояла на межі банкрутства. Наполеон став щотижня особисто перевіряти видатки кожного міністра. Із його ініціативи в 1800 р. великі паризькі банкіри утворили Французький банк, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію було подолано запровадженням нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності зумовило економічне піднесення. Зріс обсяг сільськогосподарської продукції. У Франції розпочався промисловий переворот. У 1801 р. в Парижі

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ КОНСУЛЬСТВА
(9 листопада 1799 — 18 травня 1804 р.)

відбулася перша промислова виставка, де свою продукцію представили понад 150 заводів і фабрик. Розвитку промисловості сприяло надання підприємцям державних замовлень на військове спорядження. Для впорядкування відносин між підприємцями й робітниками було видано закон, що підтверджував заборону робітничих спілок і страйків. Усі суперечки мала розв'язувати поліція, підприємцям заборонили знижувати заробітну плату працівникам.

Для досягнення національного примирення Наполеон спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них, крім керівників роялістів (прихильників монархії), загальну амністію. Соціалній злагоді сприяла також укладена 15 липня 1801 р. угода (**конкордат**) із Папою Римським Пієм VII. За цим договором католицизм проголошувався релігією більшості французів, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував папа.

2 УСТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. Здобуті перемоги Наполеон використовував для зміцнення своєї влади у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, було проведено плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно.

У лютому-березні 1804 р. було викрито велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів у Франції. Скориставшись цим, у країні розгорнули кампанію за проголошення Наполеона імператором. Багато людей вважали, що лише він зможе зберегти республіку. 18 травня 1804 р. Бонапарта було проголошено імператором французів **Наполеоном I**, а в грудні того ж року відбулася його урочиста коронація.

Внутрішня політика **Першої імперії**, як її називають дослідники, продовжувала ту, яка здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято **«Цивільний кодекс»**, який часто називають **«Кодексом Наполеона»**. Це був перший єдиний

ЦІКАВІ ФАКТИ

Історик Є. Тарле в книзі «1812 рік» так описував коронацію Наполеона: «2 грудня 1804 р. в соборі Нотр-Дам у Парижі відбулося урочисте вінчання та помазання на царство Наполеона. Коли нескінченна низка золотих придворних карет просувалася від палацу до собору Нотр-Дам, величезний натовп дивився на це. Проте в цей день де-не-де лунали слова незадоволення таким видовищем. Зокрема, часто згадується фраза, яку історична легенда приписує різним особам і яку нібито сказав один зі старих республіканців із військових у відповідь на запитання Наполеона, як йому подобається урочистість: «Дуже добре, ваша величність, сумно лише, що сьогодні не вистачає 300 тис. осіб, які склали свої голови, щоб зробити такі церемонії неможливими...»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Цивільного кодексу» 1804 р.

Стаття 1. Керівництво республікою надається імператору, який приймає титул імператора французів. Правосуддя здійснюється ім'ям імператора призначеними ним посадовцями.

Стаття 2. Наполеон Бонапарт... є імператором французів.

Стаття 55. Присяга імператора полягає в таких словах: «Присягаюсь підтримувати цілісність території республіки, поважати закони конкордату і свободи культів; поважати та примушувати інших поважати рівність у правах, політичну й громадянську свободу, незворотність продажу національного майна; не накладати жодних податків і не стягувати жодних зборів інакше, ніж за законом. Керувати, дотримуючись лише інтересів, щастя і слави французького народу».

Стаття 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб

користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Стаття 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду. Власність набувається й передається шляхом успадкування, дарування при житті або за заповітом...

? 1. Чи можна вважати, що закріплене в «Цивільному кодексі» ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в післяреволюційній Франції? Чому? 2. Наприкінці життя Наполеон сказав: «Моя справжня слава не є в 40 виграних мною битвах... Проте не буде й не може бути забутим мій «Цивільний кодекс». Чим, на вашу думку, була обумовлена така переконаність?

Наполеон на імператорському троні. Художник Ж.-О.-Д. Енгр, 1806 р.

? Що, на вашу думку, Наполеон хотів показати французам цим портретом?

для всієї країни звід законів. У ньому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

Пізніше у Франції було прийнято також «Комерційний кодекс» (1807 р.) та «Кримінальний кодекс» (1811 р.). Норми кодексів 1804—1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією, та підкорені нею країни. Саме завдяки цьому війни, які вів Наполеон у Європі, стали чинником, що сприяв руйнуванню «старих порядків».

3 КРИЗА ТА ПАДІННЯ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. Політика Наполеона в перші роки його правління мала підтримку більшості французів. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати більшості працюючого населення. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона захищала країну, де був знищений «старий порядок» і визнані права людини й громадянина. Проте поступово французи втомилися від тривалих війн. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років все частіше викликали невдоволення.

Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погіршився в результаті обмежень, накладених Континентальною блокадою. У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини імперії із завойованими країнами. Спочатку в більшості з них французьку армію, яка несла на своїх багнетах ідеали свободи й рівності, зустрічали не як завойовників, а як визволителів від станової нерівності та «старого порядку». У країнах, що увійшли до складу Імперії Наполеона або залежних від неї, відбувалися важливі зміни: скасовувалися феодальні повинності й станові привілеї,

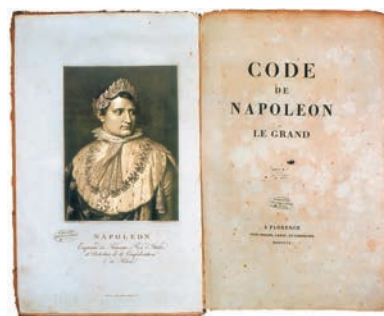
ФРАНЦІЯ ЗА ДОБИ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ

затверджувалася рівність громадян, запроваджувався «Кодекс Наполеона», церковні землі передавалися у власність держави тощо. Одночасно із цим захоплення нових територій французами часто супроводжувалося пограбуваннями та реквізиціями. Важким тягарем ставали **контрибуції** та необхідність постачати десятки тисяч солдатів до наполеонівської армії.

Контрибуція — грошова сума, яку накладає держава-переможниця на переможену державу або на населення захопленої території.

У поєднанні з поширеними із Франції уявленнями про націю як єдине джерело державної влади це спричиняло зростання патріотичних почуттів і виникнення **національно-визвольних рухів**, спрямованих проти наполеонівського панування.

«Кодекс Наполеона»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів французького генерала Л.-Ф. Лежена про опір французам захисників іспанського міста Сарагоса

Чимало жінок... доводили свою ненависть до ворога до крайньої межі. Ані материнська ніжність, ані подружні зв'язки не зменшували їхньої палкої ненависті до ворога; їх можна було побачити в найбільш небезпечних місцях, де вони закликали своїх синів і чоловіків до бою. Останні падали пораненими коло них і вмирали в них на руках. Кожен постріл із гармати, спрямований у будинок, пробивав його наскрізь, але незважаючи

на це, ніщо не могло примусити ворогів залишити його. Вони продовжували стріляти в нас через пробиті нашими ядрами отвори. Ворог мав мужність триматися в цьому небезпечному становищі впродовж шести діб...

? 1. Яким, на вашу думку, є ставлення автора до іспанців? 2. Що в діях іспанців у Сарагосі викликало повагу французького генерала?

Облога Сарагоси в 1809 р.
Художник Л.-Ф. Лежен

Подорож Наполеона в заслання до острова Ельба.
Карикатура XIX ст.

? Що, на вашу думку, автор хотів сказати цією карикатурою?

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів проти чужоземного панування, за ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Так, в Італії в 1807 р. виникло таємне товариство **карбонаріїв** («вуглярів»), метою якого була підготовка повстання для звільнення країни. У Пруссії з'явилося таємне товариство «Тугенбунд», що виступало за об'єднання країни та ліквідацію залежності від Наполеона. В Іспанії після вторгнення туди наполеонівської армії спалахнула **герілья** — національно-визвольна війна проти загарбників. Іспанські партизанські загони знищували французькі гарнізони, невеликі загони, перешкоджали просуванню обозів тощо. Наполеон направив до Іспанії 300-тисячну армію, але так і не зміг придушити герілью.

У результаті партизанської війни проти французів у 1810 р. в Іспанії розпочали роботу вибрані народом Установчі кортеси, які в 1812 р. прийняли першу в історії країни Конституцію, що перетворила її на конституційну монархію. Однак Наполеон, імовірно, не помічав цих змін у своїх володіннях і вважав, що для створення всесвітньої монархії йому необхідно завоювати Росію. Проте похід до Росії в 1812 р. завершився для нього повним провалом.

Повернувшись до Парижа, імператор став збирати нову армію. Тим часом навесні 1813 р. його противники утворили **шосту антифранцузьку коаліцію** (1813—1814 рр.).

Восени того ж року вона зібрала мільйонне військо, якому Наполеон зміг протиставити лише 500-тисячну армію, більшість якої становили щойно мобілізовані юнаки.

16—19 жовтня 1813 р. під **Лейпцигом** відбулася «**битва народів**», як її назвали сучасники. Наполеон зазнав поразки та відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовитися від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе противника.

У відповідь на це Велика Британія, Росія, Австрія та Пруссія домовилися продовжувати війну з Наполеоном із метою відновлення попередніх кордонів у Європі.

31 березня 1814 р. війська союзників без бою зайняли Париж. 6 квітня Наполеон зрікся престолу. Його було заслано на невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії.

Битва під Лейпцигом («битва народів») 16—19 жовтня 1813 р.
Художник О. Зауервейд, 1817—1841 рр.

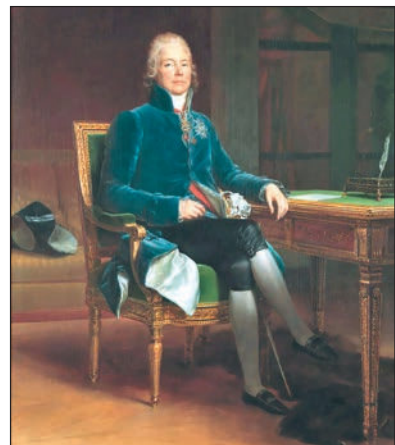
Людовік XVIII Бурбон

Переможці разом зі старою французькою аристократією здійснили в країні політичну **реставрацію** монархії Бурбонів.

■ **Реставрація** — відновлення будь-чого в початковому вигляді.

Королем Франції було проголошено **Людовіка XVIII** (1814—1824 рр.), 59-річного брата Людовіка XVI, страченого в роки революції. Державним прапором замість синьо-біло-червоного триколора, що виник у період Великої французької революції, знову став білий прапор із лілеями Бурбонів.

Союзники підтримували відновлення в країні дореволюційних порядків, але зобов'язали Людовіка XVIII дати народу конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. Як висловився колишній міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс Талейран, «вони нічого не забули, та нічого не навчилися». З армії було звільнено 20 тис. офіцерів, які служили за Наполеона. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. Покращення відносин із Великою Британією призвело до повернення на ринки Франції англійських товарів, що негативно вплинуло на життя місцевих виробників. У країні наростало невдоволення та почали посилюватися симпатії до колишнього імператора.

Шарль Моріс Талейран

4 ПОЧАТОК РОБОТИ ВІДЕНЬСЬКОГО КОНГРЕСУ. «СТО ДНІВ» НАПОЛЕОНА. Після першого зречення Наполеона I у Відні зібралися представники держав Європи, щоб визначити нове становище Франції та досягти згоди про територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія. Під час облаштування післявоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- надання країнам — учасницям антифранцузьких коаліцій компенсацій за участь у боротьбі з Наполеоном;

«Сто днів» Наполеона

ЦІКАВІ ФАКТИ

Популярні нині гумові чоботи-веллінгтони названі так на честь переможця в битві під Ватерлоо Артура Велслі — 1-го герцога Веллінгтонського, з ініціативи якого було модифіковано старі армійські ботфорти зразка XVIII ст. Щоправда, раніше такі водонепроникні чоботи виготовляли зі шкіри.

Артур Веллінгтон

- відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;
- створення в Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави врівноважується іншими, що не дозволяє їй установити своє панування.

У цей час Наполеон уважно спостерігав за подіями у Франції. Упевнившись, що французи не підтримують Бурбонів, імператор (цей титул за ним зберігався) вирішив спробувати повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон із 1600 солдатами висадився на узбережжі Жуанвільської затоки й рушив на Париж, закликаючи приєднатися до армії всіх, хто його підтримує.

Французи вітали Наполеона як визволителя. На його бік перешли війська, які спрямовував проти нього Людовік XVIII. Надвечір 21 березня 1815 р. парижани внесли імператора на руках до палацу Тюїльрі. Людовік XVIII утік. Так розпочалися «сто днів» — період повернення до влади Наполеона (20 березня — 22 червня 1815 р.).

Перед небезпекою відновлення Імперії Наполеона його противники у Відні забули про розбіжності в поглядах і знову об'єдналися. Для боротьби з імператором вони створили **сьому антифранцузьку коаліцію** (1815 р.), найчисленнішу за кількістю країн-учасниць. У той час коли Наполеон зібрав 120-тисячну армію, його противники мали у своєму розпорядженні 850 тис. солдатів. **18 червня 1815 р.** поблизу селища **Ватерлоо** в Бельгії англійська армія, очолювана **Артуром Веллінгтоном** (1769—1852), і пруська під командуванням **Гейхарда Блюхера** (1742—1819) завдали поразки армії Наполеона. **22 червня 1815 р.** імператор удруге зрікся престолу. Він здався в полон англійцям і був засланий на невеликий острів Святої Єлени в Атлантичному океані. Перебуваючи там під постійною охороною 3 тис. солдатів, 5 травня 1821 р. Наполеон помер за нез'ясованих обставин.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із промови Наполеона у Греноблі (12 березня 1815 р.)

Звільнити Францію від образ із боку дворян, які повернулися, забезпечити селянам вільне володіння їхніми землями, захистити здобуті в роки революції соціальні надбання від меншості, яка прагне відновити станові привілеї та феодальні права минулого століття. Монархія Бурбонів довела свою нездатність відмовитися від своєї найгіршої опори — духовенства і дворян. Соціальна справа революції може бути зміцнена лише династією, зобов'язаною своїм тронем революції.

- ? 1. Чим, на вашу думку, керувалися французи, які, здійснивши революцію, вирішили зробити Наполеона імператором? 2. Інтереси яких верств гарантувалися текстом присяги імператора?

Зі звернення Наполеона до французів після битви під Ватерлоо

Французи!

Розпочавши війну для збереження національної незалежності, я розраховував на об'єднання всіх зусиль, усіх бажань і на сприяння всіх авторитетів нації. Я мав підставу розраховувати на успіх. Обставини змінилися. Я приношу себе в жертву ненависті ворогів Франції. Моє політичне життя закінчилося, і я проголошую свого сина під ім'ям Наполеона II імператором французів. Об'єднайте ж усе для суспільного порятунку та збереження національної незалежності.

- ? 1. До чого закликав Наполеон французів, удруге зрікаючись престолу? 2. Чи можна стверджувати, що, навіть визнаючи свою поразку, він залишався непересічною та впливовою особистістю?

5 ПІДСУМКИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ. УТВОРЕННЯ СВЯЩЕННОГО СОЮЗУ. 9 червня 1815 р. відбулося підписання заключного акта Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення.

Віденський конгрес 1 листопада 1814 — 9 червня 1815 р. — з'їзд представників європейських держав (за винятком Туреччини), яким завершилися війни коаліції європейських держав із Наполеоном І.

Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків контрибуції. У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів.

Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальту й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. За наполяганням Великої Британії союзникам було передано весь французький військовий флот.

Росія отримала колишнє Варшавське герцогство та зберегла приєднані раніше Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопільщину, подаровану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину та Підляшшя.

Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія знову встановлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савоя, Ніцца та територія Генуезької республіки. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство.

Замість 350 німецьких світських і духовних державних утворень, які входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, сформували 39, які разом складали Німецький союз, очолюваний спільним сеймом.

Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Для збереження виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами в Європі за пропозицією російського імператора Олександра І **26 вересня 1815 р.**

Символічне зображення Священного союзу. 1815 р.

Олександр І, Франц І Австрійський та Фрідріх Вільгельм ІІІ Пруський після укладення Священного союзу в 1815 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа секретаря Віденського конгресу Ф. Генца (26 червня 1815 р.)

Суспільна увага, мабуть, не була збудженою до такого рівня, як перед відкриттям цього урочистого зібрання. Від цього зібрання чекали реформи політичної системи Європи, гарантій вічного миру і, нарешті, повернення «Золотого віку». Воно принесло лише реставрації, заздалегідь визначені силою армій, — угоди між

великими державами, що мало сприяли встановленню рівноваги і підтримці миру в Європі, досить довільні зміни у володіннях менш вагомим державам...

- ? 1. Як оцінював роботу Віденського конгресу Ф. Генц?
2. Чи поділяєте ви наведену точку зору? Чому?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із протоколу конгресу Священного союзу в Троппау (19 листопада 1820 р.)

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини...

I. Держави — учасниці європейського союзу, які у своєму внутрішньому устрої зазнали в результаті заколоту змін, що своїми наслідками загрожують іншим державам, перестають бути складовою названого союзу... до того часу, поки їхнє становище не переконуватиме в гарантіях законного порядку та міцності.

II. Союзні держави не обмежаться оголошенням цього, але... зобов'язуються відмовити у своєму визнанні всіх змін, здійснених незаконними шляхами.

? 1. Яку інформацію про політику Священного союзу можна отримати за документом? 2. За яких обставин держави — учасниці союзу вважали можливим воєнне втручання у справи інших держав?

в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення **Священного союзу**. Пізніше до нього приєдналися Франція та більшість європейських держав. Характер діяльності Священного союзу суттєво змінився після конгресу в місті Троппау в 1820 р., де було проголошено право воєнного втручання у внутрішні справи інших держав у разі початку там національно-визвольних повстань, революцій тощо.

ВИСНОВКИ

- За доби Консульства відбулося поступове зміцнення влади Наполеона Бонапарта. Однак при цьому перший консул прагнув проводити політику, що відповідала інтересам усіх верств суспільства.
- Імперія, створена Наполеоном, за короткий період досягла вершини своєї могутності. Проте намагання Наполеона встановити повний контроль над континентом спричинило наростання франко-російського конфлікту.
- Тривалі війни в підкорених Наполеоном країнах і провал його російського походу стали головними чинниками, що обумовили крах Першої імперії у Франції.

- Розгром Наполеона став приводом до появи в прихильників «старого порядку» бажання знищити всі зміни, які відбулися в період революції.
- Віденський конгрес уперше виробив систему договорів, якими було врегульовано міжнародні відносини й закріплено нові кордони в масштабах усієї Європи. Однак територіальні зміни, спричинені рішеннями конгресу, відповідали лише інтересам монархів країн — переможниць Наполеона.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке конкордат? 2. Коли було встановлено Першу імперію у Франції? 3. Яке збройне протистояння називають «битвою народів»? 4. Хто очолював англійську армію в битві під Ватерлоо? 5. Які українські землі отримала Російська імперія за рішеннями Віденського конгресу? 6. Які держави були засновницями Священного союзу?
7. Основною метою своєї внутрішньої політики в період Консульства Наполеон Бонапарт проголосив «спокій, порядок і законність». Якими засобами це гасло реалізувалося в тогочасній Франції? 8. Як відбулося встановлення Першої імперії у Франції? 9. Охарактеризуйте прояви кризи Першої імперії. Як відбулося її падіння? 10. Яких принципів облаштування Європи дотримувалися учасники Віденського конгресу? 11. Чому стало

можливим повернення Наполеона до влади у Франції? Чим завершився період «ста днів»? 12. На підставі рішень Віденського конгресу визначте, як були реалізовані принципи облаштування післявоєнної Європи.

13. Визначте за картою територіальні зміни, які відбулися в Європі за рішеннями Віденського конгресу. 14. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, наскільки реальними були цілі засновників Священного союзу.

15. Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність Наполеона в період Консульства та Імперії й наведіть приклади, що підтверджують його слова. 16. Підготуйте есе за темою «Роль Наполеона в історії Франції та Європи».

§ 7. Наполеонівські війни та їх наслідки

1 ВІЙНИ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА. У зовнішньополітичній діяльності Наполеона в період Консульства важливе місце посідала боротьба з **другою антифранцузькою коаліцією** (1798—1801 рр.), прагнення збільшити підвладні французам території і, використовуючи їхні ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війна з другою коаліцією завершилася блискучою перемогою Наполеона. Стрімко й неочікувано для австрійців перейшовши Альпи, 14 червня 1800 р. він ущент розгромив їх під селищем Маренго. За підписаним 1801 р. Люневільським миром Австрію було витіснено з Італії, і вона погодилася визнати кордони Франції за лівим берегом Рейну. За Ам'єнським миром із Великою Британією Франція повернула свої володіння у Вест-Індії, але залишила Єгипет. У війні встановився тимчасовий перепоочинок, але через рік бойові дії відновилися. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія, за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила П'ємонт в Італії, а в 1803 р. підкорила Швейцарію.

Наполеонівські війни, які розпочалися в Європі в період Консульства, хронологічно продовжували війни Великої французької революції кінця XVIII ст., проте відрізнялися за своїм спрямуванням. Незважаючи на загарбницький характер, вони сприяли поширенню революційних ідей та руйнуванню «старого порядку». Воєнні дії велися в інтересах французької буржуазії, яка прагнула закріпити свою перевагу в континентальній Європі. Головними противниками Франції в наполеонівських війнах були Велика Британія, Австрія та Росія.

Наполеонівські війни — війни, що вела Франція та її союзники в період Консульства (1799—1804 рр.) та Імперії Наполеона I Бонапарта (1804—1814, 1815 рр.) проти коаліцій європейських держав.

2 ВІЙНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. У серпні 1805 р. сформувалася **третя антифранцузька коаліція**. На відміну від попередніх, своєю метою вона проголосила не боротьбу з революційною

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати особливості війн Франції періоду Консульства; визначити характерні риси наполеонівських війн у період Першої імперії; дізнатися, як відбулося вторгнення Наполеона до Російської імперії та які наслідки воно мало для Франції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який характер мали війни, що вела Франція на початку революції? Чому?
2. Американський історик міжнародних відносин Дж. Рей так висловився щодо ідеалів Великої французької революції кінця XVIII ст.: «Революція стала експансіоністською. Французи були переконані, що їхні ідеали занадто добрі й занадто важливі, щоб обмежувати їх прояв однією державою». Поясніть, як це відобразалося в зовнішньополітичному курсі Франції періоду революції.
3. Яку роль відігравав Наполеон Бонапарт у реалізації експансіоністського напрямку Франції на міжнародній арені?

АНТИФРАНЦУЗЬКІ КОАЛІЦІЇ 1792—1815 рр.

Коаліція	Період існування	Держави-учасниці
Перша	1792—1797 рр.	Австрія, Пруссія, Велика Британія, Голландія, Іспанія, Португалія, Неаполітанське королівство, Сардинія, Папська держава
Друга	1798—1801 рр.	Австрія, Велика Британія, Росія, Османська імперія, Неаполітанське королівство, Португалія
Третя	1805 р.	Австрія, Велика Британія, Росія, Неаполітанське королівство, Швеція
Четверта	1806—1807 рр.	Велика Британія, Росія, Пруссія, Саксонія
П'ята	1809 р.	Австрія, Велика Британія
Шоста	1813—1814 рр.	Австрія, Велика Британія, Росія, Пруссія, Швеція, Іспанія, Португалія
Сьома	1815 р.	Австрія, Велика Британія, Росія, Пруссія, Голландія, Швеція, Іспанія, Португалія

Капітуляція Ульма 20 жовтня 1805 р.
Художник Ш. Тевенен, 1815 р.

Трафальгарська битва.
Художник Дж. Чемберс, 1805 р.

? Які почуття, на вашу думку, мали викликати ці картини у глядача?

Колона Нельсона
на Трафальгарській площі в Лондоні,
побудована в 1840—1843 рр.
на знак вшанування пам'яті адмірала
Г. Нельсона. Сучасний вигляд

Францією, а опір загарбницькій політиці Наполеона I. Імператор, у свою чергу, збирався завдати головного удару Великій Британії. Для цього він готував велику армію. Однак спочатку Наполеон вирішив вивести із гри Австрію і рушив туди зі своїми основними силами.

20 жовтня 1805 р. в битві біля міста **Ульм** на Дунаї він примусив капітулювати головну австрійську армію. Однак майже одночасно із цією перемогою французи зазнали поразки.

21 жовтня 1805 р. в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису **Трафальгар**, неподалік Гібралтарської протоки, об'єднаний франко-іспанський флот був майже повністю знищений британською ескадрою адмірала Г. Нельсона.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем вступив до Відня. На допомогу австрійцям прийшла російська армія. **2 грудня 1805 р.** під **Аустерліцом** (територія сучасної Чехії) відбулася «**битва трьох імператорів**». Наполеон I вщент розгромив об'єднану армію австрійського імператора **Франца II** та російського імператора **Олександра I**. Унаслідок цього третя антифранцузька коаліція розпалася. У 1806 р. Наполеон I примусив Франца II зняти із себе титул імператора Священної Римської імперії німецької нації.

У липні 1806 р. Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під своєю протекцією. Це прискорило появу **четвертої антифранцузької коаліції** (1806—1807 рр.).

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Берлінського декрету про Континентальну блокаду (21 листопада 1806 р.)

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.
2. Будь-яка торгівля й будь-які зв'язки з Британськими островами заборонені. Унаслідок цього листи і пакети, адресовані до Англії або англійцю й написані англійською мовою, не пересилатимуться та підлягатимуть арешту.
3. Будь-який англійський підданий, якого б звання й стану він не був, знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим...
7. Будь-яке судно, що прямує з Англії чи її колоній або заходило туди після оприлюднення цього декрету, не буде прийнято жодним портом.

? 1. У чому полягала сутність Континентальної блокади? 2. Як ви вважаєте, чи були ефективними її заходи?

Наполеон у битві біля Аустерліца. Художник Ф. Жерар, 1810 р.

? Опишіть картину. Що і якими художніми засобами хотів передати глядачам автор?

Наполеон діяв швидко й рішуче. 14 жовтня 1806 р. відбулися дві вирішальні битви під Ієною та Ауерштедтом, у яких його війська знищили пруську армію. 27 жовтня 1806 р. Наполеон урочисто вступив у Берлін.

21 листопада 1806 р. в Берліні імператор французів підписав декрет про **Континентальну блокаду**, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією. Порушникам наказу загрожувала конфіскація майна. Однак ця заборона більше зашкодила торгівлі французів, ніж британців.

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Крвопролитні битви біля Пултуська (26 грудня 1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (7—8 лютого 1807 р.) не виявили переможця. Лише в битві під Фрідландом (14 червня 1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією.

25 червня 1807 р. в Тільзиті відбулася зустріч Наполеона I і російського імператора Олександра I. За укладенням тут **Тільзитським миром** Росія була змушена визнати всі завоювання Наполеона в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до Континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

У 1808 р. наполеонівська армія підкорила Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона **Жозеф Бонапарт**. Проте іспанці не підкорилися та розпочали запеклу партизанську війну із французами. Наполеон змушений був тримати 300-тисячну армію, але так і не зміг здолати іспанців. Історик Є. Тарле в книзі «Наполеон» писав: «Ніхто у світі не знав тоді, що саме ці “голодранці” (так Наполеон презирливо називав іспанців) першими почнуть копати ту прірву, до якої судитиметься впасти великій наполеонівській імперії».

Жозеф Бонапарт
(король Іспанії Хосе I Наполеон).
Художник Р. Лефевр,
початок XIX ст.

Зустріч Наполеона I та Олександра I
на річці Неман 25 червня 1807 р.
(укладення Тільзитського миру).
Художник А. Роен, 1808 р.

Імператор Наполеон у своєму кабінеті в палаці Тюільрі.
Художник Ж.-Л. Давід, 1812 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Російську кампанію 1812 р. Наполеон називав «польською війною», оскільки більшість битв відбувалися на колишній польській території і її успіх неминуче порушив би питання відновлення Речі Посполитої. Дійсно, для місцевих жителів кордон, який перетнула «Велика армія» імператора, не так давно був історичним кордоном між Литвою та Польщею. Перед Наполеоном стояв вибір: заручитися підтримкою місцевого населення, звільнивши кріпаків й активізувавши австрійські настрої перспективою відновлення Речі Посполитої, або обмежитися суто військовою кампанією проти російського імператора. Він вирішив вибрати останнє — і заплатив за це величезну ціну.

Навесні 1809 р. Англія та Австрія створили **п'яту антифранцузьку коаліцію**, але вона проіснувала недовго: французи розгромили австрійців у битвах під Ашперном (22 травня 1809 р.) і Ваграмом (5 липня 1809 р.), зайняли Відень. Переможена Австрія погодилася сплатити Наполеону контрибуцію та приєднатися до Континентальної блокади. Після цього коаліція розпалася.

До початку 1810 р. під владою Наполеона опинилася значна частина Європейського континенту. Навколо кордонів Франції були розташовані держави, залежні від неї, і ті, якими правили родичі Наполеона. У той самий час через існуючі суперечності постійно погіршувалися відносини Франції та Росії. На думку імператора, саме Росія була головною перешкодою для встановлення ним повного контролю над Європою.

З ВТОРГНЕННЯ НАПОЛЕОНА ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Похід до Росії в червні 1812 р. розпочався для імператора невдало. Розгромити російські армії окремо, як планувалося, Наполеон не зміг, і біля Смоленська вони об'єдналися. Унікаючи вирішальної битви, командувач російської армії **Михайло Кутузов** заманював французів у глиб країни. **7 вересня 1812 р. під Бородіном** відбулася битва, яку Наполеон вважав своєю перемогою, оскільки росіяни відступили й залишили Москву. Проте вона стала пасткою для французів. Зайнявши місто, Наполеон так і не дочекався від російського імператора підписання бажаного миру. Із настанням холодів він був змушений залишити спалену Москву й рушити спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французів на повільну загибель. Зрозумівши, що врятувати армію неможливо, Наполеон залишив її та повернувся до Парижа. Поразка французької армії

Наполеон у палаючій Москві. Художник А. Адам, 1830 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів французького генерала А. Жоміні про відступ наполеонівської армії з Росії в 1812 р.

Отже, у Смоленську надії не справдилися, і замість очікуваного достатку ми побачили лише сцени відчаю. У тих окремих бандах, що входили до Смоленська, важко було впізнати армію... Уже було залишено 200 гармат за відсутності коней. Розлад армії, до якого вона тепер дійшла, був викликаний відсутністю продовольства й тією обставиною, що вона складалася з 20 різних національностей... Вестфальці, саксонці, голландці, італійці, іспанці, португальці, поляки, навіть французи, перемішавшись між собою, йшли натовпом у 30—40 тис.

осіб. Цей натовп нікому не підкорявся та думав лише про те, як здобути необхідне, щоб не померти від голоду й холоду. Якщо хтось унаслідок голоду або втоми відставав від свого підрозділу, то опинявся в цій дезорганізованій масі. Вона збільшувалася з кожним переходом, і врешті-решт, потрібно це визнати, поступово втягнула в себе всю армію...

? Які висновки про стан наполеонівської армії під час відступу з Росії ви можете зробити за наведеним джерелом?

в Росії стала вирішальним чинником, який призвів до краху Імперії Наполеона.

Повертаючись із Росії, Наполеон зупинився у Вільно (сучасний Вільнюс). У бесіді зі своїм міністром закордонних справ Ю.-Б. Маре імператор на його запитання: «А як армія?» відповів: «Армії немає!» Після цього він додав відому фразу: «Від великого до кумедного лише один крок».

Провал російської кампанії призвів до зростання антинаполеонівських настроїв у державах Європи й сприяв формуванню нової антифранцузької коаліції. Боротьба за майбутнє континенту вступила у вирішальну стадію.

Відхід Наполеона з Росії
взимку 1812 р.
Художник А. Нортен, 1863 р.

ВИСНОВКИ

■ Тривалий період наполеонівських війн, що охоплювали в цей час Європу, завершився поразкою для Наполеона. Однак ця доба не минула без наслідків для континенту. Європейське суспільство докорінно змінилося. Залишки «старого порядку» в Західній та Центральній Європі значно послабилися. Одночасно із цим зазнала провалу спроба Наполеона повністю підкорити Європу.

■ Наполеонівські війни дали поштовх для розвитку на континенті національної ідеї, особливо в Німеччині та Італії. Гасла Великої французької революції кінця XVIII ст., які поширювалися в цей період Європою, сприяли формуванню в її країнах національного громадянського суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із якою антифранцузькою коаліцією вів боротьбу Наполеон у період Консульства? 2. Що називають «наполеонівськими війнами»? 3. Хто командував британською ескадрою у Трафальгарській битві? 4. Яке збройне протистояння називають «битвою трьох імператорів»? 5. Коли відбувся похід Наполеона до Росії? 6. Чим завершилася російська кампанія Наполеона?

7. Які зовнішньополітичні завдання за допомогою війни у Європі прагнув вирішити Наполеон у період Консульства? Чи вдалося йому це? Поясніть свою думку. 8. Визначте зовнішньополітичні завдання, які завдяки війнам прагнув реалізувати Наполеон у період Першої імперії. 9. Чому Наполеон здійснив похід до Росії? Пізніше згадуючи свої поразки й перемоги, колишній імператор

визнав, що російська кампанія 1812 р. була його найбільшою помилкою. Як ви вважаєте, чому?

10. Прослідкуйте за картою розгортання наполеонівських війн у період Консульства та Першої імперії, розкажіть про їх перебіг. 11. Складіть у зошиті план пункту 2 параграфа «Війни періоду Першої імперії» та підготуйте розповідь за ним. 12. Складіть у зошиті хронологічну таблицю подій наполеонівських війн. 13. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть характер і результати наполеонівських війн.

14. Наполеон якось іронічно зауважив: «Усі імперії гинуть від нестравлення». Як це твердження, на вашу думку, характеризує результати наполеонівських війн?

Практичне заняття

Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке громадянське рівноправ'я? 2. Коли і як було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? 3. Як «Декларація прав людини і громадянина» втілювала у своїх положеннях принципи громадянського рівноправ'я? 4. Коли і за яких історичних обставин з'явився «Цивільний кодекс» Наполеона? 5. Яке відображення знайшли принципи громадянського рівноправ'я в «Цивільному кодексі» Наполеона? 6. Наведіть факти, що свідчать про утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції в період між появою «Декларації прав людини і громадянина» та «Цивільного кодексу» Наполеона.

МЕТА

На підставі здобутих знань та аналізу підготовлених повідомлень визначити прояви утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона; переконатися у важливості принципу громадянського рівноправ'я для розвитку суспільного життя.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення за темою «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона».
2. Підготувати есе за питанням «Чому принцип громадянського рівноправ'я важливий для розвитку суспільного життя?».

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

«Декларація прав людини і громадянина». 1789 р.

Наполеон, увінчаний короною часу, пише «Цивільний кодекс». Художник Ж.-Б. Мозес, 1833 р.

РОЗДІЛ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815—1870 рр.)

§ 8. Початок становлення індустріального суспільства. Спроби осмислення нової дійсності: основні ідеологічні концепції

1 ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. ПОЧАТОК СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА. Як ви вже знаєте, промислова революція (переворот) — система економічних і соціально-політичних змін, у яких знайшов відображення перехід від побудованого на ручній праці мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії. Початок йому поклав винахід і застосування робочих машин, а завершення ознаменувало виробництво машин машинами, тобто розвиток машинного виробництва, що ґрунтується на широкому використанні машинної техніки.

Промисловий переворот розпочався в останній третині XVIII ст. в Англії і завершився в 60—80-х рр. XIX ст., охопивши країни Європи, США та Японію. У результаті було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріального суспільства. Його основні ознаки:

- підприємці посіли вагоме місце в суспільному житті;
- сформувалася нова соціальна верства — наймані працівники (пролетаріат);
- з'явилося спеціальне виробничо-промислове навчання;
- виникали перші кризи перевиробництва;
- відбувалася урбанізація;
- стало помітним зміщення частки зайнятих на користь промисловості (частка зайнятих у промисловості понад 50%);
- спостерігалася зміна цінностей: важливими для людини стали підприємливість, працьовитість, здатність сприймати інновації.

Промисловий переворот став поворотним моментом в історії, він вплинув майже на кожен аспект повсякденного життя. Проте промисловий переворот у кожній країні мав свої особливості.

2 РОЗВИТОК КОНСЕРВАТИЗМУ. Людство намагалося осмислити нову дійсність. Відображенням цих спроб стало формування основних ідеологічних концепцій — консерватизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму.

І Концепція — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.

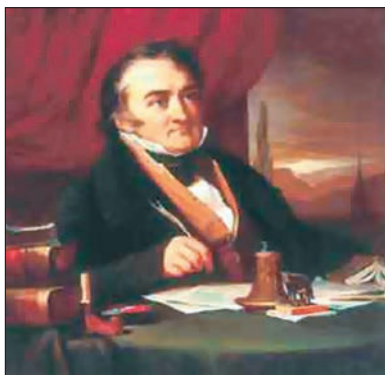
ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити основні наслідки промислової революції (перевороту), зокрема наслідки для країн Західної Європи; познайомитися з поглядами відомих представників консерватизму, лібералізму, націоналізму та соціалізму того часу; визначити основні відмінності в провідних ідеологічних концепціях цієї доби; з'ясувати, як виник марксизм, на чому він базувався й до чого закликав.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке промисловий переворот?
2. Що таке консерватизм?
3. Хто такі ліберали й до чого вони закликали?
4. Яких поглядів дотримувалися прихильники радикалізму?
5. Якими були уявлення про роль націй в історії прибічників націоналізму?

Томас Карлейль —
прибічник консерватизму

Жан Шарль Сисмонді

«Автокона» Ієремії Бентама та його муміфікована голова

ЦІКАВІ ФАКТИ

Мислитель І. Бентам досі бере участь у засіданнях правління Університетського коледжу Лондона у вигляді так званої «автоікони» й офіційно вважається «присутнім, але таким, що не брав участі в голосуванні». «Засновник найцасливішої системи моральних принципів та законів» (так звав себе сам І. Бентам) заповів зберегти своє тіло для нащадків. Його останки одягли в костюм, посадили в улюблене крісло мислителя, а на обличчі закріпили помертну воскову маску.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

Значного поширення в тогочасних країнах Заходу набули ідеї консерватизму. Його прибічники віддавали перевагу тому, що вже виправдане часом, з обережністю ставилися до реформ, категорично відкидали будь-які радикальні, революційні методи перетворення суспільства й держави. Визнаючи природу людини недосконалою, консерватори стверджували, що в суспільстві мають діяти сили, які будуть її обмежувати. Наявність приватної власності та нерівність між людьми консерватори вважали природними. Дуже важливою для них була стабільність.

Консерватори зі співчуттям ставилися до проблем бідноти й знедолених. Покращення їхнього життя вони пов'язували лише із церковною та громадською благодійністю — лікуванням, навчанням і створенням житла для них за рахунок добровільних пожертвувань заможних людей. Благодійність у цей час у Європі стала сприйматися як своєрідний громадський обов'язок знаті.

Прибічником консерватизму був англійський історик **Томас Карлейль** (1795—1881), автор «Історії Французької революції». Незважаючи на свавілля дворян, він вважав «старий порядок» більш справедливим, ніж ті відносини, що існували між тогочасними європейськими підприємцями та найманими робітниками. Феодали, на його думку, більше турбувалися про своїх селян.

Швейцарський економіст та історик **Жан Шарль Сисмонді** (1773—1842) у дусі консерватизму засуджував промисловий переворот. Застосування машин, на його думку, збільшило кількість безробітних, погіршило ставлення підприємців до найманих робітників, збільшило обсяги використання дитячої праці. Ж. Ш. Сисмонді вважав, що життя більшості населення за «старого порядку» було набагато кращим: селяни й робітники мали невеликі прибутки, але не перебували в таких злиднях, що призводили до морального занепаду й бунтів.

3 РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛІЗМУ. Ліберали були послідовними противниками абсолютизму та права монархів за своїм бажанням розпоряджатися майном і життям підданих. Заперечуючи станови привілеї, ліберали виступали за рівність усіх громадян перед законом. За найманими робітниками ліберали визнавали право вести діалог на рівних із власниками підприємств про умови праці та створювати власні організації (професійні спілки). Вони вважали за необхідне поступово збільшувати кількість виборців і посилювати роль парламенту в державному житті.

Англійський мислитель **Ієремія Бентам** (1748—1832), один із найвідоміших прибічників лібералізму, вважав, що суспільство — це сукупність людей із їхніми власними інтересами. Досягти його процвітання можна лише за умови забезпечення прав особистості й недоторканності приватної власності. І. Бентам стверджував, що для розвитку вільного підприємництва не має існувати перешкод, крім тих, що обмежують можливу шкоду для інших людей. Категорично відкидаючи можливість суспільного прогресу через революції, мислитель пов'язував його з реформами. Вбачаючи в тогочасному політичному устрої Великої

Британії чимало пережитків минулого, І. Бентам запропонував реформувати парламент на основі розширення виборчого права.

Представник французького лібералізму **Бенджамен Констан** (1767—1830) вважав справді вільним лише те суспільство, де визнається пріоритет прав окремої особистості. Захищаючи вільне підприємництво, Б. Констан стверджував, що держава не повинна його обмежувати. Політичним ідеалом мислителя була конституційна монархія. Він критикував республіканську форму правління, яка, на його думку, не забезпечувала необхідної незалежності особистості від державної влади. На його думку, лише королівська влада, яка має стати четвертою гілкою влади, може бути захисником прав підприємців.

Виразником ідей класичного європейського лібералізму називають французького державного діяча **Алексіса де Токвіля** (1805—1859), автора відомої книги «Демократія в Америці». У ній він проаналізував взаємозв'язки між свободою та рівністю, політичною владою та суспільством. Зокрема, А. Токвіль у дусі лібералізму виступав проти посилення влади держави, оскільки вона завжди супроводжується адміністративною централізацією, бюрократизацією й через це обмежує права особистості. Він відкидав ідею встановлення соціальної рівності, підкреслюючи, що може бути лише «рівність у рабстві». Із цим також було пов'язане заперечення А. Токвілем загального виборчого права, оскільки, на його думку, це призведе до переходу влади до рук черні, яка намагатиметься встановити загальну рівність.

4 НАЦІОНАЛІЗМ. На думку деяких дослідників, ХІХ ст. в історії Європи можна назвати добою націоналізму, який став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій людства. Початок його поширення в Європі пов'язують із Великою французькою революцією кінця ХVІІІ ст., яка проголосила націю об'єднанням вільних громадян і джерелом державної влади. Завдяки наполеонівським війнам нові ідеї стали поширюватися на континенті. Наполеон І, якого інколи називають «мандрівним торговцем націоналізмом», підтримав (не забуваючи при цьому про власні інтереси) національні рухи в Італії та Польщі, а також сприяв піднесенню патріотичних почуттів серед інших бездержавних народів.

Подальший розвиток ідей націоналізму пов'язують із діяльністю німецьких мислителів. Так, **Йоганн Готліб Фіхте** (1762—1814) після поразки Пруссії у війні з Наполеоном у своїх «Промовах до німецької нації» закликав німців до об'єднання та національного відродження, що дозволить їм досягти культурної першості в Європі. **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770—1831), підтримуючи ідею створення національних держав у Європі, вважав, що це є найбільш вдалою формою об'єднання громадян заради реалізації ідеалів свободи, безпеки, щастя та втілення божественної ідеї.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо того, кого вважати теоретиками європейського націоналізму цієї доби. Частина вчених знаходить його витоки в працях Жан-Жака Руссо

Алексіс де Токвіль

Йоганн Готліб Фіхте

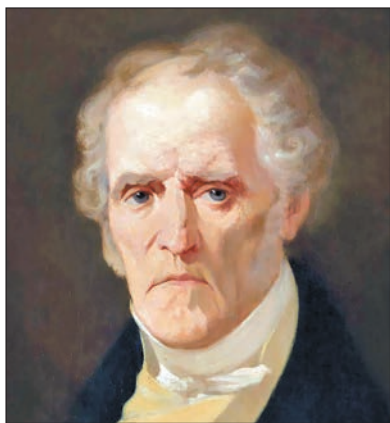
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

П'єр Леру

Роберт Оуен

Шарль Фур'є

та Едмунда Берка, інші вважають основоположником націоналізму Фрідріха Ліста. Можливо, ці розбіжності в поглядах пов'язані з тим, що в XIX ст. націоналізм став універсальним явищем в історії Європи.

5 УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ. У тогочасній Європі було чимало прихильників здійснення радикальних змін в існуючих порядках і побудови нового суспільства. Саме серед європейських радикалів набули поширення ідеї **соціалізму**. Хоча термін «соціалізм» уперше запровадив у другій половині XIX ст. французький мислитель **П'єр Леру** (1797—1871), уявлення про соціально справедливий устрій сягають давніх міфів про «золотий вік» людства, розвиваються в різних релігіях, а потім в ідеях **утопічного соціалізму**. У період розгортання промислового перевороту в європейських країнах утопічний соціалізм ставав відображенням несприйняття його негативних проявів: соціальної незахищеності й нещадної експлуатації найманих робітників, жорсткої конкуренції тощо. Цим та іншим явищам соціалістичні утопісти протиставляли власні бачення ідеального суспільства.

Англійський утопіст **Роберт Оуен** (1771—1858) дійшов висновку, що основним джерелом соціальних проблем є ринкова економіка, яка ґрунтується на вільній конкуренції та приватній власності на засоби виробництва. Він висунув ідею створення суспільства, де робітники будуть об'єднані в самоврядні товариства, не існуюватиме приватної власності. Для того щоб отримати необхідне, члени одних товариств обмінюватимуться з іншими товариствами безпосередньо, уникаючи ринку. Поступово такі товариства поширяться на всю планету й настане «земний рай, у якому незмінно пануватимуть мир і щастя».

Французький утопіст **Анрі Сен-Симон** (1760—1825) висунув ідею створення «нової промислової системи», за якої буде забезпечено процвітання всіх громадян. На його думку, у новому суспільстві необхідно запровадити загальну обов'язкову працю, планову організацію виробництва, принцип отримання посад за здібностями. Приватна власність при цьому зберігається. Обов'язок держави — управляти економікою та усувати соціальні суперечності тільки мирним шляхом.

Французький утопіст **Шарль Фур'є** (1772—1827) вважав за необхідне ліквідувати приватну власність не лише на засоби виробництва, а й на житло й предмети особистого використання. Він розробив проект нового «суспільства гармонії», де зможуть

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги С. Базара «Вчення Сен-Симона. Виклад» (1830 р.)

До цього часу людина експлуатувала людину. Папи, раби, патриції, плебеї, сеньйори, кріпаки, землевласники, орендарі, нероби, трударі — такою є поступальна історія людства до нашого часу. Всесвітня асоціація — ось наше майбутнє. Кожному за його здібностями, кожній здібності за її справами — ось нове право, яке замінить право завоювання та право народження, людина

більше не буде експлуатувати людину, людина в товаристві з іншою людиною буде експлуатувати світ, наданий у її володарювання.

? 1. Як А. Сен-Симон бачив минуле людського суспільства та його майбутнє? 2. Що було суспільним ідеалом А. Сен-Симона? Висловіть своє ставлення до нього.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці Ш. Фур'є «Теорія всесвітньої єдності»

До того часу, доки великі й малі цього світу будуть просякнуті взаємною ненавистю, будь-яка свобода буде лише яблуком нових суперечок. Природним засобом викликати щире взаємне тяжіння різних класових груп є зацікавлення їх досягненням однієї спільної мети, інакше кажучи, треба асоціювати їх у виробництві. Фермер або орендар, що отримує свою частину пропорційно врожаю, докладатиме зусиль, щоб цей врожай, який належить господарю, був можливо більшим, оскільки

якщо господар отримає мало, то й фермер отримає, відповідно, меншу частку.

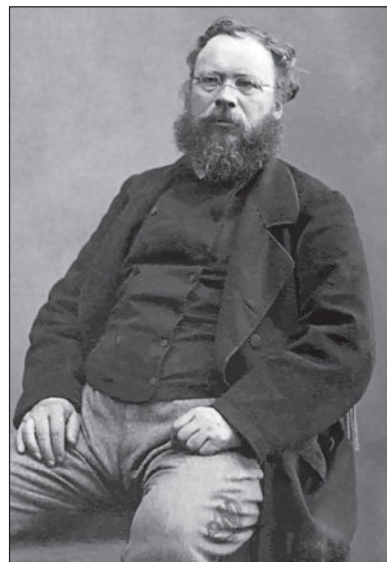
Таким чином, секрет єдності інтересів — в асоціації. Усі класи суспільства, асоційовані й об'єднані спільністю інтересів, забудуть взаємну ненависть...

? 1. У чому мислитель вбачав шлях до суспільної гармонії? 2. Яким є ваше ставлення до поглядів Ш. Фур'є? Чому?

розвинутися здібності людини. Нове суспільство складатиметься з поселень-«фаланг», у яких люди займатимуться промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Кожний житель «фаланги» має виконувати лише ту роботу, яка йому до вподоби. Разом вони вироблятимуть усе необхідне й ділитимуть порівну. «Фаланги» обмінюватимуться продуктами, а торгівля, яку він вважав головним джерелом зла, зникне. Сформуватися нове суспільство мало завдяки пропаганді соціалістичних ідей.

Французький утопіст **П'єр Жозеф Прудон** (1809—1865) був прихильником мирної перебудови суспільства шляхом реформи системи кредитування. Він пропонував створити «Народний банк», який видаватиме безкоштовні кредити для організації обміну на справедливих засадах продуктами праці між дрібними товаровиробниками. За таких умов, вважав П. Ж. Прудон, держава, як джерело соціальної несправедливості, стане непотрібною. Дрібну приватну власність він розглядав як необхідну ланку виробництва, а велику власність оголосив крадіжкою. П. Ж. Прудона вважають засновником європейського **анархізму**.

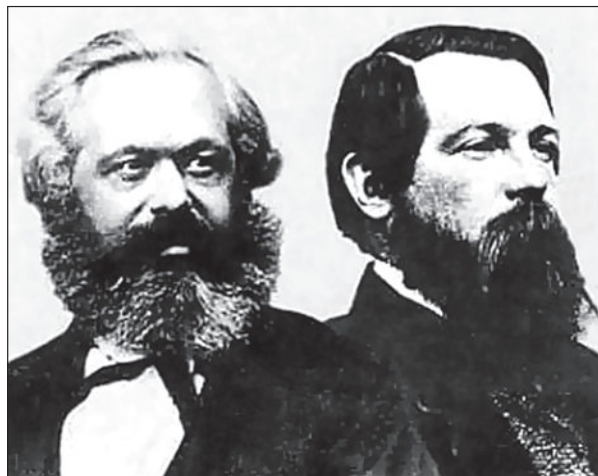
Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечувала необхідність державної влади, виступала за повне самоуправління громад, трудових колективів.

П'єр Жозеф Прудон

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1847 р. К. Маркс і Ф. Енгельс із метою реалізації свого вчення створили в Лондоні «Союз комуністів» — першу в історії міжнародну комуністичну організацію. Її програмою став написаний ними в 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії». У ньому стверджувалося, що вся попередня історія людства є результатом боротьби класів, і саме пролетаріат покликаний створити безкласове суспільство із спільною власністю на засоби виробництва. У «Маніфесті...» розкривався зв'язок між соціалізмом і комунізмом та визначався шлях досягнення останнього. Однак поява цього документа не викликала помітної реакції, і після поразки революцій 1848—1849 рр. у Європі К. Маркс дійшов висновку, що здійснити висунуті в «Маніфесті...» завдання в найближчому майбутньому неможливо.

Карл Маркс (ліворуч) і Фрідріх Енгельс (праворуч)

Фрідріх Енгельс, Карл Маркс і його дочки Лаура, Елеонора та Дженні. 1864 р.

6 ВИНИКНЕННЯ МАРКСИЗМУ. Подальший розвиток соціалістичних ідей пов'язаний із німецькими мислителями **Карлом Марксом** (1818—1883) і **Фрідріхом Енгельсом** (1820—1895), які розробили вчення, що дістало назву **марксизм**. На їхню думку, свобода в суспільстві, де панують капіталістичні відносини, набуває форми свободи гноблення працюючої людини. Держава стає знаряддям панування капіталістів, і тому її необхідно знищити. Соціальної рівності неможливо досягти, поки існує приватна власність.

Марксизм — філософське, соціальне та політичне вчення, розроблене німецькими мислителями К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Піддавши критиці ідеї соціалістів-утопістів, К. Маркс заявив, що соціалізм — не вигадка мислителів, а реальний суспільний лад, який установиться після капіталізму. Він ґрунтуватиметься на суспільній власності, а гноблення людини людиною та поділ на **класи** мають зникнути після ліквідації приватної власності. Замість держави, що захищала інтереси капіталістів, постане держава диктатури **пролетаріату**, яка втілить у життя ці перетворення.

Комунізм (від латин. — спільний) — у теорії: суспільно-економічний і політичний лад із колективною власністю як на знаряддя праці, так і на предмети споживання, із безкласовим і бездержавним устроєм.

Клас — велика група людей (частина суспільства), пов'язаних певними відносинами в процесі виробництва й схожих за рівнем добробуту, можливістю доступу до освіти й здобутків культури.

Маніфест — заклик, декларація партії, суспільної організації, що містить її програму та принципи діяльності.

Соціалізм, на думку К. Маркса, установиться в результаті перемоги світової соціалістичної революції, здійсненої пролетаріатом. Саме тому існує необхідність організації класової боротьби пролетаріату й усвідомлення ним своєї ролі в суспільному розвитку. Соціалізм К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали не як кінцеву мету суспільного розвитку, а лише як перехідний етап до **комунізму**.

ВИСНОВКИ

■ Консерватори, пропонуючи шляхи подолання проблем, пов'язаних зі становленням у країнах Заходу індустріального суспільства, вважали найважливішим стабільність і вірність традиціям. Ліберали були прибічниками змін, дотримуючись точки зору, що майбутнє має бути кращим за сучасність, так само як сучасність краща за минуле.

■ Чимало послідовників мав націоналізм, поширення якого сприяло створенню національних держав на Заході.

■ Результатом непривабливої дійсності початкового етапу становлення індустріального суспільства в країнах Заходу став розвиток соціалістичної ідеї від утопічного соціалізму до марксизму.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли завершився промисловий переворот? 2. Назвіть імена представників тогочасної консервативної думки. 3. Кого вважають виразником ідей класичного європейського лібералізму? 4. Хто з теоретиків лібералізму вважав, що в суспільстві може бути лише «рівність у рабстві»? 5. Назвіть ім'я автора «Промов до німецької нації». 6. Що таке утопічний соціалізм?

7. Які ознаки індустріального суспільства, на вашу думку, є визначальними? 8. Яких поглядів на суспільний розвиток дотримувалися консерватори? 9. Теоретик французького лібералізму Б. Констан писав: «Під свободою я розумію панування особистості над владою». Як пропонували реалізувати цей принцип представники тогочасного лібералізму? 10. Якими були особливості

виникнення та розвитку ідей націоналізму? **11.** Як ви вважаєте, чому в першій половині XIX ст. відродилися утопічні теорії? Як це пов'язано з розгортанням промислового перевороту? **12.** Порівняйте проекти побудови справедливого суспільства, які висували соціалісти-утопісти. **13.** У чому полягає сутність ідеології марксизму?

14. Складіть у зошиті таблицю «Суспільно-політичні течії країн Заходу першої половини XIX ст.».

Назва	Видатні представники	Погляди на розвиток держави й суспільства

15. Підготуйте проект-дослідження. Упродовж тижня за матеріалами засобів масової інформації зберіть приклади, які розкривають роль розглянутих у параграфі

суспільно-політичних течій у житті сучасного західного суспільства. На підставі цього зробіть висновок, які з них переважають сьогодні на Заході. **16.** Проведіть дискусію за проблемою «Сильні і слабкі сторони тогочасних ідеологічних концепцій».

17. Німецький марксист, член «Союзу комуністів» В. Вейтлінг вважав доцільним для зруйнування старого суспільства та знищення «експлуататорів» використати криміналітет — бандитів, крадіїв, волоцюг тощо. Моральна сторона такої ціни захоплення влади його не цікавила. Яким є ваше ставлення до таких проектів зміни влади в суспільстві? **18.** У XIX ст. набув поширення іронічний вислів: «Нація — це група людей, об'єднаних спільною помилкою щодо свого минулого і спільною відразою до своїх сусідів». Якими суспільними настроями певної частини населення була обумовлена його поява? Яким є ваше ставлення до цього висловлювання?

Практичне заняття

Суспільні наслідки промислового перевороту. Зміни в житті й побуті різних верств населення

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було населення Європи в попередню добу? **2.** Що змінилося в населенні Європи з кінця XVIII до початку XX ст.? **3.** Охарактеризуйте основні соціальні наслідки промислового перевороту. **4.** Які зміни відбувалися у вигляді міст за попередньої доби? **5.** Що було характерно для європейського житла й хатнього начиння впродовж першої частини історії Нового часу? **6.** Якими були характерні риси шлюбно-сімейних стосунків і становища жінки за попередньої доби? **7.** Як упродовж першої половини історії Нового часу розвивалася мода?

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

1 **ЗМІНИ У ВИГЛЯДІ МІСТ.** XIX століття інколи називають «буржуазним», оскільки внаслідок руйнування «старих порядків» саме буржуазія стала новою панівною верствою суспільства, її смаки й уподобання були в ньому визначальними. Це знайшло відображення і в повсякденному житті населення. Більшість сіл і селищ у цей час, як і за попередньої доби, зберігала свій традиційний вигляд. Однак значна частина міст зазнала суттєвих перетворень.

У XIX ст. стали відбуватися зміни у плануванні міст. Тепер вони склалися із центральної частини, де мешкало заможне населення й було зосереджено все необхідне для його життя, і передмістя, де селилася міська біднота, розташовувалися заводи, дешеві

МЕТА

На підставі аналізу наведеного тексту визначити, які зміни відбувалися в повсякденному житті різних верств населення тогочасної Європи.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити за § 1 матеріал про населення Європи наприкінці XVIII — на початку XX ст.
2. Повторити вивчений у минулому році матеріал про населення Європи, повсякденне життя європейців і соціальні наслідки промислового перевороту.

Прокладання першої дороги із щебеню в США в 1823 р.

Авеню Опері в Парижі. Сонячний ранок.
Художник К. Піссарро, 1898 р.

Тріумфальна арка в Парижі, зведена в 1806—1836 рр. за розпорядженням Наполеона на честь перемог його «Великої армії», — один із символів «імперського» стилю ампір

трактири, поштові станції тощо. Для зв'язку між центральною частиною та передмістями прокладалися нові широкі вулиці.

Майже всі міста тогочасної Європи поступово зростали та прикрашалися будинками, що відповідали новим умовам життя. Старі будівлі зникали одна за одною, а нові «шикувалися» в довгі вулиці. Збільшення міст, навіть великих, відбувалося досить повільно, але все-таки до середини століття вигляд більшості з них повністю змінився. Одним із таких міст став не дуже заможний і вишуканий раніше Берлін.

У центральній частині міст створювали площі, парки, бульвари тощо. На вулицях з'явився перший громадський транспорт. У зв'язку зі зростанням цін на землю ставало все більше багатопверхових будівель. Зокрема, у Парижі було зведено чимало прибуткових будинків, що мали сім поверхів. Вони поділялися на квартири, які здавали в оренду. На перших поверхах розташовувалися крамниці. Горища також заселяли; житло в мансардах, як їх називали, коштувало значно дешевше, ніж звичайні квартири. У підвалах і напівпідвальних приміщеннях жили слуги. У другій половині XIX ст. з'явилися водогони, що працювали на силі пари. Перший водогін був створений у Лондоні, а дещо пізніше — у Парижі.

У XIX ст. почали будувати все більше ділових, адміністративних, торговельних і виробничих споруд — з'явилися магазини, банки, вокзали, фабрики, виставкові зали, бібліотеки тощо.

В оформленні будівель застосовували стилі **рококо**, **класицизм** та **ампір**.

Рококо — стиль мистецтва, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.

Класицизм — стиль мистецтва, для якого характерна підвищена увага до античних взірців духовної та матеріальної культури, що вважалися основою для наслідування, дотримання певних канонів тощо.

Ампір — стиль мистецтва, що виник у часи Імперії Наполеона й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

У XIX ст. архітектурі довелося вирішувати нові завдання. Зокрема, необхідні були просторі зали громадських будівель, вокзалів, банків, торговельних і виставкових павільйонів тощо, де стіни не заважали б пересуватися великим потокам людей. Це обумовило появу нових архітектурних рішень, конструкцій

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З опису подорожнім вигляду Берліна на початку XIX ст.

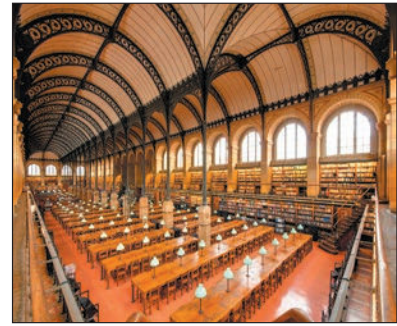
Більшість вулиць [міста] широкі й обставлені будинками в чотири та більше поверхів. Не бракує також просторих площ. Від цього тут навіть дихається легше, ніж у Відні, Гамбурзі та інших містах, де будинки й люди скупчені на невеликих територіях. Широкі вулиці та взагалі красива архітектура будинків надають Берліну такого вигляду, яким можуть похвалитися небагато великих

міст. Вільгельмштрассе, яка майже вся вкрита палацами, Лейпцигерштрассе, Унтер-ден-Лінден, як і надзвичайно гарні площі — Оперна, Вільгельмова та інші, — викликають здивування іноземців...

? 1. Яке враження справив на автора тогочасний Берлін? 2. Які нові риси міської забудови можна визначити за джерелом?

Бульвар Унтер-ден-Лінден у Берліні. Художник Е. Гертнер, 1852 р.

Читальна зала бібліотеки Св. Жене-в'єви в Парижі. Архітектор А. Лабруст, 1843—1850 рр. Сучасний вигляд

і будівельних матеріалів. Так, у будівництві стали широко застосовувати металеві конструкції, бетон і скло.

У 1843—1850 рр. французький архітектор А. Лабруст спроектував будівлю бібліотеки Сент-Женев'єв, де вперше внутрішні несучі конструкції було виконано з металу. У 1851 р. англійський інженер Дж. Пекстон побудував у Лондоні «Кришталевий палац» — виставковий павільйон на металевому каркасі, де всі стіни були зроблені зі скла.

На робітничі передмістя переважна більшість архітектурних новацій не поширювалася. Тут, як правило, навколо фабрик і заводів тіснилися халупи промислових робітників та інших незаможних верств. Відсутність елементарних санітарних умов, невпевненість у майбутньому спричиняли те, що ці райони були осередками епідемій і злочинності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте зміни, які відбувалися в містах у ХІХ ст. 2. Чим, на вашу думку, були обумовлені ці зміни? 3. Що з того, що з'явилося в тогочасних містах, притаманне і сучасній міській архітектурі?

2 ЖИТЛО, ХАТНЕ НАЧИННЯ. Житло та умови життя в ньому залежали від рівня заможності господаря, що було визначальним за часів панування буржуазії та її інтересів. Найзаможніші особи мали власні великі будинки з десятками кімнат. Люди середнього достатку жили в невеликих будинках на кілька кімнат або орендували зручні квартири. Відняки селилися в хатинках на околицях, у підвалах, на горищах тощо.

Будинки заможних верств у цей час опалювали високими чотирикутними печами — «голландками» (їх назвали так тому, що вони поширилися з Голландії). Найбагатіші викладали їх розписною плиткою, менш заможні ставили дешеві залізні пічки. Буржуазія встановлювала на кухнях «плиту» — невисоку пічку із залізною панеллю, де було декілька отворів над вогнем для приготування їжі. Віднота, як і раніше, готувала їжу над вогнищем.

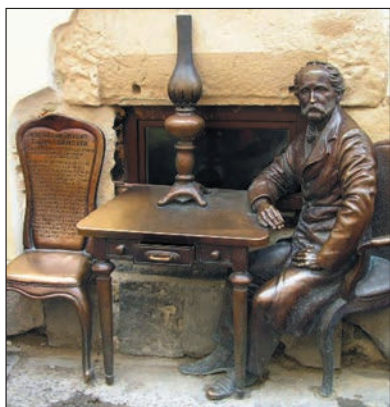
Для освітлення приміщень заможні люди використовували спочатку винайдені наприкінці ХVІІІ ст. масляні лампи зі склом, із середини століття — газові лампи, пізніше — газове

Піч-«голландка»

Газовий настінний ліхтар

Фрагменти пам'ятника винахідникам газу для освітлення Гнату Лукасевичу та Яну Зегу в кав'ярні «Газова лампа» у Львові. У 1853 р. вони запатентували методику дистиляції та очищення нафти

освітлення, а із 70-х рр. XIX ст. до їхніх осель прийшла електрика. Бідні люди освітлювали житло скіпкою. Однак у багатих, і в бідних оселях часто траплялися пожежі.

Стіни своїх осель буржуазія залежно від власних прибутків прикрашала гобеленовими (тканими) і шкіряними з витисненим малюнком шпалерами.

Заможні люди споживали їжу з порцелянового або фаянсового посуду, який набув поширення та значно подешевшав (у Європі відкрилися численні фабрики з його виробництва). Біднота, як і раніше, користувалася переважно глиняним посудом.

Завдяки фабричному виробництву вироби зі скла стали доступні всім. Для приготування їжі використовували зазвичай мідний, залізний і чавунний посуд.

Попит буржуазії сприяв розвитку меблевого виробництва. Меблі вкривали різьбою, фарбували червоним або чорним лаком і прикрашали металевим оздобленням. Деякі предмети хатнього вжитку, такі як скрині, великі рундуки, зовсім вийшли зі споживання, тому що вже не відповідали сучасним потребам.

У бідних верств населення можливостей слідкувати за змінами меблевих стилів узагалі не було. Як правило, незаможні люди користувалися різними предметами, які отримали у спадок або придбали випадково.

Невід'ємним елементом міських осель різного рівня заможності ставали настінні й столові годинники. Вони немовби символізували собою те, що в «буржуазному» XIX столітті «час — це гроші».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте житло і хатнє начиння європейців у XIX ст. та в попередню добу. 2. Які зміни в житло й хатнє начиння принесло європейцям «буржуазне» XIX століття? 3. Які предмети, що були наявні в житлі й хатньому начинні тогочасних європейців, «успадкували» сучасники?

З ШЛЮБ І СІМ'Я. Шлюб та сім'я в цей період залишалися одними з найважливіших ланок тогочасного європейського суспільства. Зміни, що відбувалися в суспільстві, впливали на них, проте в цілому не порушували їхньої сутності. Однак водночас усередині цих відносин відбулися певні зміни. Раніше поширювалися уявлення про те, що кохання веде до шлюбу (хоча нерідко ці ідеальні уявлення порушувалися). Тепер, за панування буржуазної моралі, стали казати навпаки: що шлюб веде до кохання.

У попередні епохи також траплялися шлюби за розрахунком як союзи між панівними й заможними верствами, однак ще ніколи товарний характер кохання не проявлявся так наочно. Ця риса стала визначальною для буржуазного шлюбу.

Чоловік тепер підбирав собі вигідну пару як відповідну угоду з купівлі-продажу, а жінка, у свою чергу, намагалася обміняти красу на становище в суспільстві.

Ілюстрація з модного журналу середини XIX ст.

Платна переправа (французька родина, вдягнена у стилі ампір). Художник Л.-Л. Буальї, 1803 р.

Нові уявлення про шлюб викликали появу значної кількості шлюбних посередників, для яких укладання союзу між чоловіком і жінкою стало вигідною професією. Якщо раніше вони діяли потай, то тепер почали відверто пропонувати свої послуги в усіх газетах.

Новим явищем суспільного життя стала поява шлюбних оголошень про пошук партнера, що друкувалися в пресі. Ця традиція була започаткована у Великій Британії у XVIII ст. і звідти поширилася на всі європейські країни.

Фактично шлюб виглядав як звичайна купівля товару. Однак у середовищі тогочасних промислових робітників і міської бідноти він мав дещо інший сенс. Величезна кількість представників незаможних верств укладали шлюб тому, що господарювати вдвох було дешевше, ніж вести два окремі господарства.

У цей час були поширені великі сім'ї, у яких діти жили разом із батьками. У знаті це великою мірою обумовлювалося спільною сімейною справою, а в бідноті — піклуванням про старих батьків, фінансовою неспроможністю розпочинати самостійне сімейне життя. Кількість дітей у сім'ї також визначалася заможністю та можливістю їх прогодувати.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були особливості шлюбно-сімейних стосунків за Нової доби? 2. Що змінилося порівняно з попередніми часами? 3. Порівняйте тогочасні шлюбно-сімейні стосунки із сучасними.

4 МОДА. Велика французька революція кінця XVIII ст. спричинила значні зміни як у стилі життя в цілому, так і в тогочасній моді. Віднині всі люди були рівноправними громадянами, що й обумовило основну рису тогочасного буржуазного вбрання — його одноманітність.

? Визначте за ілюстрацією характерні риси стилю ампір у моді.

THE MATRIMONIAL HERALD
and
FASHIONABLE MARRIAGE CAZETTE,
Official Organ of the World's Great Marriage Association, Limited. Established 1883. The only acknowledged Matrimonial Organisation in the British Empire. Its vast and varied *Clientele* offers to everyone, of both sexes, unlimited choice and opportunities for happy and advantageous Marriage. Unprecedented Increase in Engagements and Marriages during 1895 (see Testimonials, &c. ; also Analysis of 1,000 Recent Marriages). Perfect Secrecy. Subscription nominal, In plain, sealed Envelope, 5d.—"Editor, 105, New Oxford-street, London, W.C.

Фрагмент газети зі шлюбними оголошеннями

Портрет княгині де Брольє.
Художник Ж.-О.-Д. Енгр, 1853 р.

На фондовій біржі.
Художник Е. Дега, 1879 р.

Костюми кінця XIX ст.

Узагалі буржуазний костюм виник в Англії після перемоги там революції, а пізніше поширився на континент. Тепер фактично представників різних станів уже не можна було відрізнити за одягом. Усі могли носити те, що їм до вподоби.

Мода набувала інтернаціонального характеру — однаково одягалися в певний час у Європі й Америці. Із цього можна зробити ще один висновок: у країнах, де залишався свій національний костюм, ще не переміг процес індустріалізації, зберігалось натуральне господарство й не було розвинене фабричне виробництво одягу.

Чоловічий костюм, на відміну від попередньої доби панування галантності, став більш практичним, підкреслював саме чоловічий характер свого власника.

Тепер буржуазний костюм демонстрував, що це одяг працівника, невтомної, заповзятливої людини, головним змістом життя якої є діяльність.

За «старого порядку» панував одяг, призначений для нероб і дармоїдів, був засобом позування й презентування себе. Тепер усе змінилось. Власник буржуазного костюма був активним, швидко рухався, й одяг не мав йому заважати. Зникли будь-яка декоративність, святкове різнобарв'я, кольори стали нейтральними. Костюм зводився до простих головних ліній.

У XIX ст. набагато частіше, ніж раніше, змінювалися стилі моди. Лише у Франції були стилі моди часів революції доби Директорії, Консульства і Першої імперії. Зокрема, у період Першої імперії мода відображала захоплення населення особою Наполеона та його діяльністю. Коли імперія впала, то замість поширеного тоді трикутного головного убору французька буржуазія стала носити популярні у Великій Британії циліндри. Ті, хто зберігав вірність скинутому імператору, продовжували вдягати трикутні головні убори. Костюм перетворився на засіб підкреслення політичних уподобань його власника.

Модні стилі швидко поширювалися й не менш швидко змінювалися завдяки масовому виробництву фабричної промисловості.

Жіноча мода, як і чоловіча, намагалася підкреслити особисті якості й природну привабливість власниці вбрання. Жіночий одяг так само набув виразної жіночності. Водночас жінка прагнула виглядати просто та відчувати себе вільно, що й обумовило відмову від поширених раніше корсажів, нижніх спідниць і ватних підкладок, заміну чудернацьких черевиків на високих підборах зручними сандалями.

У тогочасній Європі центром чоловічої моди був Лондон, жіночої — Париж.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які риси були притаманні розвитку моди в цей період? 2. Порівняйте розвиток моди в XIX ст. з попередньою добою. 3. Визначте спільне й відмінне в моді XIX ст. і сучасних тенденцій модного одягу.

§ 9. Велика Британія

1 ПОЛІТИЧНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ. Завершення наполеонівських війн відкрило перед Великою Британією епоху, коли вона на тривалий час посіла провідні позиції у світовій політиці, стала економічним і фінансовим центром, зразком ліберального суспільства. На початку XIX ст. завершилося формування Сполученого королівства Великої Британії, яке утворилося внаслідок об'єднання Англії із Шотландією (1807 р.) та Ірландією (1808 р.). За формою правління це була спадкова обмежена монархія.

Першоджерелом влади в країні вважався монарх. Однак його повноваження в прийнятті законів обмежувалися згодою парламенту, у питаннях управління — згодою міністрів, яких призначав парламент, у судових питаннях — вироками незалежних судів. За монархом визнавалася також вища виконавча влада. Законодавча влада належала двопалатному парламенту. Він складався з палати лордів, місця в якій успадковувалися, і палати громад, депутати якої обиралися. Виконавчу владу разом із монархом поділяв уряд (кабінет міністрів), який формувала партія, що перемогла на виборах до палати громад. Лідер цієї партії ставав прем'єр-міністром. У країні діяли дві партії — **торі** та **віги**, які сформувалися наприкінці XVII ст. і вели суперництво між собою. Партія торі представляла інтереси землевласницької аристократії (лендлордів) та англіканського духовенства, партія вігів — фінансово-промислових кіл і пов'язаного з ними нового дворянства.

Загального виборчого права в країні не було, існував високий майновий ценз. Унаслідок цього в 1830 р. з близько 24 млн населення Великої Британії право голосу мали лише 478 тис. осіб. Існували також так звані «гнилі містечка» (поселення, де проживало лише 10—15 осіб), що посилали своїх депутатів до парламенту, і нові промислові міста (Бірмінгем, Манчестер, Лідс тощо), які взагалі не мали депутатських місць.

У 1783—1830 рр. англійський уряд очолювали торі, а в 1830—1841 рр. — віги. З ініціативи торі в 1815 р. було прийнято так звані «хлібні закони», за якими заборонялося ввезення зерна до країни, якщо ціна на нього знижувалася. Цей захід захищав високі прибутки землевласників і погіршував становище більшості пересічного населення. «Хлібні закони» було тимчасово призупинено в 1817 р. через хвилю масових протестів. Прагнучи придушити їх, уряд торі одночасно припинив дію закону про недоторканність особи і став заарештовувати учасників мітингів. У 1819 р. торі провели через парламент шість законів, за якими влада отримала право забороняти збори з кількістю учасників понад 50 осіб, масові процесії, проводити обшуки в приватних будинках, піддавати суворій цензурі пресу.

У 1824—1825 рр. торі скасували заборону на створення робітниками тред-юніонів (професійних спілок) й ототожнення страйків із кримінальними злочинами. Однак робітникам заборонялося чинити тиск на підприємців за допомогою страйків

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати основні тенденції тогочасного політичного і суспільного життя Великої Британії; характеризувати особливості економічного розвитку Великої Британії цієї доби; з'ясувати, яку роль в історії Великої Британії відігравав чартистський рух.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що змінила в житті країни Англійська революція XVIII ст.? **2.** Якими були особливості державного устрою країни наприкінці XVIII ст.? **3.** Коли відбувся промисловий переворот в Англії? Якими були його соціальні наслідки?

Ринкова площа в місті Емблсайд (Північно-Західна Англія). Художник Дж. Ц. Іббетсон, 1817 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Назви «торі» та «віги» закріпилися за представниками цих партій під час запеклих парламентських дискусій 1680—1781 рр. Це були лайливі прізвиська, якими, сперечаючись, обмінювалися учасники суперечок. Представників «партії країни» називали вігами (від шотл. — злочинець), а «партії двору» — торі (від ірл. — грабіжник).

Карикатура на вігів. XIX ст.

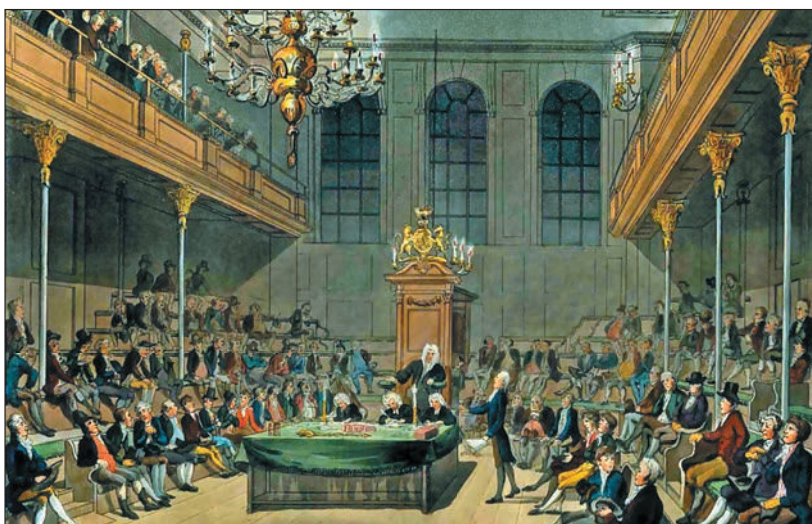
із метою покращення умов праці. Торі вважали, що своєю політикою захищають країну від нестабільності. Однак виборців вона розчарувала, і на парламентських виборах 1830 р. перемогли віги.

Одним із найважливіших внутрішньополітичних заходів вігів стала парламентська реформа 1832 р. Завдяки їй, як вважав лідер вігів Чарльз Грей, Велика Британія зможе уникнути такої революції, як та, що відбулася в 1830 р. у Франції. За першою парламентською реформою «гнилі містечка» позбавлялися 143 депутатських мандатів, які передавалися промисловим містам, густонаселеним сільським районам, Шотландії та Ірландії. Кількість виборців збільшувалася до 814 тис. осіб за рахунок зниження майнового цензу. Парламентська реформа 1832 р. поклала початок компромісу між земельною аристократією та представниками фінансово-промислових кіл, які внаслідок реформи отримали можливість більше впливати на політичне життя країни.

У 1833 р. віги домоглися прийняття закону про скасування рабства в англійських колоніях. Того ж року було затверджено

Засідання палати лордів. XIX ст.

Засідання палати громад у Великій Британії. XIX ст.

? Які характерні риси діяльності обох палат британського парламенту можна визначити за ілюстраціями?

фабричний закон, який уперше встановлював обмеження тривалості робочого дня для дітей на ткацьких фабриках.

Великим розчаруванням для незаможних британців став закон про бідних 1834 р. За ним скасовувався податок із підприємців на утримання бідноти, ліквідовувалася допомога незаможним із боку церковних громад та створювалися робітні будинки для бідних, умови життя в яких нагадували тюремні. Віги провели через парламент муніципальну реформу 1835 р., за якою право участі у виборах до органів місцевого самоврядування отримали всі платники податків.

У 1837 р. королевою Великої Британії стала **Вікторія** (1837—1901 рр.), правління якої увійшло в історію як «**Вікторіанська доба**». Саме на цей період припало завершення формування парламентської двопартійної системи. Партію торі із 30-х рр. XIX ст. стали називати консервативною, а партію вігів — ліберальною.

У 1841 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Вони заборонили працю жінок і дітей на шахтах, обмежили тривалість робочого дня для жінок на фабриках 12 годинами. Широкої підтримки в суспільстві набуло скасування консерваторами «хлібних законів» у 1846 р.

Трагічною сторінкою історії тогочасної Великої Британії став голод 1845—1849 рр. в Ірландії. Він був викликаний «картопляною хворобою» і неврожаєм картоплі — основного продукту харчування пересічних ірландців. Від голоду та масових епідемій загинуло близько 1 млн осіб. Понад 1,7 млн ірландців, тобто сьома частина населення, залишили острів і переселилися переважно до США.

У цей період тривало формування Британської колоніальної імперії. Англія закріпила контроль над Канадою та своїми

Коронаційний портрет королеви Вікторії. Художник Дж. Гейтер, 1838 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі свідчень Самуеля Коульсона на засіданні комісії уряду Великої Британії з розгляду питання про дитячу працю (1832 р.)

Питання: О котрій годині йшли ваші дівчатка на фабрику в період промислової лихоманки?

Відповідь: У період промислової лихоманки вони йшли на роботу о 3-й годині ранку й закінчували о 10-й або о 10-й годині 30 хвилин вечора.

Питання: Які перерви для відпочинку та їжі надавалися впродовж робочого дня?

Відповідь: Чверть години на сніданок, півгодини на обід і чверть години на чай.

Питання: Вам, ймовірно, було дуже важко примушувати прокидатися ваших дітей при такій надмірній праці?

Відповідь: Так, у ранні години нам доводилося брати їх сплячими, ставити на підлогу й трясти для того, щоб можна було їх одягти і відправити на роботу.

Питання: Припустимо, що вони дещо запізнилися, якими були б наслідки?

Відповідь: У них вираховувалася чверть заробітної плати.

Питання: Це якщо вони запізнювалися на скільки часу?

Відповідь: На п'ять хвилин.

Питання: Звичайні години праці були із 6-ї години ранку до 8-ї години 30 хвилин вечора?

Відповідь: Так.

Питання: Із перервами на їжу?

Відповідь: Так, із тими ж перервами.

Питання: Діти сильно втомлювалися від цієї праці?

Відповідь: Так, ми з дружиною часто плакали, даючи їм невелику кількість їжі, що їм належала; нам доводилося трясти їх, оскільки вони часто засинали зі шматком у роті...

? 1. Як власники фабрик використовували працю дітей? 2. Чому, на вашу думку, батьки відправляли своїх дітей працювати на фабриках?

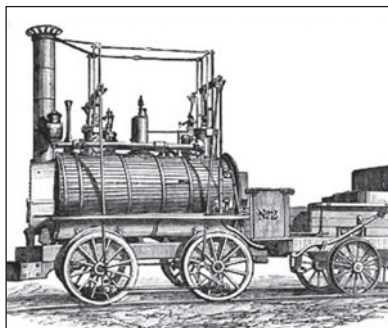
Пам'ятник жертвам «картопляного голоду» в Дубліні

? Яке враження на глядачів, на вашу думку, справляє пам'ятник?

Морська битва під час «опіумної війни» з Китаєм. Художник Є. Дункан, 1843 р.

? Яку інформацію про перебіг «опіумних війн» можна отримати за ілюстрацією?

Паровоз «Блюхер» Дж. Стефенсона. Невідомий художник

ЦІКАВІ ФАКТИ

«Батьком» залізниць став англійський винахідник, відомий створенням паровоза, Джордж Стефенсон (1781—1848). Ознайомившись з устроєм парової машини Дж. Ватта, він у 1814 р. успішно випробував свій перший паровоз «Блюхер», призначений для транспортування вугілля рейковою колією. Усе своє життя Дж. Стефенсон проектував і будував залізниці в Англії, першим заявив про необхідність прокладання тунелів і зведення залізничних насипів на ділянках зі значним нахилом. Завдяки діяльності Дж. Стефенсона та його послідовників мережа залізниць швидко охопила всю Англію.

колоніальними володіннями, що залишилися в Північній Америці. Відбулася колонізація Австралії та Нової Зеландії, розпочалося захоплення Південної Африки. Ці території ставали переселенськими колоніями, оскільки заселялися переважно британцями. Було в основному завершено завоювання Індії. Британці здійснювали перші спроби підкорення Афганістану, намагалися встановити контроль над Китаєм, Японією та іншими країнами Сходу.

У 1839—1842 рр. відбувалася англо-китайська «опіумна війна». Вона була спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який англійські купці нелегально завозили до Китаю. Здобувши перемогу у війні, Велика Британія примусила Китай підписати перший нерівноправний договір і відкрити для торгівлі з іноземцями кілька власних портів. Під час війни 1839—1842 рр. британці захопили острів Сянган (Гонконг), який згодом став опорною базою для підкорення ними Китаю.

На середину XIX ст. Велика Британія стала власницею найбільшої колоніальної імперії площею понад 11 млн км² із населенням понад 120 млн осіб.

2 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ. У 1815—1816 рр. Велику Британію охопила економічна криза. Вона ускладнювалася тим, що кількість безробітних у країні збільшилася за рахунок майже 300 тис. демобілізованих солдатів і матросів. Економіка потерпала також від спадів, пов'язаних із кризами перевиробництва, що відбувалися в 1825, 1836, 1847 рр. У 30—40-х рр. XIX ст. у Великій Британії завершився промисловий переворот, унаслідок якого країна посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості. У 1840 р. в країні вироблялося 45 % усієї світової промислової продукції.

Провідною галуззю англійської промисловості була текстильна, де працювало майже 200 тис. робітників. Стрімко розвивалася важка й вугільна промисловість. У 1834 р. виробництво заліза досягло 700 тис. тонн. Сформувалися нові промислові райони:

Вугільна біржа в Лондоні. Невідомий художник

Черга до нічліжки. Художник Л. Філдес, 1874 р.

металургії — Бірмінгем і Шеффілд, вугільної промисловості — Уельс, бавовняної промисловості — Ланкашир і Йоркшир.

Одночасно із завершенням промислового перевороту в країні розгорнулося будівництво залізниць. Протягом 1835—1849 рр. довжина залізниць збільшилася з 540 до 9,5 тис. км.

Швидкими темпами зростали обсяги зовнішньої торгівлі. Провідні позиції в експорті товарів посідали текстильні виробники й машини. У 1830—1849 рр. вивезення британських товарів на зовнішні ринки зросло більше ніж у чотири рази.

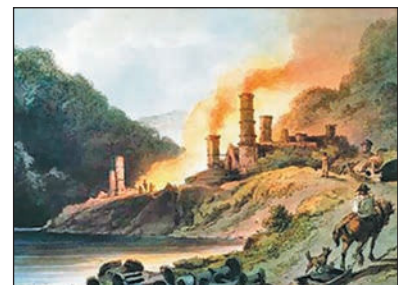
Уряд Великої Британії усвідомлював, що її економічні досягнення дозволять випередити інші країни у світовій торгівлі, і тому в інтересах держави не втручатися в розвиток економіки. Це сприяло виникненню руху британських політиків — прибічників **фрітредерства**. Ці погляди поширилися у 20-ті рр. XIX ст. серед вігів, а під час їхньої боротьби в парламенті проти «хлібних законів» набули завершеної форми. Фрітредерство стало основою економічної програми лібералів.

Фрітредерство — напрямок в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

Стрімкий економічний розвиток країни супроводжувався боротьбою робітників проти неналежних умов праці, низької заробітної плати й безробіття. Його досить специфічною формою став уже відомий вам луддизм (рух руйнівників машин), що виник в Англії в 60-х рр. XVIII ст. Наприкінці 1811 — на початку 1813 р. країну охопило потужне піднесення руху луддитів. Його учасники руйнували не лише машини, а й цілі фабрики. Саме це спричинило в 1812 р. відновлення смертної кари (уперше запроваджена в 1769 р.) за руйнування машин. У 1816—1820 рр. відбулися останні великі виступи луддитів, після чого їхній рух припинився.

Унаслідок завершення промислового перевороту Велика Британія першою в Європі перетворилася з аграрної на промислову країну. У 1841 р. селяни становили лише 21% її населення. Провідні позиції в соціальній структурі суспільства посіли представники фінансово-промислових кіл і робітники фабрик та заводів.

? Яку інформацію про життя представників різних верств британського суспільства можна отримати за ілюстраціями?

Залізоплавильний завод в англійському селі Колбрукдейл. Невідомий художник

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Вимоги чартистів

(витяги з «Народної хартії», схваленої на громадському мітингу в лютому 1837 р.)

...Сполучене королівство має бути поділено на 200 виборчих округів із можливо рівною кількістю мешканців у кожному...

24 червня кожного року повинні призначатися загальні вибори... (Участь у виборах беруть усі чоловіки з 21 року. — Авт.) Для кандидатів у палату громад не повинно бути жодних майнових цензів...

Кожному члену палати громад має виплачуватися щорічно з державної скарбниці винагорода в розмірі 400 фунтів стерлінгів.

? 1. Якими були вимоги чартистів? 2. До яких змін у політичній системі Великої Британії могла привести реалізація вимог чартистів?

Великий мітинг чартистів.
Середина XIX ст.

? На підставі ілюстрації зробіть висновок про поширеність руху чартистів у британському суспільстві.

3 ЧАРТИСТСЬКИЙ РУХ. Обмеженість першої парламентської реформи 1832 р. обумовила продовження боротьби за перегляд виборчої системи, яка набула загальнонаціонального характеру. Активну участь у ній брали британські робітники, які прагнули провести своїх представників до парламенту та здійснити реформи, що змінять на краще їхнє становище. Рух робітників за впровадження загального виборчого права розгорнувся в 1836 р. і дістав назву **чартизму**.

Лідерами чартистів були відомі всій країні громадські діячі Вільям Ловетт, Ферпоус Едуард О'Коннор та інші. Проголошувані ними ідеї мали перш за все політичний характер.

Чартизм (від англ. — хартія) — перший масовий політично оформлений рух британських робітників у 30—50-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за реалізацію «Народної хартії».

Чартисти виступали виключно за мирні, законні засоби досягнення своєї мети: проведення публічних мітингів, підготовку петицій до парламенту. Так, вони тричі збирали підписи на підтримку «Народної хартії» і представляли документ до парламенту. Однак депутати відмовилися його розглянути. Після цього розпочався занепад чартизму. Рух завершився поразкою, чимало колишніх його учасників у майбутньому стали радикальними політиками.

Значення чартистського руху полягає в тому, що він започаткував виникнення в британських робітників розуміння необхідності масовими акціями чинити тиск на владу, вимагати від неї здійснення реформ, уникаючи революційних заворушень.

У другій половині XIX ст. основні положення «Народної хартії» були реалізовані урядами лібералів і консерваторів.

ВИСНОВКИ

- У 1815—1847 рр. у суспільно-політичному житті Великої Британії відбувалося становлення демократичних засад і основ правової держави.
- У Великій Британії поступово формувався механізм розв'язання соціальних суперечностей шляхом

компромісу, без застосування насильницьких методів боротьби.

- У результаті завершення промислового перевороту Велика Британія стала першою у світі країною, де сформувалося індустріальне суспільство.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Коли утворилося Сполучене королівство Великої Британії? 2. З ініціативи представників якої британської партії було прийнято «хлібні закони»? 3. Коли стався голод в Ірландії? 4. Чим була викликана англо-китайська війна 1839—1842 рр.? 5. Що таке фрітредерство? 6. Чого хотіли досягти учасники чартистського руху?

 7. Порівняйте політику, яку здійснювали торі та вігі в період їх перебування при владі у Великій Британії. 8. Визначте спільні й відмінні риси в економічному розвитку Великої Британії та Франції. 9. Охарактеризуйте роль чартистського руху в суспільному житті Великої Британії.

 10. Складіть у зошиті план до пункту 1 параграфа «Політичне та суспільне життя Великої Британії».

11. Проведіть дискусію за проблемою «Роль ірландського питання в політичному житті Великої Британії».

 12. Під час парламентських дебатів стосовно другої петиції про «Народну хартію» громадський діяч і вчений Т. Маколей заявив: «Я проти загального виборчого права... Я вважаю, що цивілізація тримається на охороні власності. Тому ми ніколи не можемо, не піддаючи себе надзвичайному ризику, довірити верховне управління країною якомусь класу, котрий, поза сумнівом, буде здійснювати нечужані й систематичні посягання на безпеку власності. Петиція вимагає верховної влади. У кожному виборчому окрузі по всій імперії капітал і накопичена власність повинні бути беззаперечно кинуті до ніг праці. Як можна мати сумніви щодо того, яким буде результат?». Порівняйте аргументи прихильників і противників запровадження загального виборчого права.

§ 10—11. Франція. Бельгійська революція

1 ПОЛІТИЧНЕ Й СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ФРАНЦІЇ В 1815—1830 РР.

Після завершення наполеонівських війн у Європі розпочалася доба політичної реакції 1815—1830 рр.

Політична реакція — активний опір прогресу в суспільно-політичному житті з метою збереження та зміцнення «старих порядків», які вже відійшли в минуле.

Ті, хто в попередні роки втратили власність і владу, тепер намагалися їх повернути. Однак ці спроби зустріли опір і призвели до нових революцій 1830—1848 рр. У Європі сформувалися революційна та еволюційна моделі суспільного розвитку, кожна з яких мала багато прихильників. Тогочасна Велика Британія засвідчувала можливість розвитку суспільства без революційних заворушень. А ось Франція, де протягом 60 років після завершення наполеонівських війн відбулися три революції, уособлювала протилежну модель розвитку.

Друге зречення Наполеона завершило період Першої імперії та спричинило повернення влади династії Бурбонів. За «Хартією 1814 року», як називалася нова Конституція, надана французам Людовіком XVIII, у країні встановилася конституційна монархія.

В очах більшості французів «Хартія 1814 року» була досить непривабливою порівняно з такими самими документами революційної та наполеонівської діб. Унаслідок встановленого хартією вікового й майнового цензу право голосу в країні отримали близько 72 тис. осіб, а право бути обраними — 16—18 тис. осіб.

В оточенні Людовіка XVIII переважали **ультрароялісти** (крайні монархісти) — прихильники повернення до дореволюційного «старого порядку» та необмеженої влади короля.

У відповідь на посилення політичної реакції у Франції, як і в Італії, почали виникати таємні антимонархічні організації, метою яких було усунення від влади Бурбонів. До них належали

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

визначати особливості політичного й суспільного життя Франції в 1815—1830 рр.; характеризувати причини, мету, перебіг, результати та історичне значення Липневої революції 1830 р.; аналізувати особливості Липневої монархії у Франції; з'ясувати характерні риси економічного розвитку тогочасної Франції; аналізувати особливості Бельгійської революції 1830 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке політична реставрація? 2. Як відбулася реставрація монархії Бурбонів у Франції? 3. Якими були рішення Віденського конгресу щодо Голландії? Чим, на вашу думку, вони були обумовлені?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Хартії 1814 року»

- I. Усі французи рівні перед законом...
- IV. Їхня особиста свобода однаково гарантована: ніхто не може бути підданий переслідуванню або затриманий інакше, ніж у передбачених законом випадках...
- V. Кожний сповідує свою релігію з однаковою свободою...
- VI. Незважаючи на це, католицька релігія... вважається державною...
- VIII. Французи мають право оприлюднювати та друкувати свої думки, погоджені із законами, що повинні карати зловживання цією свободою.
- XI. Будь-які переслідування за думки, висловлені до реставрації, забороняються...
- XIII. Особа короля є недоторканою і священною. Виконавча влада належить королю, перед яким відповідальні міністри.
- XIV. Король є верховним главою держави...
- XV. Законодавча влада здійснюється спільно королем, палатою перів і палатою депутатів від департаментів. (Ці дві палати склали Законодавчий корпус. — *Авт.*)
- XVI. Закон пропонується королем...
- XIX. Палати можуть найпідданіше просити короля запропонувати закон...
- XXVII. Призначення перів Франції належить королю...
- XXXV. Палата депутатів складається з депутатів, обраних виборчими колегіями...
- XXXVIII. Жоден депутат не може бути допущений до палати, якщо не досяг 40 років і не сплачує прямого податку в 1 тис. франків...
- XL. Виборці, які обирають депутатів, не мають права голосу, якщо вони не сплачують прямого податку в 300 франків і де досягли 30-річного віку...
- LXXI. Старому дворянству повертаються його титули. Нове зберігає свої...

? 1. Які факти свідчать про встановлення «Хартією 1814 року» у Франції режиму конституційної монархії? 2. Чи можна стверджувати, що хартія обмежувала права французів? Чому?

Золота монета 40 франків із профілем Людовіка XVIII

впливові діячі, наприклад генерал маркіз Жільбер де Лафает. У 1822 р. вони підняли повстання, яке було жорстоко придушене.

Ситуація в країні загострилася, коли на престол зійшов Карл д'Артуа під ім'ям **Карл X** (1824—1830 рр.). У країні розгорнувся «**білий терор**» — масові вбивства колишніх революціонерів і прибічників Наполеона. Із державної служби було звільнено близько 100 тис. чиновників, з армії — десятки тисяч офіцерів, які зробили кар'єру в роки революції, Консульства та Першої імперії. Було створено надзвичайні суди, які розглядали справи ворогів Бурбонів, засуджували їх до заслання або страти. Вироки цих судів виконувалися впродовж доби.

Загальне обурення викликало рішення Карла X сплатити аристократам, що втратили майно в попередні часи, 1 млрд франків компенсації. Гроші для цього передбачалося отримати за рахунок зниження прибутків власників державних боргових зобов'язань — облігацій. Унаслідок цього великі банкіри й підприємці отримали б на 40% менший прибуток, ніж їм обіцяли під час продажу облігацій.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Погляди французьких ультрароялістів у тлумаченні письменника-монархіста Ж. Местра

Я дозволяю собі ще раз повторити, що нічого схожого на французьку революцію ніколи раніше не було; вона за своєю сутністю є справою диявола. Вогонь цієї революції буде остаточно поборений лише тоді, коли затвердиться протилежний їй принцип, і ніколи французи

не посядуть свого попереднього місця серед інших народів, поки остаточно не усвідомлять цю істину...

? На підставі аналізу джерела визначте сутність поглядів ультрароялістів.

У березні 1830 р. Палата депутатів висунула вимогу про відставку уряду ультрароялістів. У відповідь на це Карл X розпустив її та призначив нові вибори. Однак у новообраній Палаті депутатів із 428 її членів прихильниками короля були лише 145 осіб. У цій ситуації 25 липня 1830 р. Карл X підписав чотири ордонанси (укази), якими фактично скасував «Хартію 1814 року» і здійснив державний переворот. Згідно із цими указами, було розпущено новообрану Палату депутатів, запроваджено нові обмеження виборчого права, скасовано свободу друку й відновлено цензуру, призначено дату проведення нових виборів.

Такі дії короля викликали обурення парижан, у місті стали лунати заклики до опору владі. У популярній у Парижі газеті «Національ» 26 липня 1830 р. було опубліковано протест на ордонанси короля, де проголошувалося: «Дію правового порядку припинено, розпочався режим насильства. Уряд порушив законність і цим звільнив нас від обов'язку підпорядковуватися йому».

2 ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ. 27 липня 1830 р. вулиці Парижа вкрилися барикадами. Урядові війська були безсилі: у Липневій революції брав участь кожен десятий житель міста.

28 липня 1830 р. повсталі парижани оволоділи арсеналом, міською ратушею та собором Паризької Богоматері. Над ними замість білого прапора Бурбонів підняли революційний триколор. Коли наприкінці дня на бік повстанців цілими підрозділами почали переходити урядові війська, стало зрозуміло, що в революції відбувся перелом.

29 липня 1830 р. було сформовано Національну гвардію, очолювану генералом Ж. Лафаетом, яка ввечері захопила королівський палац Тюільрі. Влада перейшла до Тимчасового уряду, який очолили банкір Ж. Лаффіт і генерал Ж. Лафает. Карл X направив до них посланців із пропозицією розпочати переговори, але їх відмовилися прийняти. Липнева революція, яка тривала «три славні дні», перемогла.

Лідери повстанців вирішили зберегти в країні монархію, але змінити короля. Корону запропонували близькому до ліберальної опозиції герцогу Луї Філіппу Орлеанському, представнику молодшої (Орлеанської) гілки Бурбонів. 2 серпня 1830 р.

Карл X у коронаційному одязі.
Художник Ж.-Б. Герен, 1827 р.

Свобода, що веде народ
(Свобода на барикадах).
Художник Е. Делакруа, 1830 р.

? Які почуття у глядача, на вашу думку, намагався викликати художник своєю картиною?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів свідка Липневої революції в Парижі

Мешканці вулиці Сент-Антуан, сповнені рішучості перемогти або загинути, розташувалися в будинках, на дахах і безперервно стріляли у війська, які пересувалися вулицями. Війська відшукували будинки, звідки стріляли, і тоді черепиця з дахів дощем сипалася на голови нападника. На бульварі Сен-Марсо така ж відчайдушність, така ж самовідданість...

У той самий час народ атакував казарми жандармерії на вулиці передмістя Сен-Мартен. Спочатку напад

атакуючих було відбито, але нарешті вони змогли захопити цю казарму. Усе, що в ній перебувало, поклали на вулиці й підпалили. Ніхто нічого собі не привласнив, добросесність сягала того, що у вогонь кидали срібло та гроші...

? Яку інформацію про події в Парижі в липні 1830 р. можна отримати з тексту джерела?

Замах на життя Луї Філіппа під час військового параду в липні 1835 р.

Луї Філіпп із сином перед брамою у Версалі в 1837 р. Художник О. Верне

? Яку інформацію про період Липневої монархії в історії Франції можна отримати за ілюстраціями?

Карл X зрікся престолу, а 7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію («Хартія 1830 року») і проголосив Луї Філіппа Орлеанського королем. Правління Луї Філіппа (1830—1848 рр.) дістало назву **Липневої монархії**.

«Хартія 1830 року» зберігала органи виконавчої та законодавчої влади, що існували за «Хартією 1814 року», та порядок їх формування. Однак майновий ценз виборців знижувався до 200 франків, а вік — до 25 років. Унаслідок цього кількість виборців збільшилася й досягла 200 тис. осіб із 31-мільйонного населення.

Проголошувався принцип народного суверенітету (зверхності) і скасовувалося божественне право короля на управління. Католицизм уже не вважався державною релігією. Гарантувалися права і свободи громадян, заборонялися надзвичайні суди. Коронація нового монарха була замінена складанням ним присяги французькому народу в присутності обох палат Законодавчого корпусу.

Історичне значення Липневої революції полягало в тому, що вона показала безперспективність спроб відновлення у Франції «старого порядку». Одночасно вона стала свідченням завершення доби політичної реакції в Європі. Цього ж року відбулася революція в Бельгії, результатом якої стало здобуття незалежності від Голландії. Активізувалася боротьба за об'єднання в Німеччині та Італії.

У результаті Липневої революції 1830 р. до влади у Франції прийшла фінансова аристократія — банкіри, великі біржові спекулянти, власники шахт, копалень, земель тощо. Якщо

ПОЛІТИЧНІ НАПРЯМКИ ПЕРІОДУ ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ

до Липневої революції вони захищали свої права і власність від зазіхань старого дворянства, то після неї для них виникла нова небезпека з боку середньої і дрібної буржуазії та робітників. Дуже швидко з'ясувалося, що Липнева монархія не влаштовує більшість політичних сил у країні.

У тогочасній Франції залишалось чимало прихильників повернення до республіканської форми правління, що поділялися на **поміrkованих** і **радикальних**. Поміrkовані республіканці, виступаючи за встановлення республіки, заперечували необхідність радикальних соціальних перетворень, спрямованих на демократизацію суспільства та покращення життя трудящих. Вони виступали лише за зниження майнового цензу й збільшення кількості виборців шляхом парламентської реформи, як це відбулося в 1832 р. у Великій Британії. Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих порядків і побудову нового суспільства, що ґрунтується на соціальній рівності й відсутності експлуатації. Вони вели боротьбу з режимом Липневої монархії, створюючи таємні товариства («Друзі народу», «Права людини і громадянина», «Пори року»), організували змови й повстання. У 1832, 1834 і 1839 рр. радикали здійснили збройні повстання в Парижі з метою встановлення республіки, але були жорстоко придушені урядовими військами.

Прихильники монархії в той час поділялися на **орлеаністів**, які підтримували правління Луї Філіппа Орлеанського, **легітимістів**, що вважали законною (легітимною) лише позбавлену влади династію Бурбонів і виступали за її відновлення, та **бонапартистів**, які були прибічниками відродження Імперії Наполеона.

Орлеаністи намагалися захистити режим Липневої монархії, а легітимісти й бонапартисти — його повалити. Усі виступи легітимістів і бонапартистів влада придушила, а їх учасників заарештувала й віддала під суд.

Невдоволення французів правлінням Луї Філіппа наростало. Про це, зокрема, свідчили численні замаху на його життя (щонайменше сім).

Постійне застосування владою репресій та військової сили для придушення безладдя, заколотів і повстань спричинило те, що в 40-х рр. XIX ст. Липнева монархія стала нагадувати

«Хартія 1814 р.»

«Хартія 1830 р.»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу британського інженера Гейлова на засіданні комітету парламенту Великої Британії 18 лютого 1824 р.

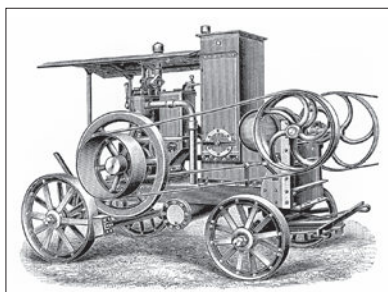
...У 1818 р. я відвідав щонайменше 20—30 фабрик (у Франції — *Авт.*), де будувалися різноманітні машини, і там я побачив, як виготовляли машини, які в 1816 р. я відмовився для них побудувати, оскільки це було заборонено британськими законами.

Запитання: Чи погоджуєтеся ви з тим, що внаслідок законів, що забороняли експорт британських машин, у Франції відбувся технічний прогрес?

Відповідь: На мою думку, ці закони призвели до того, що Франція перетворилася на нашу суперницю в галузі

техніки... Абсолютно ясно, що якби до французів вільно постачалися британські машини, вони, ймовірно, змогли б виробляти більше бавовни, ніж вони спроможні зробити зараз; але вони не змогли б побудувати й десятої частини тих машин, які випускають зараз...

? На яку особливість здійснення промислового перевороту у Франції звертає увагу британський інженер?

Парова сільськогосподарська машина. Невідомий художник

Дитяча праця на ткацькій фабриці. XIX ст.

Вагон третього класу. Художник О. Дом'є, 1864 р.

? На підставі аналізу ілюстрацій зробіть висновок про зміни в господарстві Франції внаслідок промислового перевороту.

режим реставрації Бурбонів, а в країні сформувалися умови для нової революції.

У період Липневої монархії Франція знову повернулася до колоніальних завоювань. У 1830 р. вона розпочала криваву війну за підкорення Алжиру, що тривала 30 років. Загарбники жорстоко розправлялися з місцевим населенням. Так, під час придушення французами повстання 1845—1846 рр. 1,5 тис. алжирців із жінками й дітьми були заживо замуровані в гірських печерах, де вони переховувалися, а кілька тисяч людей отруїли димом.

3 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ. У промисловості Франції цього періоду набрав обертів промисловий переворот, який розпочався в країні наприкінці XVIII ст. Зокрема, кількість парових машин зросла із 65 штук у 1820 р. до 625 — у 1830 р. і 4853 — у 1848 р. Протягом 1818—1848 рр. виплавка чавуну збільшилася зі 114 до 600 тис. тонн, видобуток вугілля — з 1 до 5 млн тонн. Обсяги промислового виробництва за цей період зросли на 60%. Країна посіла перше місце у світі за випуском шовкових тканин, інтенсивно розвивалися вовняна й особливо бавовняна промисловість, що розміщувалася в Ельзасі й Нормандії та виробляла дешевий ситець для масового збуту.

Париж став центром виробництва готового одягу та взуття — у 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано першу у Франції взуттєву фабрику. У 30-х рр. XIX ст. з'явилися перші пароплави, а з 1831 р. розгорнулося будівництво залізниць. До 1848 р. їхня довжина становила 2 тис. км.

На 1848 р. промисловий переворот у Франції в цілому завершився. Однак у країні залишалося також чимало мануфактур і дрібних майстерень, особливо з виробництва предметів розкоші й галантерейних товарів, за якими Франція утримувала першість у Європі.

Одночасно з розвитком промисловості зростала кількість робітників. Умови їхнього життя та праці були надзвичайно важкими. Робочий день на фабриках тривав 12—16 годин. Активно використовувалася праця жінок та дітей. Заробітна плата була низькою, а страйки та професійні спілки — заборонені. Неможливість розв'язання конфліктів законним шляхом викликала великі повстання робітників ткацьких фабрик у Ліоні в листопаді 1831 та квітні 1834 р. Повстання супроводжувалися жорстокістю й насильством з обох боків.

Сільське господарство в цей період зберігало провідні позиції в економіці Франції. Збільшувалися посівні площі картоплі, виноградників, розвивалося тваринництво. У цілому обсяг продукції сільського господарства в 1815—1848 рр. зріс на 50%.

4 БЕЛЬГІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р. Липнева революція 1830 р. у Франції спонукала до активних дій опозиційні сили в Бельгії. За рішеннями Віденського конгресу 1814—1815 рр., учасники якого прагнули створити своєрідний «бар'єр» навколо кордонів Франції на півночі, католицьку Бельгію приєднали до протестантської Голландії та утворили Об'єднане королівство Нідерландів на чолі з голландським королем **Вільгельмом I**.

Голландська кавалерія на вулицях Брюсселя. Невідомий художник

У бельгійців у складі нової держави одразу з'явилося багато приводів до незадоволення. Вільгельм I правив одноосібно й всіляко підтримував своїх земляків — голландців. Державною мовою було оголошено голландську, хоча переважна більшість бельгійців розмовляла французькою та фламандською. До того ж інтереси молодих бельгійських промисловців, що потребували сприяння промислового розвитку, були прямо протилежні інтересам голландських купців та землевласників, які вимагали від влади свободи торгівлі.

У 1830 р. у зв'язку з промисловою кризою й відмовою голландської влади йти на поступки бельгійському національному руху ситуація в країні загострилася.

25 серпня 1830 р., після повідомлень про перемогу Липневої революції у Франції, у Брюсселі спалахнуло повстання, яке швидко поширилося на інші бельгійські міста й провінції. У Брюсселі народне ополчення встановило контроль над містом. Вирішальні бої розгорнулися 25—28 вересня. Спроба голландців за допомогою армії придушити повсталих провалилася. У період вересневих боїв більша частина території Бельгії була звільнена від голландських військ.

10 листопада 1830 р. розпочав роботу бельгійський Національний конгрес, який проголосив незалежність країни й розробив конституцію. Бельгія стала конституційною монархією. Революція в країні перемогла.

20 грудня 1830 р. на Лондонській конференції Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія та Франція погодилися на незалежність Бельгії, уперше в історії визнавши законними підсумки революції, і дали згоду на перегляд рішення Віденського конгресу щодо Бельгії.

Король Нідерландів Вільгельм I.
Художник М. І. ван Бре

ВИСНОВКИ

■ Франція в першій половині XIX ст. уособлювала революційну модель розвитку. Прихильники «старого порядку», що повернулися до влади в 1815 р., спробували відновити його, однак зустріли рішучий опір, який вилився в Липневу революцію 1830 р.

■ Небажання режиму Липневої монархії йти на поступки іншим політичним силам знову загострило ситуацію в країні.

■ Історичне значення Бельгійської революції 1830 р. полягає в тому, що за її підсумками країна звільнилася від голландського панування й стала незалежною державою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке політична реакція? **2.** Представники яких політичних поглядів переважали в оточенні Людовіка XVIII? **3.** Хто очолив режим Липневої монархії у Франції? **4.** Війну за підкорення якої африканської країни розпочала Франція в 1830 р.? **5.** Коли у Франції в цілому завершився промисловий переворот? **6.** Чим завершилася Бельгійська революція 1830 р.?

7. Якими були характерні риси суспільного й політичного життя Франції в період реставрації? **8.** Як розвивалася Франція в період Липневої монархії? **9.** Що було характерним для економічного розвитку тогочасної Франції?

10. Складіть порівняльну характеристику Липневої революції 1830 р. у Франції та Бельгійської

революції 1830 р. за планом: 1) причини; 2) мета; 3) основні події; 4) результати; 5) історичне значення. **11.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, чим розвиток Франції в період реставрації наближав новий революційний вибух. За яких умов його можна було уникнути?

12. Опозиційна французька газета «Триб'юн», що видавалася в роки Липневої монархії та виступала за встановлення республіки й загальне виборче право, за чотири роки витримала 111 судових процесів, її редактора 200 разів було засуджено загалом до 49 років ув'язнення та 157 тис. франків штрафу. Які висновки про суспільно-політичне життя Франції в період Липневої монархії можна зробити за цими фактами?

§ 12—13. Німеччина та Італія

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості розвитку держав Німецького союзу; характеризувати національний рух у Німеччині в цей період; аналізувати особливості розвитку Італії після Віденського конгресу; порівнювати революційний і поміркований табір італійського Рісорджименто.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були форми національно-визвольної боротьби проти наполеонівського панування в Німеччині та Італії? **2.** Які рішення щодо Німеччини та Італії були прийняті на Віденському конгресі? **3.** Що таке національне відродження?

Бранденбурзькі ворота в Берліні. Середина XIX ст.

1 НІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬЧИНИ.

Рішення Віденського конгресу закріпили політичну роздробленість Німеччини та Італії. Така ситуація не могла задовольнити їхні народи. В історії Німеччини та Італії 1815—1847 рр. стали періодом формування передумов для об'єднання цих країн у 50—60-х рр. XIX ст.

Більшість німецьких політиків і суспільних діячів розраховували, що після перемоги над Наполеоном їхній народ нарешті здобуде державну єдність. Однак ці сподівання не справдилися. Створений за рішеннями Віденського конгресу Німецький союз існував лише на папері, не мав спільного законодавства, уряду, збройних сил тощо. Два головні суперники за провідну роль у ньому, Австрія та Пруссія, увійшли до союзу лише частково. Східні території цих держав залишалися за його межами. Союзний сейм, який під головуванням представника Австрії збирався у Франкфурті-на-Майні, реальної влади не мав. До того ж голоси в ньому було розподілено так, що за Австрією завжди залишалася гарантована більшість; це підривало авторитет сейму в державах Німецького союзу. Кожна з держав союзу мала свого монарха, уряд, армію, митні тарифи, грошову й судову системи. У більшості німецьких держав влада монархів була абсолютною, а їхні піддані не мали політичних і громадянських прав.

У період наполеонівських завоювань у німецьких державах було проведено реформи, які сприяли знищенню «старих порядків». Так, у Пруссії на основі викупу селянами феодальних повинностей було скасовано кріпацьку залежність. Стало розвиватися міське самоуправління. Знать позбавили привілеїв на отримання офіцерських посад.

У сільському господарстві зберігалось чимало залишків кріпацтва, які заважали його розвитку. Промисловий переворот у Німеччині розпочався лише в 30-х рр. XIX ст. На її

Велика хімічна фабрика в місті Людвігсгафен. 1881 р.

Нещасний випадок на виробництві. 1890 р.

? Яку інформацію про тогочасне господарство Німеччини можна отримати за ілюстраціями?

розгортання негативно впливали відсутність єдиного ринку вільної робочої сили та наявність митних кордонів між німецькими державами. Найбільших успіхів промислове виробництво досягло у трьох регіонах: Рейнсько-Вестфальському, Силезії та Саксонії. Розвитку промисловості сприяло використання машин і запровадження технічних винаходів. У 1822 р. в усій Німеччині працювали лише дві парові машини, у 1847 р. — близько тисячі. Серед галузей промисловості провідними були вугільна, металургійна й текстильна.

Найбільшим торговельно-промисловим центром Німеччини наприкінці 40-х рр. XIX ст. стала столиця Пруссії — Берлін. Тут були зосереджені дві третини машинобудівних і ситцевобивних підприємств Пруссії, поряд із мануфактурами діяли перші фабрики. У 1846 р. із 400 тис. берлінців 70 тис. осіб працювали найманими робітниками на великих мануфактурах і фабриках. Однак їхнє становище було дуже важким: низька заробітна плата, робочий день тривалістю 14—15 годин.

У 1818 р. Пруссія розпочала укладати з іншими німецькими державами угоди про встановлення єдиного митного кордону.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1835 р. в Німеччині збудували першу залізницю завдовжки 6 км. Це було на десять років пізніше, ніж у Великій Британії, і на п'ять років пізніше, ніж у Франції.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із постанови учасників «Вартбурзького свята» про єдність Німеччини

Німеччина єдина й повинна залишатися єдиною. Ми, німці, брати, ми хочемо бути друзями... ми беремо на себе обов'язок поширювати щосили ту думку, що боротьба німецьких воїнів між собою є гідним прокляття братовбивством...

6. Ми хочемо, оскільки це від нас залежить, шанувати королів, князів та уряди монархічних держав, тому що необхідно поважати тих, хто бажає добра своїй країні та не чинить стосовно неї ніякої кривди. Ми дотримуємося того переконання, що якщо все-таки ім'ям правителя здійснюється несправедливість, провина за це припадає на вищу владу, і вона має понести відповідне їхній провині покарання...

10. Ми заявляємо також, що не знаємо іншої більш бажаної рівності, ніж рівність перед законом.
11. Ми вважаємо справедливим, щоб податки призначалися обраними народом депутатами лише на один рік. Ми заявляємо, що переконані у справедливості такого положення: те, чим людина володіє, складає її власність... Охорона права власності — головна мета держави...

? 1. Які вимоги висували учасники «Вартбурзького свята»? 2. Прибічниками яких ідей (консерватори, ліберали, націоналісти, радикали) були автори постанови? Обґрунтуйте свою точку зору.

«Вартбурзьке свято». 1817 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Події в Німеччині восени 1817 р. стали для австрійського канцлера К. Меттерніха приводом для того, щоб розпочати кампанію проти «надзвичайного лібералізму» і «бунтівного духу німецького студентства». Однак рух за демократизацію та об'єднання Німеччини серед студентської молоді не припинявся.

У 1834 р. 18 німецьких держав об'єдналися в новий Митний союз, учасники якого скасовували мито на товари, що перевозилися через їхні кордони. Провідну роль у ньому відіграла Пруссія. Створення союзу сприяло становленню в Німеччині єдиного національного ринку.

2 БОРотьБА ЗА ДЕМОКРАТИЧНІ РЕФОРМИ ТА ЄДНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ.

Створюючи Німецький союз, німецькі держави сподівалися, що він сприятиме їх економічній єдності та впровадженню ліберальних конституцій. Однак цього не відбулося.

Мрії про єдину Німеччину, у якій невід'ємні права людини і громадянина будуть забезпечені конституцією, набули поширення насамперед у студентському середовищі. У 1815 р. студенти Єнського університету створили товариство, яке пропагувало ідею об'єднання німецьких держав. Ці погляди вони поєднували з виступами проти реакційних порядків. Восени 1817 р. у замку **Вартбург** студенти влаштували святкування 300-річного ювілею початку Реформації. На «Вартбурзькому святі» несподівано для багатьох вони здійснили спалення на багатті символів реакції в німецьких державах. Одночасно із цим лунали заклики до боротьби за єдину Німеччину й було прийнято відповідну постанову із цього питання.

У серпні 1819 р. на з'їзді німецьких монархів у Карлсбаді (Карлових Варах) було ухвалено заходи для придушення опозиційних настроїв. В університетах запровадили жорсткий контроль за студентами, багатьох за підозрою в опозиційній діяльності було заарештовано, розпочався поліцейський терор.

3 АКТИВІЗАЦІЯ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ в 30—40-х рр. ХІХ ст.

Події Липневої революції 1830 р. у Франції активізували опозиційні настрої в німецьких державах. Так, 27—30 травня 1832 р. у Пфальці відбулося «Гамбаське свято» за участю майже 30 тис. осіб (підприємці, ремісники, робітники, інтелігенція). У промовах висувалися вимоги боротьби за демократичні реформи та об'єднання Німеччини.

Унаслідок переслідувань чимало німецьких патріотів були змушені залишити країну. У 1834 р. у Швейцарії виникло

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із промови німецького письменника Й. Вірта (1831 р.)

Країна, де лунає наша рідна мова... зазнає спустошення та грабунку, її розривають на частини, вона знекровлена, нею потурають і її паплюжать. Щедро наділена природними багатствами, вона може бути для всіх своїх дітей місцем радості й добробуту, але виснажена 34 правителями, вона перетворилася для більшості свого населення на місце голоду, лиха й скорботи. Німеччина — велика, багата, міцна Німеччина — має посідати перше місце в сім'ї європейських народів. Однак, розкрадена зрадницькими аристократичними родами, вона викреслена зі списку європейських держав

і віддана на посміховисько іноземцям. Призначена від природи бути в Європі джерелом світла і свободи, стояти на сторожі закону, Німеччина зробилася своєю протилежністю: вона стала придушувачем вільних народів, перетворюється на вічне царство темряви, рабства й грубого насильства. Таким чином, нещастя нашої Вітчизни одночасно є прокляттям для всієї Європи...

? 1. На що звертає увагу автор джерела у своїй промові? 2. У чому він вбачав небезпеку роздробленості Німеччини?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці Ф. Ліста «Національна система політичної економії»

Система залізниць і Митний союз — це сіамські близнюки, народжені разом, фізично невідривні один від одного, з однією душею і волею. Вони взаємно підтримують один одного, змагаються за одну велику мету, за об'єднання німецького народу в єдину культуру, заможну, могутню й незламну націю. Без Митного союзу система німецьких залізниць ніколи не стане навіть предметом обговорення, а про її побудову годі

й говорити. Тільки за допомогою цієї системи об'єднана економіка німців здатна піднятися на висоту національної величі, і тільки внаслідок цього розвитку системи залізниць покаже свої переваги.

? 1. Які економічні чинники автор вважає визначальними для об'єднання Німеччини? 2. Чи поділяєте ви позицію автора? Обґрунтуйте свою точку зору.

товариство «Молода Німеччина», яке своєю метою вважало боротьбу за об'єднання Німеччини та створення республіки. У програмових документах товариства висувалися вимоги свободи друку і зборів, запровадження вільної підприємницької та торговельної діяльності, ліквідації залишків кріпацтва. Здійснити це збиралися шляхом революційного перевороту. Висилка в 1836 р. німецьких емігрантів зі Швейцарії привела до розпаду «Молодої Німеччини».

Однією з найвідоміших постатей у національному русі Німеччини 30—40-х рр. XIX ст. був професор-економіст **Фрідріх Ліст** (1789—1846). Пропагуючи ідею об'єднання німецьких держав, він першим розкрив взаємозв'язок між розвитком економіки й національним об'єднанням країни.

Ф. Ліст вважав, що економічні інтереси є відображенням потреб нації. На тогочасний світ вчений дивився як на «світ націй», що мають власні інтереси та діють із метою досягнення сприятливих умов для їх задоволення. На думку сучасних дослідників, Ф. Ліст став одним із засновників німецького економічного націоналізму. Він вбачав у ньому дієву силу для формування нації та побудови національної держави.

Фрідріх Ліст

4 ІТАЛІЯ ПІСЛЯ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ. Рішення Віденського конгресу негативно вплинули на розвиток Італії. Її знову розділили на вісім королівств і герцогств, а в північно-східній частині утворили Ломбардо-Венеціанське королівство, що входило до складу Австрійської імперії. 1815—1830 рр. стали для Італії, як і для інших регіонів Європи, періодом Реставрації — повернення «старих порядків» і політичної реакції. У всіх італійських державах було відновлено абсолютну владу монархів, панівні позиції знову посіли дворяни й духовенство, негативно налаштовані до всіх змін, що відбувалися тут під впливом революції у Франції та наполеонівських війн. Ліквідація панування Наполеона не сприяла національному визволенню Італії, французьке гноблення поступилося австрійському, оскільки всі держави півострова певною мірою залежали від Австрії. Однією з найвідсталіших держав Італії була Папська область, що перебувала під світською владою Папи Римського. Серед усіх держав півострова лише Сардинське королівство (П'ємонт), користуючись своїм розташуванням між Францією та Австрією, наважувалося проводити самостійну політику.

Герб Ломбардо-Венеціанського королівства

Арешт карбонарія.
Невідомий художник

Дуже швидко проявилися негативні наслідки австрійського панування для Ломбардо-Венеціанського королівства. Воно не отримало автономії та управлялося австрійцями. Італійців позбавили можливості обіймати будь-які важливі посади в адміністрації, судах та армії. На території королівства перебувала австрійська армія та діяла австрійська поліція. Усі періодичні видання підлягали цензурі, зазнавали переслідування будь-які національно-ліберальні ідеї. Імператор Австрії Франц I, характеризуючи свою політику, говорив: «Насамперед необхідно, щоб ломбардці забули про те, що вони італійці». Однак це мало протилежний результат: саме в тогочасній Ломбардії набагато активніше, ніж в інших регіонах півострова, розвивався національно-визвольний рух.

Період із кінця XVIII ст. до 1870 р. в історії Італії називають **епоху Рісорджименто** (Відродження). Це був час розгортання національно-визвольного руху й боротьби за відродження італійської державності.

У 1818 р. в Ломбардії граф Федеріко Конфалоньєрі очолив таємне товариство «Італійська федерація». Метою організації було звільнення від австрійського панування, здобуття незалежності й створення конституційної монархії в Північній Італії.

У Центральній та Південній Італії активно діяли **карбонарії**, які з'явилися тут на початку XIX ст. Після 1815 р. вони створили там розгалужену мережу таємних вент (осередків), члени яких своєю самовідданою боротьбою зробили значний внесок в італійське Рісорджименто.

Карбонарії (від латин. — вугілля) — члени таємної політичної організації, що існувала на початку XIX ст. в Італії й боролася проти чужоземного гноблення, за об'єднання країни.

Серед карбонаріїв були представники ліберального дворянства, буржуазії та інтелігенції. Своєю головною метою вони вважали боротьбу за національну незалежність Італії. Щодо її майбутнього державного устрою, то більшість карбонаріїв виступала за створення конституційної монархії. Однак серед них були також радикали, прибічники республіки.

Політична роздробленість Італії стала головною перешкодою для її економічного розвитку. Між італійськими державами існували митні кордони, у кожному королівстві й герцогстві діяли власні системи міри й ваги, грошові системи, закони. За рівнем економічного розвитку Італія суттєво поступалася Великій Британії, Франції та навіть Пруссії. Промисловий переворот розпочався тут лише в 30—40-х рр. XIX ст. Слаборозвинена промисловість не могла забезпечити працею тих, хто не знаходив її на селі. Розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. Селяни не мали достатньо землі та орендували її у дворян-землевласників, віддаючи за це частину врожаю. Деякі працювали батраками лише за їжу. Відсутність роботи, злидні й голод перетворювали селян на жебраків і волоцюг.

Джузеппе Мадзіні та його підпис

5 РЕВОЛЮЦІЇ 20—30-х рр. XIX ст. Складовою італійського Рісорджименто став революційний рух, що охопив держави півострова на початку 30-х рр. XIX ст. У липні 1820 р. першими

в Італії підняли повстання карбонарії в Неаполітанському королівстві. Революція тривала тиждень і завершилася їхньою перемогою. Король змушений був затвердити запропоновану повстанцями конституцію та скликати парламент. Тим часом європейські монархи на засіданні Священного союзу обговорили становище в Неаполі та доручили Австрії придушити революцію. Австрійська армія розгромила неаполітанські війська й відновила в країні абсолютну монархію. На всіх учасників революції чекала жорстока розправа.

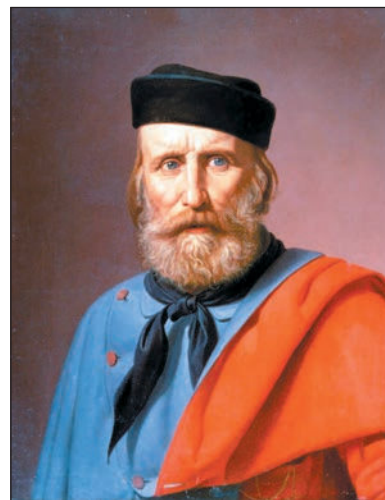
У ніч із 9 на 10 березня 1821 р. розпочалася революція в Сардинському королівстві (П'ємонті). Її очолили карбонарії — офіцери сардинської армії. Повстанці висунули гасло національної незалежності всієї Північної Італії. Було проголошено конституцію та сформовано тимчасовий уряд. Австрійська армія разом із прибічниками сардинського короля Віктора Еммануїла I придушила революцію.

Після революцій 1820—1821 рр. у Неаполі та П'ємонті арешти карбонаріїв розпочалися в усій Італії. Організація офіційно заявила про свою ліквідацію, однак таємно готувалася до подальшої боротьби. Цього разу карбонарії виступили в Центральній Італії. Під впливом Липневої революції 1830 р. у Франції в лютому 1831 р. вони підняли повстання в Пармі, Модені та Папській області. Спочатку повстанці перемагали, але внаслідок інтервенції австрійців зазнали поразки.

Ці невдачі змусили італійських патріотів шукати нові форми боротьби. Однією з причин поразок карбонаріїв було те, що вони діяли переважно ізольовано в межах окремих держав. У 1831 р. в Марселі колишній карбонарій **Джузеппе Мадзіні** (1805—1872) заснував єдину загальноіталійську національно-революційну організацію «**Молода Італія**». Він сформулював принцип «Кожній нації — держава» і розгорнув боротьбу за створення італійської національної держави. Дж. Мадзіні сподівався досягти своєї мети шляхом революції, здійсненої «із народом і для народу». У майбутньому члени «Молодої Італії» бачили свою батьківщину єдиною незалежною демократичною республікою.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Із-поміж членів «Молодої Італії» вирізнявся один із майбутніх героїв італійського Рісорджименто **Джузеппе Гарібальді** (1807—1882). За участь у революційній змові, організованій Дж. Мадзіні в 1834 р., його було засуджено до смертної кари, і він емігрував до Південної Америки. Там Дж. Гарібальді перебував до 1848 р. в оточенні борців за незалежність південноамериканських держав. У 1848 р. він повернувся до Італії та присвятив життя боротьбі за її об'єднання.

Джузеппе Гарібальді

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із таємної інструкції для членів організації «Молода Італія»

Засобами, за допомогою яких «Молода Італія» намагається досягти своєї мети, є виховання та повстання... Виховання — пресою, прикладом, словом... має стати у своїх наслідках принципом національного виховання... Повстання у своїх рисах має нести першопочаток програми майбутньої італійської нації. Там, де відбуватиметься повстання, мають бути італійський прапор, італійська думка, італійська мова. Маючи на меті відродити народ, вона розпочнеться в ім'я народу та спиратиметься на народ, яким до цього нехтували.

«Молода Італія» відрізняє стадію повстання від стадії революції. Революція розпочнеться тоді, коли повстання переможе. Стадія повстання, тобто період від початку

повстання до визволення всієї території Італії, має керуватися тимчасовою диктаторською владою, сконцентрованою в невеликих колах людей. Щойно територію буде визволено, будь-яка влада має зникнути перед Національною радою, єдиним джерелом будь-якого авторитету в державі...

? 1. Чи можна вважати авторів документа прибічниками ідеології націоналізму? Чому? 2. Яку стратегію боротьби за національну незалежність італійців пропонували автори? 3. Як співвідносяться методи, прибічниками яких були члени «Молодої Італії», із боротьбою за демократичні реформи?

Карикатура «Апофеоз Джузеппе Мадзіні»

Вінченцо Джоберті

Палкий ентузіазм і відданість Дж. Мадзіні справі визволення Італії сприяли швидкому зростанню впливу створеної ним організації. У різних місцях півострова з'явилися місцеві осередки «Молодої Італії», які мали готувати загальноіталійську революцію. Однак неодноразові спроби підняти повстання в 1833—1834 рр. і на початку 40-х рр. XIX ст. виявилися невдалими. Унаслідок цього Дж. Мадзіні та його прибічники дійшли висновку, що найближчим часом здійснити італійську революцію неможливо.

6 ДІЯЛЬНІСТЬ ПОМІРКОВАНИХ ЛІБЕРАЛІВ НАПРИКІНЦІ 30-х — у 40-х рр. XIX ст. Спроби здійснити об'єднання Італії революційним шляхом виявилися невдалими. Тому із середини 30-х рр. XIX ст. в італійському національно-визвольному русі на перший план вийшли помірковані ліберали. Серед них були великі землевласники, банкіри, підприємці, юристи тощо. Вони вважали єдино можливим способом об'єднання Італії перетворення згори шляхом реформ. Ідеолог цих перетворень **Вінченцо Джоберті** (1801—1852) уявляв майбутню об'єднану Італію федерацією держав, створеною за згодою їхніх монархів «без крові, без хвилювань, без революцій». Свою практичну діяльність ліберали спрямовували на здійснення заходів, що мали сприяти зростанню національної свідомості італійців. У 1839—1847 рр. вони щорічно збирали загальноіталійські конгреси вчених. Хоча політичні проблеми на них прямо не обговорювалися, ця форма спілкування сприяла згуртуванню прибічників поглядів поміркованих лібералів. Із часом ставлення лібералів до австрійців та їх втручання у справи в Італії ставало більш різким. У 1846—1847 рр. у багатьох їхніх газетах і журналах почали з'являтися заклики до загальноіталійської війни проти Австрії.

ВИСНОВКИ

■ У Німеччині в 1815—1847 рр. відбулося згуртування сил, які виступали за об'єднання німецьких держав і вимагали запровадження конституційного ладу із гарантіями основних прав і свобод людини.

■ В Італії об'єднання країни стало першочерговим завданням для її розвитку. В італійському Рісорджименто цього періоду визначилися два напрямки — шляхом революції або реформ.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У якому місті постійно збирався сейм Німецького союзу? **2.** Коли виникло товариство «Молода Німеччина»? **3.** Яку назву мала головна праця Ф. Ліста? **4.** У якій із держав Італії карбонарії розпочали першу у 20-х рр. XIX ст. революцію? **5.** Хто створив організацію «Молода Італія»?

6. Які факти свідчать про те, що політична роздробленість заважала подальшому розвитку Німеччини? **7.** Як відбувалася боротьба за демократичні реформи та об'єднання німецьких держав у 1815—1847 рр.? **8.** Яку роль у національному русі Німеччини відіграв Ф. Ліст? **9.** Охарактеризуйте становище Італії після Віденського конгресу. **10.** Порівняйте розвиток національно-визвольного руху в Італії у 20—30-х рр. та наприкінці 30-х — у 40-х рр. XIX ст.

11. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, що було спільного й відмінного в розгортанні національних рухів у Німеччині й Італії та на українських землях. **12.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Німеччина та Італія в 1815—1847 рр.». План характеристики: політичне становище; економічне життя; опозиційний, національно-визвольний рухи.

13. У 1831 р. німецький письменник Й. Вірт писав, що «її [Німеччину] розривають на частини, вона знекровлена, нею потурають і її паплюжать... Вона викреслена зі списку європейських держав і віддана на посміховисько іноземцям... Нещастя нашої Вітчизни одночасно є прокляттям для всієї Європи...». Поясніть, як ви розумієте цей вислів письменника. Чому роздробленість Німеччини була прокляттям для Європи?

§ 14—15. Австрійська та Російська імперії

1 ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО, СУСПІЛЬНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Австрійська імперія за своїм державним устроєм була абсолютною монархією з необмеженою владою імператора. Роль дорадчих органів при імператорі виконували Придворна військова рада, Гофрат (Палацова рада) і Таємна рада. Імператор призначав склад уряду й канцлера, що був його керівником. За правління **Франца I** (1806—1835 рр.) та **Фердинанда I** (1835—1848 рр.) визначальну роль в імперії відігравав міністр закордонних справ і фактичний глава уряду в 1809—1821 рр. та канцлер у 1821—1848 рр. **Клеменс Меттерніх** (1773—1859).

Австрійська імперія мала територію 576 тис. км² і була другою за розмірами після Росії. У Європі її називали «**клаптиковою монархією**», оскільки вона складалася з адміністративних утворень (королівства, провінції тощо) із багатонаціональним населенням. Австрійські німці в його складі становили дещо більше чверті населення. Влада у своїй політиці в національному питанні дотримувалася давнього імперського принципу «розділяй і володарюй».

Унаслідок політики канцлера К. Меттерніха народи багатонаціональної Австрійської імперії страждали від політичного та духовного гноблення. Освіта перебувала під контролем католицької церкви. Звичним явищем стали таємні суди, затримання неблагонадійних осіб на невизначений термін без висунування звинувачень, друкуння приватних і дипломатичних листів, політичний нагляд тощо.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати особливості розвитку тогочасної Австрійської імперії; з'ясувати, у чому полягав передбережний період в історії Австрії; визначити особливості національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії; характеризувати особливості розвитку тогочасної Російської імперії; аналізувати суспільні рухи 20—40-х рр. XIX ст. у Російській імперії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що ви знаєте про реформи Марії Терезії та Йосифа II в імперії Габсбургів? **2.** Які українські землі входили до складу імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст.? **3.** Яким був державний устрій Російської імперії наприкінці XVIII ст.? **4.** Яку роль відігравали Австрія та Росія в міжнародних відносинах у Європі в 1789—1815 рр.?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Граф (пізніше — князь) **Клеменс Меттерніх** вважається одним із найвидатніших політиків XIX ст. На Віденському конгресі 1814—1815 рр. він став творцем нової системи міжнародних відносин у Європі після повалення Наполеона Бонапарта. К. Меттерніх вважав, що період існування відносно ізольованих одна від одної держав завершився, склалася їх спільність, і кожна своїми інтересами пов'язана з іншими. Саме він увів у тогочасну європейську дипломатію поняття «політика рівноваги в Європі», «політика союзів», «політика європейської безпеки». Однак для підтримання рівноваги в Європі К. Меттерніх наполягав на застосуванні «права сили» — втручання у справи інших держав із метою їх підпорядкування загальному ладу. Саме тому він став одним з організаторів Священного союзу.

За своїми поглядами К. Меттерніх був консерватором. Його зовнішня політика сприяла поверненню Австрії до складу великих держав. Однак за нього Австрійська імперія стала головним оплотом Реставрації в Європі, противником об'єднання Німеччини та Італії.

У внутрішній політиці К. Меттерніх намагався засобами політичної реакції зберегти панування над неавстрійськими народами імперії, які в цей час переживали період національного відродження. Він також багато зробив для збереження в країні «старих порядків» і привілеїв дворянства. Однак подолати революційний рух в Австрії К. Меттерніх не зміг.

Клеменс Меттерніх

Міст Фердинанда у Відні.
Художник Г. Чернецов, 1848 р.

Залізнична станція в Австрії. Середина XIX ст.

? Проаналізуйте наведену ілюстрацію та визначте характерні риси тогочасного життя в Австрії.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД
АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
СТАНОМ на 1848 р.

Народ	Кількість, млн осіб
Слов'янські народи	18
Австрійські німці	7
Італійці	5
Угорці	5
Румуни	2
Разом	37

Зростання політичного впливу Австрії на європейські справи не супроводжувалося досягненнями в розвитку її економіки. У 1815—1847 рр. вона залишалася аграрною країною, дві третини жителів якої працювали в сільському господарстві. Однак його розвиток гальмували залишки феодальних відносин. Розвитку промисловості перешкоджало втручання влади. Промисловий переворот розпочався в Австрії в 30—40-х рр. XIX ст. в її найбільш розвинених провінціях — Нижній Австрії та Чехії. Перша в імперії парова машина з'явилася на фабриці в Брно в 1816 р. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. в Австрії було лише 11 парових машин, у 40-х рр. — 30, у середині XIX ст. — 900. Будівництво залізниць в імперії розпочалося в 1828 р., але в 1846 р. їх протяжність становила лише 148 км. У 1830 р. відкрилася перша пароплавна лінія, яка з'єднала Відень із Пештом в Угорщині.

Характерною для Австрійської імперії була нерівномірність розвитку її частин: одні провінції (Чехія, Ломбардо-Венеція, Нижня Австрія) виробляли основну частину промислової продукції, а інші (Галичина, Буковина, Далмація) відігравали роль аграрно-сировинних додатків, ринків збуту готової продукції.

2 ПЕРЕДБЕРЕЗНЕВИЙ ПЕРІОД. Вплив Липневої революції у Франції призвів до загострення суперечностей в Австрійській імперії. Добу із 1830 р. до революції 1848—1849 рр. в історії Австрії називають **передбerezневим періодом** (революція 1848—1849 рр. розпочалася в країні в березні). У цей час Австрію охопило громадсько-політичне піднесення. Представники більшості верств населення, за винятком правлячої верхівки, поділяли думку про необхідність здійснення в державі соціальних перетворень і реформування державного устрою. Незважаючи на суттєві відмінності в поглядах, вони погоджувалися в необхідності встановлення обмеженої монархії, скликання представницького органу влади із законодавчими функціями

для прийняття Конституції, запровадження основних громадянських і політичних свобод.

На початку 30-х рр. XIX ст. граф **Іштван Сечені**, один із видатних діячів тогочасної Угорщини, розробив програму реформ, яка передбачала ліквідацію залишків кріпацтва й заміну панщини найманою працею в сільському господарстві, ліквідацію ремісничих цехів, підтримку національної промисловості, створення Національного банку та мережі кредитних установ. Однак уряд К. Меттерніха відкидав навіть можливість обговорення будь-яких перетворень в імперії.

3 НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. У період наполеонівських війн у Європі поширилися уявлення про те, що кожна нація має право на самовизначення. Унаслідок цих переконань народи Австрійської імперії стали все наполегливіше вимагати надання громадянських свобод і забезпечення національного рівноправ'я. В історії словенців, хорватів, сербів, чехів, словаків, поляків, українців, що перебували під австрійською владою, кінець XVIII — перша половина XIX ст. стали початком доби національного відродження.

Велику роль у цьому відігравали слов'янські просвітителі, яких називали «будителями». Чимало зробили для національного відродження чехів **Йозеф Добровський** (1753—1829), автор праць з історії мови та культури чехів, і **Йозеф Юнгман** (1773—1847), який створив підручник чеської літератури та чесько-німецький словник. Видатними діячами словацького відродження були **Ян Коллар** (1793—1852), поет, автор збірок словацьких народних пісень, і **Людвіг Штур** (1815—1856), який розпочав створення словацької літературної мови.

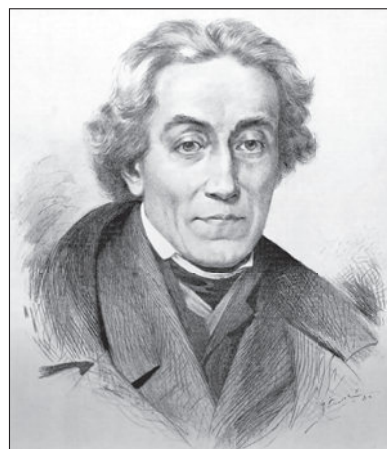
Вагомими були здобутки «будителів» західних українців, що перебували під владою Габсбургів. **Михайло Поп-Лучкай** (1789—1843) створив першу на західноукраїнських землях «Граматику слов'яноруську» та шеститомну «Історію карпатських русинів». Історик **Денис Зубрицький** (1777—1862) дослідив історію галицьких українців, корінного населення краю, в «Описі історії народу руського».

На національне відродження слов'ян, як і інших пригноблених народів Австрійської імперії, впливали здобутки угорців (мадярів) у боротьбі проти онімечування, а особливо — заміна середньовічної латини угорською мовою як офіційною мовою королівства. Однак угорці самі здійснювали мадяризацію слов'ян. Це ставало поштовхом для активізації національних прагнень слов'ян, зокрема закарпатських русинів, які перебували у складі Угорського королівства.

4 ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО, СУСПІЛЬНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. У період 1815—1847 рр. Російська імперія стала найбільшою за площею державою світу, що простягалася на величезних територіях Східної Європи, Північної Азії та частині Північної Америки (Аляска). Кількість населення імперії впродовж першої половини XIX ст. збільшилася

Іштван Сечені

Йозеф Добровський

Денис Зубрицький

Олександр I

із 37 до 69 млн осіб, переважно завдяки приєднанню нових територій — Фінляндії, Царства Польського, Бессарабії, Північного Казахстану. Основна частина населення заселяла центральні й західні губернії, а на величезній території Сибіру проживало лише 3 млн осіб. Середня тривалість життя становила лише 27,3 року (у Великій Британії — 31,5 року) через велику дитячу смертність, нерозвиненість медичного обслуговування, періодичні епідемії. За складом населення Російська імперія була багатонаціональною державою, її народи сповідували всі світові релігії (християнство, іслам, буддизм), однак статус державної релігії мало лише православ'я.

За структурою російське суспільство залишалося фактично феодальним із поділом на привілейовані (дворянство, духовенство, купецтво, козацтво) і непривілейовані стани (селянство і міщанство). Найбільшим за кількістю станом було селянство — понад 30 млн осіб. Із них близько 20 млн становили кріпосні селяни. Вони вважалися «хрещеною власністю» дворян-поміщиків, яких на той час у країні налічувалося майже 600 тис. осіб.

За політичним устроєм Російська імперія була самодержавною (абсолютною) монархією. Російський імператор мав необмежену владу. Конституції та парламентських установ у країні не існувало. Правителями імперії в цей період були **Олександр I** (1801—1825 рр.) і **Микола I** (1825—1855 рр.).

Олександр I на початку свого правління підтримував проекти перетворення Росії на конституційну монархію, однак після розгрому Наполеона утвердився в думці, що саме самодержавство об'єднало народ для боротьби із французами, і тому не бажав його скасування.

Микола I

Правління Миколи I розпочалося жорстоким придушенням виступу опозиційно налаштованих до самодержавства російських дворян та офіцерів. Микола I не підтримував ідей будь-яких змін в управлінні імперією та намагався «вдосконалити» його бюрократизацією та посиленням ролі поліції.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя імперії стало кріпосне право. Ситуація, коли більшість населення складали кріпосні селяни, становище яких нагадувало рабське, ставала все небезпечнішою. Однак влада не наважувалася на рішучі зміни, оскільки її опорою були дворяни — власники кріпосних. Для національної політики імперії було характерне здійснення щодо неросійських народів політики національно-культурної асиміляції, ігнорування особливостей національного походження та історичних традицій, їх русифікація. Будь-які спроби неросійських народів боротися за національні права придушувалися.

За рівнем свого економічного розвитку Російська імперія значно поступалася тогочасним провідним країнам Заходу. Промисловий переворот розпочався в країні на межі 30—40-х рр. XIX ст. і розгортався дуже повільно. Йому заважала відсутність ринків вільнонайманої робочої сили та збуту продукції в умовах панування кріпосництва. Перші фабрично-заводські підприємства виникли в 30-х рр. XIX ст. у текстильній і гірничодобувній галузях промисловості.

Повстання декабристів на Сенатській площі. Художник В. Тім, 1853 р.

? Яку інформацію про те, що відбулося 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі, можна отримати за ілюстрацією?

Російська імперія була аграрною країною. Характер розвитку сільського господарства визначався пануванням кріпосницьких відносин. Урожаї були низькими, сільське господарство розвивалося за рахунок збільшення посівних площ із використанням примітивної техніки. Чимало господарств зберігало натуральний характер. Російська зовнішня торгівля була спрямована на постачання сировини (зерно, льон, деревина, залізо) до Західної Європи та завезення промислового обладнання, предметів розкоші й так званих «колоніальних» товарів (чай, кава, прянощі).

5 РУХ ДЕКАБРИСТІВ. Відмова Олександра I від намірів реформування Російської імперії викликала велике розчарування в прибічників цього шляху. Відтоді в Росії виникло протистояння між владою, що діяла методами політичної реакції, і патріотами, які прагнули змін у суспільно-політичному житті. Пізніше їх стали називати **декабристами**.

Декабристи — учасники таємних організацій у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Підняли повстання в грудні (російською мовою — декабрь) 1825 р.

Перші таємні опозиційні організації створили гвардійські офіцери, учасники закордонних походів 1814—1815 рр. У 1816 р. виник «Союз порятунку», який через два роки трансформувався в «Союз благоденства». Його учасники виступали за ліквідацію кріпосного права, перетворення самодержавства на конституційну монархію. Однак через розбіжності в поглядах на шляхи реалізації цих намірів у 1821 р. союз розпався.

Павло Пестель

Микита Муравйов

Кіндрат Рилєєв

Декабристи в кайданах. 1825 р.

У 1821—1822 рр. на його основі виникли Південне товариство в українському місті Тульчин, очолюване **Павлом Пестелем**, та Північне товариство в Петербурзі, очолюване **Микитою Муравйовим** і **Кіндратом Рилєєвим**. Програми обох організацій передбачали ліквідацію самодержавства, кріпосного права, поділу на стани, упровадження конституцій із широкими громадянськими правами і свободами (друку, слова, зборів, віросповідання тощо). Південне товариство пропонувало запровадити пряме й рівне для всіх громадян виборче право, а Північне товариство — встановити для виборців високий майновий ценз.

Нові організації вдалися до змови й підготовки військового перевороту. 14 грудня 1825 р., після смерті Олександра I, члени Північного товариства вивели кілька гвардійських полків на Сенатську площу в Петербурзі, щоб зірвати присягу новому імператору Миколі I, але запізнилися. **29 грудня 1825 р.** Південне товариство підняло повстання Чернігівського полку в Україні. Обидва виступи були придушені владою, яка потім жорстоко розправилася з їх учасниками.

Сергій Уваров.
Художник В. Голік, 1833 р.

6 СУСПІЛЬНИЙ РУХ у 30—40-х рр. ХІХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. Правління Миколи I було періодом політичної реакції в Російській імперії. Глибокі соціальні суперечності обумовили виникнення в 30—40-х рр. ХІХ ст. різних напрямків суспільного руху, що пропонували відмінні шляхи розвитку Росії.

Урядовий табір представляли консерватори. Оскільки вони виступали за збереження самодержавного устрою Російської імперії в незмінному вигляді, їх називали «охоронцями». До них належали **Сергій Уваров**, **Михайло Погодін**, **Микола Карамзін** та інші. Ідеологічною базою прибічників урядового табору стала «теорія офіційної народності», уперше сформульована міністром народної освіти графом С. Уваровим у 1833 р.

В опозиції до урядового табору перебували **ліберали**, які виступали за реформування російської дійсності мирним шляхом. Ініціатором реформ, на їхню думку, мала стати державна влада. Наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. серед лібералів сформувалися різні бачення шляху розвитку Росії. Вони розділилися на слов'янофілів (слов'янолюбів) та західників. **Слов'янофіли** підкреслювали самотність шляху розвитку як російського,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

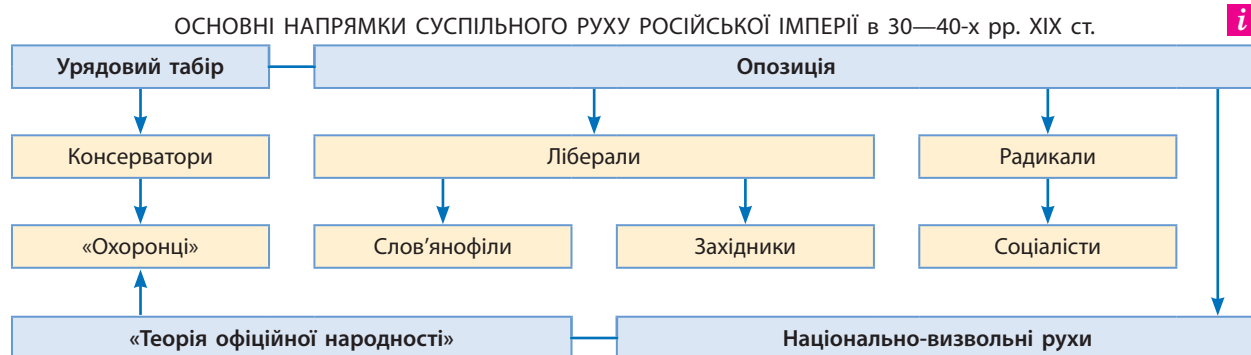
Із доповідної записки «Накреслення головних початків» С. Уварова для Миколи I

...Без любові до віри предків народ, як і приватна особа, має загинути. Росіянин, відданий Вітчизні, так само мало погодиться на втрату одного з догматів православ'я, як і на крадіжку однієї із перлин із вінця Мономахова.

Самодержавство становить головну умову політичного існування Росії... Рятівне переконання, що Росія живе й зберігається духом самодержавства, сильного, людинолюбного, освіченого, має проникати до народної освіти і з нею розвиватися.

Поряд із цими двома національними початками є і третій, не менш важливий, не менш сильний: народність. Питання народності не має такої єдності, як попереднє, але обидва мають витoki з одного джерела і пов'язуються на кожній сторінці Російського царства.

? **1.** У чому полягала «теорія офіційної народності», сформульована С. Уваровим? **2.** Які наслідки мала спричинити її реалізація в умовах різновірної та багатонаціональної Російської імперії?

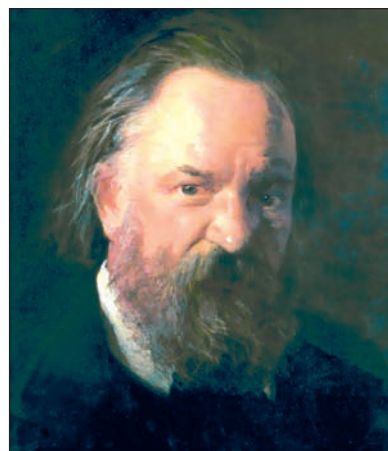
так і будь-якого іншого народу. Петро I, запроваджуючи в Росії європейські досягнення, порушив її природний шлях розвитку. Слов'янофіли вбачали можливість уникнення згубного західного шляху в селянській громаді, православ'ї та морально-релігійних якостях російського народу. Політичним ідеалом слов'янофілів було самодержавство допетровських часів, коли царі правили, спираючись на підтримку народу, час від часу скликаючи земські собори. Вони виступали за негайну ліквідацію кріпосного права шляхом реформ. До основоположників слов'янофілства належали **Олексій Хом'яков, Іван Кирєєвський, Юрій Самарін** та інші.

Західники вважали, що європейська цивілізація єдина, і штучне відокремлення будь-якого народу призведе до його загрози. Західники звеличували роль Петра I в російській історії та схвалювали здійснені ним за європейськими зразками перетворення. Головною метою Росії, на їхню думку, є приєднання до європейського Заходу. При цьому вирішальне значення вони надавали не вірі, а розуму. На противагу селянській громаді західники висували вільну особистість. Їх політичним ідеалом була конституційна монархія західноєвропейського зразка з обмеженням влади монарха парламентом, гарантіями свободи слова, друку, недоторканності особи та гласності суду. Опозиційно ставлячись до урядової політики, вони виступали за ліквідацію кріпосного права згори, вважали, що влада має змінити російську дійсність шляхом реформ. Основоположниками поглядів західників були **Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін** та інші.

Іншими представниками опозиційних сил були **радикали**, які обстоювали необхідність зміни державного устрою Росії шляхом революції. За своїми поглядами переважна більшість російських радикалів були прибічниками поширених тоді в Європі соціалістичних ідей. Не поділяючи надій на реформування Росії існуючою владою, вони вважали, що лише завдяки революції буде знищено самодержавство та кріпосне право. Після цього необхідно створити нове соціалістичне суспільство, вільне від будь-яких форм гноблення людини людиною. Найвідомішими російськими радикалами-соціалістами були **Михайло Буташевич-Петрашевський, Олександр Герцен, Микола Огарьов**.

Олексій Хом'яков

Олександр Герцен

Тарас Шевченко

Адам Міцкевич

Результатом політики асиміляції та русифікації стала поява в Російській імперії **національно-визвольних рухів**. У їхньому складі були як ліберали, так і радикали, яких об'єднувало усвідомлення необхідності боротьби за збереження національно-культурних традицій своїх народів, ліквідацію самодержавства й національне звільнення неросійських народів імперії. Видатними представниками національно-визвольного руху цього періоду були **Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Ніколоз Бараташвілі, Олександр Чавчавадзе, Грігол Орбеліані, Шимон Конарський, Адам Міцкевич, Валеріан Лукасинський**.

7 КРИМСЬКА ВІЙНА. У середині XIX ст. російський імператор Микола I вирішив скористатися занепадом Османської імперії, яку він називав «хворою людиною Європи», посиливши свій вплив на Близькому Сході та Балканському півострові. Імператор прагнув підвищити міжнародний статус своєї держави.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами щодо права опіки над християнськими святинами в Палестині. Миколу I вкрай образило те, що турецький султан передав це право католикам. У червні 1853 р. російська армія без оголошення війни окупувала залежні від Туреччини князівства Молдавію та Валахію. У відповідь турецький султан, заручившись підтримкою Великої Британії та Франції, оголосив війну Росії.

Кримська війна 1853—1856 рр. — війна, розпочата Росією проти Туреччини за панування в чорноморських протоках і на Балканському півострові. Пізніше перетворилася на війну Росії з коаліцією у складі Великої Британії, Франції, Османської імперії та Сардинського королівства.

Дії Росії викликали негативну реакцію в Європі, і країна опинилася в дипломатичній ізоляції. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. **30 листопада 1853 р.** російська ескадра знищила вдвічі

ЦІКАВІ ФАКТИ

Назва шапки «балаклава», що закриває обличчя, залишаючи лише отвори для очей, походить від назви міста Балаклава в Криму. За легендою, солдати британської армії під час Кримської війни 1853—1856 рр. опинилися в Криму без зимового обмундирування й настільки сильно мерзли, що в'язали собі такі шапки, щоб хоть якось захиститися від холоду та вітру.

Тонка червона лінія (битва біля Балаклави в 1854 р. під час Кримської війни). Художник Р. Гібб, 1881 р.

? Як художник зобразив мужність і героїзм учасників битви?

більшу турецьку ескадру в **Синопській бухті**. Турецька армія також була розгромлена російською в Закавказзі. Такий розвиток подій викликав занепокоєння в Європі. На початку березня 1854 р. Велика Британія та Франція оголосили Росії війну. Згодом до них приєдналося Сардинське королівство. Погрожувала війною й Австрія. Під міжнародним тиском Росія вивела війська з Молдавії та Валахії.

Тим часом командування англо-франко-сардинської армії розробило план експедиції до Криму. У вересні 1854 р. десант союзників, який прибув на парових броньованих судах, висадився на півострові. Російський дерев'яний флот не міг завадити цьому.

Технічна відсталість російської армії робила її перемогу у війні неможливою. Десант союзників завдав кількох поразок росіянам у Криму і взяв в облогу **Севастополь**. Облога міста тривала з **14 вересня 1854 р. до 30 серпня 1855 р.** Проте зрештою російська армія була змушена відступити.

Падіння Севастополя визначало результат війни. Новий російський імператор **Олександр II** (1855—1881 рр.), розуміючи, що сили держави виснажені війною, вирішив її припинити.

Поразку Російської імперії в Кримській війні закріпили умови **Паризького договору** (30 березня 1856 р.). За ним Росія повертала Туреччині захоплену раніше фортецю Карс і передавала Південну Бессарабію залежній від турецького султана Молдавії. Росія позбавлялася права одноосібної опіки над християнами Молдавії, Валахії та Сербії. Союзники залишали Севастополь і Кримський півострів. Чорне море оголошувалося нейтральною територією, Росія позбавлялася права утримувати тут свій військово-морський флот.

Поразка в Кримській війні для російської влади стала переконливим свідченням необхідності подолання відсталості країни.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Один француз-дотепник так охарактеризував російську армію періоду Кримської війни: «У російській армії солдати — із головами левів, офіцери — із головами віслюків, а генерали — узагалі без голів».

Підписання Паризького мирного договору.
Художник Л.-Е. Дюбуф, 1856 р.

Олександр II

ВИСНОВКИ

- У суспільно-політичному житті Австрійської імперії в 1815—1847 рр. панували консервативні тенденції, уособленням яких стала діяльність К. Меттерніха.
- Слов'янські землі у складі Австрійської імперії в цей період охопило національне відродження.

- У Російській імперії в цей час тривала політична реакція. Головною проблемою, відчутною для влади й опозиції, стало реформування життя країни. Проте правлячі кола не наважувалися на перетворення, що обумовлювало поступове відставання Росії від провідних держав Заходу. Поразка у Кримській війні чітко показала цю тенденцію.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Коли К. Меттерніх став канцлером Австрійської імперії? **2.** Який період в історії Австрії називають передберезневим? **3.** Назвіть імена «будителів» слов'янських народів. **4.** Хто був правителем Російської імперії в 1825—1855 рр.? **5.** Програма якого з товариств декабристів передбачала перетворення Росії на конституційну монархію? **6.** Хто був автором «теорії офіційної народності»? **7.** Коли тривала Кримська війна? **8.** Які держави були противниками в Кримській війні?

 9. Охарактеризуйте політичне, суспільне та економічне життя Австрійської імперії в період 1815—1847 рр. **10.** Що вам відомо про передберезневий період в історії Австрії? **11.** Як відбувалося національне відродження слов'янських народів Австрійської імперії? **12.** Визначте характерні риси політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії. **13.** Охарактеризуйте рух декабристів. **14.** Чим відрізнялися погляди представників різних напрямків суспільного руху Російської імперії 30—40-х рр. XIX ст.? **15.** Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Кримської війни.

 16. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Економічне, політичне та суспільне життя в Австрійській та Російській імперіях у 1815—1847 рр.». **17.** За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте повідомлення про розгортання національно-визвольного руху на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій цього періоду. **18.** Проведіть дискусію за проблемою «Три імперії — Британська, Австрійська і Російська: що їх відрізняє, а що є спільним?».

 19. Міністр народної освіти Російської імперії С. Уваров розглядав свою «теорію офіційної народності» як «останній якір порятунку», як «розумову греблю» проти проникнення із Заходу «руйнівних ідей» і поширення їх у Росії. Від яких саме ідей, на вашу думку, хотів урятувати Росію С. Уваров? Чому саме «православ'я, самодержавство, народність» мали стати «розумовою греблею» проти поширення в російському суспільстві західноєвропейських ідей?

§ 16. Революції 1848—1849 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити, що спричинило революційні події у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії; аналізувати основні події революцій у зазначених країнах; з'ясувати особливості й наслідки революцій 1848—1849 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які соціальні верстви населення прийшли до влади у Франції в результаті Липневої революції 1830 р.? **2.** Якими були особливості становища Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? **3.** Яку політику здійснював уряд К. Меттерніха в Австрійській імперії? **4.** Чому Австрійську імперію називали «клаптиковою монархією»?

1 РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ. У 1848—1849 рр. Європу захопив вир революцій. Він розпочався у Франції та стрімко поширився на Австрійську імперію, німецькі та італійські держави. Події «Весни народів», як називали ці революції сучасники, поєднували боротьбу представників різних соціальних верств із залишками «старого порядку», виступи за демократизацію політичного устрою, протести робітників проти підприємців, об'єднанчі й визвольні національні рухи.

У другій половині 40-х рр. XIX ст. у Франції загострилася соціально-економічна ситуація. Кілька неврожайних років призвели до зростання цін на хліб.

У 1847 р. Францію, як і інші країни Європи, охопила економічна криза, унаслідок чого стали закриватися банки, фабрики, заводи, ремісничі майстерні, почали зростати ціни. Значно збільшилася кількість безробітних.

Загальне обурення викликали поширення хабарництва й скандали, пов'язані зі зловживаннями своїм становищем членів королівської родини. Середня та дрібна буржуазія, що

не мала виборчих прав за часів Липневої монархії, вимагала здійснення виборчої реформи. Проте уряд категорично відкидав такі вимоги.

У відповідь на це прибічники виборчої реформи із заможних верств стали влаштовувати в Парижі спеціальні «реформістські бенкети», де обговорювали проекти змін виборчої системи. У влади ці заходи викликали невдоволення. Черговий бенкет, призначений на 22 лютого 1848 р., було заборонено. Уранці 23 лютого 1848 р. організатори заходу в супроводі величезного натовпу парижан, співаючи «Марсельезу» і вигукуючи «Хай живе реформа!», рушили до центру міста. Коли поліція атакувала демонстрантів, місто вкрилося барикадами. Наляканий Луї Філіпп оголосив про згоду виконати вимоги повстанців, однак парижан це не задовольнило.

24 лютого 1848 р. повстанці оточили королівський палац Тюільрі й стали вимагати повалення короля. Луї Філіпп був змушений зректися престолу й рятуватися втечею. Повсталі парижани увірвалися до палацу, захопили залу засідань Палати депутатів і, погрожуючи застосувати силу, почали вимагати створення нового уряду з представників опозиції. Цю вимогу було виконано.

25 лютого 1848 р. Тимчасовий уряд проголосив **Другу республіку** та затвердив її прапором червоно-біло-синій триколор. Із поваленням Липневої монархії революція 1848 р. у Франції завершилася.

2 ДРУГА РЕСПУБЛІКА У ФРАНЦІЇ. Після встановлення Другої республіки Тимчасовий уряд скасував дворянські титули, запровадив свободу друку, політичних зборів і призначив на основі загального виборчого права для чоловіків від 21 року вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію. Унаслідок цього кількість виборців у Франції збільшилася до 9,3 млн осіб.

Для працевлаштування безробітних запровадили систему громадських робіт. Для цього було створено так звані **національні майстерні**, де людей забезпечували роботою та платили за неї 1—2 франки на день. На липень 1848 р. у них налічувалося 117 тис. осіб. Однак коли витрати на утримання національних майстерень досягли 14 млн франків, уряд їх закрити, оскільки для забезпечення їх існування й так було підвищено прями податки на 45%.

Відповіддю на це стало повстання 23—26 червня 1848 р. в Парижі, у якому взяли участь близько 50 тис. робітників. Повстання відрізнялося надзвичайною жорстокістю з обох боків. Для його придушення Установчі збори надали необмежені повноваження військовому міністру генералу **Луї Кавеньяку**. Після чотирьох днів запеклих боїв із застосуванням артилерії в робітничому передмісті Сент-Антуан генерал розгромив повстанців. Кількість загиблих при цьому досягала 10 тис. осіб. Після придушення Червненого повстання радикальні газети, клуби й товариства опинилися під заборонаю. Близько 3,5 тис. учасників повстання були заарештовані й без суду відправлені в заслання.

Бійка на вулиці Суфло в Парижі 25 червня 1848 р.

Художник О. Верне

? Яку інформацію про вуличні бої в Парижі в 1848 р. можна отримати за ілюстрацією?

Луї Кавеньяк

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Наказу уряду Франції про часткову ліквідацію національних майстерень від 25 травня 1848 р.

1. Неодружені робітники у віці від 18 до 25 років запрошуються стати під прапори Республіки для поповнення різних полків армії. Ті, хто відмовиться йти до армії, будуть виключені зі списків національних майстерень.
2. негайно розпочнеться перепис робітників Парижа. Робітники, які не зможуть документально довести, що вони перебували в Парижі до 24 травня протягом шести місяців, будуть зняті з роботи та перестануть отримувати заробітну платню і допомогу...
4. Робітники, які не будуть виключені зі списків... будуть отримувати відрядну, а не поденну платню.
5. У можливо короткий термін будуть організовані бригади робітників, які спрямовуватимуться до департаментів для виконання під керівництвом інженерів шляхів сполучення великих громадських робіт.

- ? 1. Якими заходами уряд країни намагався зменшити кількість робітників у національних майстернях? 2. Як уряд намагався використати робітників, скорочених із національних майстерень? 3. Які з наведених заходів, на вашу думку, могли викликати найбільше обурення робітників? Чому?

Імператор Луї Наполеон Бонапарт (Наполеон III). Художник Ф.К. Вінтергальтер, 1853 р.

На берлінських барикадах 19 березня 1848 р. Невідомий художник

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої республіки, яка вперше в історії Франції запроваджувала посаду президента, що мав чималі повноваження для захисту порядку в країні. Законодавча влада надавалася Національним зборам, а виконавча — президенту Республіки, який керував діяльністю міністрів. Конституція закріплювала загальне виборче право для чоловіків від 21 року.

10 грудня 1848 р. відбулися перші вибори президента Республіки. Перемогу на них здобув принц **Луї Наполеон Бонапарт** (1808—1873), племінник Наполеона I, отримавши три чверті всіх голосів виборців. Вони вірили, що Луї Наполеон відновить велич країни й буде піклуватися про потреби пересічних французів. **2 грудня 1852 р.** у Франції встановилася **Друга імперія**, а Луї Бонапарт був проголошений імператором під ім'ям **Наполеон III**.

3 РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. В НІМЕЧЧИНІ. Події Лютневої революції у Франції мали великий вплив на німецькі землі. 1—5 березня 1848 р. в Бадені, Вюртемберзі, Баварії та інших німецьких державах відбулися маніфестації, де висувалися вимоги свободи друку, суду присяжних і скликання загальнонімецького парламенту для вирішення питання об'єднання країни. Під тиском опозиції реакційні уряди отримали відставку, а до складу нових увійшли ліберали. У Німеччині почалася революція.

Бурхливого характеру набули події в столиці Пруссії Берліні. 18 березня 1848 р. поліція застосувала зброю щодо учасників демонстрації на підтримку реформ. Місто вкривалося барикадами. Бої тривали всю ніч, а на ранок берлінці відтіснили урядові війська. Король Фрідріх Вільгельм IV наказав їм залишити місто, заявив про намір дарувати конституцію, запровадити свободу друку й зібрати Установчі збори. Скликані незабаром Установчі збори одним із перших рішень ліквідували залишки феодальних повинностей селян.

18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу над конституцією об'єднаної Німеччини перший загальнонімецький парламент. Наприкінці 1848 р. в усіх німецьких

РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр. У ЄВРОПІ

держав владі розгорнула наступ на опозицію. У грудні 1848 р. пруський король розпустив Національні збори й дарував народу Конституцію.

28 травня 1849 р. франкфуртський парламент прийняв Конституцію об'єднаної Німеччини, за якою вона ставала федерацією тогочасних німецьких держав у формі імперії. На імператорському троні парламент хотів бачити пруського короля Фрідріха Вільгельма IV. Однак він заявив, що може прийняти імперську корону лише від німецьких монархів, а не від парламенту, створеного революцією. Проти загальнонімецької конституції вже висловилися уряди Австрії, Баварії та Саксонії, і Пруський король розумів, що позитивна відповідь створить для нього складну ситуацію.

Через деякий час Австрія, розчарована тим, що їй не запропонували імперську корону, відкликала своїх представників із франкфуртського парламенту. Її приклад наслідували делегації деяких інших німецьких держав, що призвело до втрати парламентом авторитету. Засідання було перенесено до Штутгарта

i

Національні збори в церкві Св. Павла в Берліні. 1848 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів очевидця про бої на вулицях Берліна 18 березня 1848 р.

Неначе вихор промайнув містом і земля розверзлася під ногами. Люди підривали мостову, спустошували лавки зброї, вривалися до будинків, витягували звідти ломи і сокири... 12 барикад вирости на Кенігштрассе; брички, омнібуси, мішки вовни, колоди, перевернуті водколонки перетворилися на міцні, майстерно складені барикади. На дахах з'явилися люди. Вони із цеглинами

в руках очікували на солдатів. Під загрозою натопву зброярі викинули на вулицю всю свою зброю. Усі озброїлися вилами, мечами, списами, пістолетами, кілками, хлопчаки вривалися до будинків і піднімали на дахи великі кошики з камінням.

? Які висновки про ситуацію в Берліні в цей день ви можете зробити на підставі цієї розповіді?

Король Вюртембергу Вільгельм I

у Вюртемберзі. У червні 1849 р. вюртемберзький король силою розігнав парламент. Тим часом незадовго до цього, у травні 1849 р., у Пруссії за новим виборчим законом ліквідували завоєване народом загальне виборче право й запровадили нову систему, засновану на майновому цензі.

Об'єднання Німеччини парламентським шляхом, через волевиявлення народу, у роки революції 1848—1849 рр. зазнало невдачі. У політичній сфері єдиним здобутком стало прийняття пруської конституції. Надії на об'єднання країни німецькі патріоти стали пов'язувати з Пруссією — єдиною державою, здатною силою об'єднати Німеччину.

4 РЕВОЛЮЦІЯ В АВСТРІЇ. Революція в Парижі сколихнула Відень. 13 березня 1848 р. в австрійській столиці відбулися маніфестації під гаслами «Конституція!», «Свобода!», «Геть Меттерніха!». Імператор Фердинанд I під тиском віденців відправив канцлера К. Меттерніха у відставку, пообіцяв скликати парламент і запровадити конституцію.

Конституція Австрійської імперії, оприлюднена 25 квітня 1848 р., проголошувала свободу слова, друку, зборів і відповідальність уряду перед парламентом (рейхстагом), який складався із двох палат — сенату й палати депутатів. Члени палати депутатів

Демонстрація в Берліні в 1848 р. Невідомий художник

? На підставі ілюстрації зробіть висновок про характер подій у Берліні в березні 1848 р.

Революція у Відні в 1848 р. Невідомий художник

? Визначте за ілюстрацією особливості подій у Відні в березні 1848 р.

обиралися, однак виборче право поширювалося лише на власників нерухомого майна. Вища виконавча влада залишалася за імператором. Ліберальна буржуазія вважала, що мета революції досягнута, і закликала до припинення боротьби. Проте досить значну частину австрійських патріотів це не влаштувало.

15—26 травня 1848 р. в столиці відбулися нові революційні виступи. Імператор з урядом утекли з Відня. Фердинанд I був змушений надати повстанцям письмову згоду на запровадження загального виборчого права. Революційні виступи охопили слов'янські землі у складі імперії — Чехію, Галичину, Буковину, Закарпаття, Словаччину, Воєводину, Хорватію.

У червні 1848 р. в Празі, на противагу Франкфурту, відбувся З'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії. Більшість депутатів висловилося за збереження імперії Габсбургів і проти її входження до складу об'єднаної Німеччини. Вони вважали, що дрібні незалежні слов'янські держави у складі Німеччини втратять національну самобутність. Тому потрібно підтримувати збереження Австрійської імперії та її перетворення на багатонаціональну федерацію. Їхні противники виступали за самовизначення всіх ненімецьких народів та їх відокремлення від імперії.

10 липня 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, більшість місць у якому належала поміркованим лібералам, а чверть депутатів становили селяни. Одним із перших важливих рішень рейхстагу стало скасування панщини за сплату компенсації землевласникам. Завдяки здобутій прихильності селянських депутатів уряд провів через рейхстаг рішення про фінансування каральних експедицій до Італії та Угорщини.

6 жовтня 1848 р. віденці підняли нове повстання, намагаючись перешкодити відправленню частин столичного гарнізону на придушення революції в Угорщині. Бої в місті тривали до 1 листопада 1848 р., коли хорватські війська під проводом **Йосипа Єлачича** взяли його штурмом.

Наприкінці листопада 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу. Новим імператором став його 18-річний племінник **Франц Йосиф I** (1848—1916 рр.). Він відмовився від поступок, зроблених його попередником під тиском революційних подій. 7 березня 1849 р. новий імператор розпустив рейхстаг і призупинив дію Конституції. Революція завершилася поразкою, в Австрії запанувала реакція.

Золотий дукат із профілем імператора Фердинанда I. 1848 р.

i

Франц Йосиф I

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Вірш, що з'явився на сторінках однієї з віденських газет у ці дні

Нехай шляхетна кров пролилася,
Проте царює влада справедлива,
Хай живе наш правитель Фердинанд,
Що виконав наші бажання.

? Позицію яких політичних сил відображає наведене джерело?

Із «Національної пісні» Шандора Петефі

Повстань, мадьяр! Кличе вітчизна!
Та обирай, поки не пізно:
Прийняти тихо рабську долю
Чи бути все ж на вільній волі?

? До чого, на вашу думку, закликав угорців своїм твором поет?

Лайош Кошут

Капітуляція угорської армії в 1849 р.
Невідомий художник

5 РЕВОЛЮЦІЯ В УГОРЩИНІ. Угорська революція розпочалася 15 березня 1848 р. виступами радикальної молоді, очолюваної поетом **Шандором Петефі**. Вони вимагали надання угорцям громадянських прав і свобод, створення власного самостійного уряду.

17 березня 1848 р. було сформовано перший національний угорський уряд. Одним із його перших заходів стала аграрна реформа, за якою скасовувалася панщина, а селяни ставали власниками третини оброблюваної землі. Здійснюючи ці та інші перетворення, новий уряд відмовився розглядати питання про національні права неугорських народів — закарпатських русинів, сербів, хорватів та інші. Тому вони залишалися прибічниками австрійської влади.

У вересні 1848 р. хорватська армія Й. Єлачича за наказом імператора розгорнула воєнні дії проти Угорщини. Усі рішення угорського сейму Франц Йосиф I скасував й оголосив про перетворення Угорського королівства на провінцію імперії. Відповіддю на це став контрнаступ угорської армії та вигнання австрійців із країни.

14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини та позбавив династію Габсбургів права управляти країною. Правителем-президентом Угорщини було обрано керівника національно-визвольної боротьби угорців **Лайоша Кошута** (1802—1894).

Франц Йосиф I звернувся по допомогу в придушенні волелюбних угорців до російського імператора Миколи I. У результаті російської військової інтервенції угорська армія 13 серпня 1849 р. капітулювала. Розпочалися жорстокі розправи з учасниками революції. Після її поразки революційний рух в Австрійській імперії почав поступово вщухати.

6 РЕВОЛЮЦІЯ В ІТАЛІЇ. В Італії революція розпочалася повстанням 12 січня 1848 р. в Палермо на острові Сицилія, яке завершилося перемогою. Війська неаполітанського короля залишили острів. Звістка про успіхи повстанців активізувала діяльність італійських патріотів. У лютому-березні 1848 р. в Папській області, Тоскані й Сардинському королівстві було прийнято Конституції, обрано парламенти й сформовано уряди з поміркованих лібералів.

18 березня 1848 р. під впливом звісток про події у Відні повстання спалахнуло в Ломбардії, у Мілані. П'ятиденна боротьба

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звернення тріумвірів про оборону Римської республіки (3 липня 1849 р.)

Римляни! До ганьби нападу республіканських військ на дружню республіку генерал Ідіно додав нікчемність зради. Він порушив письмову домовленість не починати атаку раніше понеділка, якої ми досягли з ним.

Повстаньте, римляни! На стіни, до брами, на барикади! Доведемо противнику, що навіть за допомогою зради не можна перемогти Рим. Нехай кожна людина

візьме в руки зброю і йде у бій, нехай кожен вірить у перемогу. Право переможе, і вічний сором нехай вкриє союзників Австрії. Хай живе республіка!

? 1. У чому була складність ситуації в місті, що перебувало в облозі? 2. До чого керівники республіки закликали римлян?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів діяча італійського Рісорджименто Ф. Орсіні про вплив звільнення Мілана на події в Італії

У цей час придушений гул, схожий на той, який сповіщає про наближення виверження Везувію, лунав з усіх кінців півострова. Загальним бажанням стала національна незалежність...

Після повідомлень про революцію в Мілані Італію охопило полум'я. «На війну! До табору!» — такі заклики можна було почути звідусіль. Молоді дівчата оперезували мечем своїх коханих і виряджали їх із побажанням божої допомоги, пророкуючи їм перемогу над чужинцями. Юнаки залишали свою службу й домашній затишок для того, щоб іти на допомогу співвітчизникам виганяти остогидлих австрійців за Альпи...

Країна, яку століттями тримали в рабстві, що не знала військової науки, роз'єднана, зневажувана іноземцями, одним ударом розбила свої ланцюги й кинула їх в обличчя ворога-іноземця, забувши про внутрішні чвари, відкинувши традиційні забобони, рушила на війну із закликом: «Свобода, незалежність, єдність!».

? 1. Про що повідомляє автор документа? 2. Які висновки можна зробити про вплив революції 1848—1849 рр. на формування національної свідомості італійців? 3. Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Поясніть свою думку.

з 15-тисячною австрійською армією завершилася перемогою повстанців. Антиавстрійське повстання перемогло також у Венеції, де після цього проголосили республіку.

Патріотичне піднесення, яке охопило Італію, спонукало короля Сардинії (П'ємонт) **Карла Альберта** 24 березня 1848 р. оголосити війну Австрійській імперії. Завдяки цьому він збирався приєднати звільнену від австрійців Ломбардо-Венецію. Однак наприкінці липня австрійці завдали поразки сардинській армії та відновили свою владу над Північною Італією.

У середині листопада 1848 р. спалахнуло народне повстання в Римі. Папа Пій IX був змушений погодитися на скликання Установчих зборів. 9 лютого 1849 р. вони позбавили Папу світської влади та проголосили Римську республіку. У березні 1849 р. військові дії проти Австрії відновив сардинський король. Проте вже через десять днів його армію було розгромлено. Після цього Карл Альберт зрікся влади на користь свого сина.

Новий король Сардинії **Віктор Еммануїл II** уклав угоду з австрійцями, відмовившись від претензій на Ломбардію та Венецію. Після цього австрійці на прохання герцога Тоскани придушили революцію у Флоренції. Австрійська армія взяла в облогу Венецію та рушила до Рима. Там до них приєдналися французькі війська. Із півдня на Рим розгорнула наступ армія неаполітанського короля. Облога міста тривала два місяці.

Опором загарбникам керував тріумвірат — обраний повсталими римлянами колективний орган управління проголошеної в січні 1849 р. Римської республіки.

3 липня 1849 р. Установчі збори в Римі затвердили Конституцію Римської республіки — найдемократичнішу з усіх конституцій італійського Рісорджименто. Увечері того ж дня французи захопили місто. Останнім осередком боротьби залишалася Венеція, узята австрійцями в облогу. 22 серпня 1849 р. захисники міста капітулювали.

Із загибеллю Венеціанської республіки революція в Італії завершилася, і країну охопила хвиля терору. Основне завдання революції — визволення та об'єднання Італії — залишилося нерозв'язаним.

Карл Альберт

Віктор Еммануїл II

ВИСНОВКИ

■ Революції 1848—1849 рр. у європейських країнах стали відображенням протесту проти існуючих форм правління, боротьби за збільшення представництва у владі та покращення умов життя різних верств населення, пробудження національної свідомості народів Центральної та Східної Європи.

■ У 1849 р. контрреволюційні сили змогли подолати революційну хвилю. Однак основи «старих порядків» були значно послаблені.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Коли було встановлено Другу республіку у Франції? **2.** Кому надавалася виконавча влада за Конституцією Другої республіки? **3.** Якою мала бути форма державного устрою об'єднаної Німеччини за Конституцією, розробленою франкфуртським парламентом? **4.** Коли розпочалася революція в Австрійській імперії? **5.** Хто був обраний правителем-президентом Угорщини в період революції? **6.** Якою подією завершилася революція в Італії?

 7. Як пройшла революція 1848 р. у Франції? **8.** Охарактеризуйте зміни, які відбулися у Франції після революції 1848 р. **9.** Чому, на вашу думку, не відбулося об'єднання Німеччини в 1848—1849 рр.? Поясніть свою точку зору. **10.** Охарактеризуйте революцію 1848—1849 рр. в Австрійській імперії. **11.** Якими, на вашу думку, були причини поразки революції в Угорщині? **12.** Як розгортався національно-визвольний рух в Італії в 1848—1849 рр.?

 13. Об'єднайтеся в малі групи та порівняйте революції 1848—1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії за їхніми завданнями й результатами. Що було між ними спільного та відмінного? **14.** Складіть таблицю «Революції 1848—1849 рр. у Європі».

Країна	Причини революції	Основні події	Результати	Особливості і наслідки

 15. Міністр громадських робіт уряду Франції, створеного після перемоги революції 1848 р., Г. Марі вважав, що національні майстерні «доведуть робітникам усю недолугість і нежиттєздатність теорій і примусять їх на собі відчути їх руйнівні наслідки». Які теорії він мав на увазі? Чому створення національних майстерень було покликано показати нежиттєздатність цих теорій? Чи справдилися прогнози міністра? **16.** Існує точка зору, що під час революційних подій 1848 р. у Франції республіканські інститути втратили привабливість в очах французів. Цьому сприяли швидке погіршення економічної ситуації, криваві події червня 1848 р., що поставили країну перед загрозою громадянської війни, та відсутність у більшості політичних партій програм вирішення викликів французького суспільства. Чи погоджуєтеся ви із цим? Чому? Чи можна вважати, що у Франції склалася сприятлива ситуація для відновлення імперії? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 17—18. Об'єднання Німеччини. Об'єднання Італії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, як відбувався процес політичного об'єднання Німеччини та якими були його наслідки; визначати особливості процесу подолання політичної роздробленості Італії; показувати на карті події, пов'язані з об'єднанням Німеччини та Італії; давати характеристику внеску в об'єднання Німеччини та Італії видатних історичних діячів цього періоду — О. фон Бісмарка, К. Кавура, Дж. Гарібальді.

1 ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ. У 50—60-х рр. XIX ст. Німеччина переживала період стрімкого економічного зростання. Унаслідок завершення промислового перевороту країна посіла третє місце за часткою у світовому промисловому виробництві після Великої Британії та США. Основу зростання промислового виробництва Німеччини становили досягнення в машинобудуванні. Запровадження нових машин і технічних удосконалень сприяло розвитку інших галузей промисловості. Сформувалися великі промислові центри — Рейнська область, Вестфалія, Берлін тощо. Суттєві зміни відбулися в сільському господарстві, де наприкінці 50-х рр. XIX ст. встановилися ринкові відносини. Однією з передумов економічного зростання

було подолання митної роздробленості завдяки діяльності Митного союзу, через який німецькі держави виходили на міжнародні ринки.

Завершення промислового перевороту змінило структуру німецького суспільства. Вагоме місце в ній посіли підприємці й фінансисти. Збільшення кількості робітників супроводжувалося змінами в їхньому становищі. Власники підприємств покращували організацію праці, було скорочено робочий день. Запровадження машин збільшило потреби у кваліфікованих працівниках. Підприємці й робітники Німеччини були зацікавлені в національному об'єднанні. Лише єдина держава могла надати їм умови для вільного пересування капіталів і товарів, пошуку кращої праці та умов життя.

Поширення в німецьких землях розуміння необхідності об'єднання супроводжувалося різним баченням того, як воно має відбутися. Німецькі радикали, особливо марксиста, виступали за революцію «знизу», що усуне князівські династії та їхніх союзників. Іншим шляхом, яким і відбулося об'єднання, була революція «згори» — підпорядкування всіх німецьких держав владі однієї найсильнішої. Послідовники цього напрямку поділялися на прибічників великонімецької концепції об'єднання (утворення Великої Німеччини, до якої мала увійти Австрійська імперія), і малонімецької концепції (об'єднання німецьких держав навколо Пруссії, за винятком Австрії). У 50—60-х рр. XIX ст. Митний союз, у якому головувала Пруссія, а Австрія не брала участі, став центром формування спільного економічного життя німецьких земель.

2 ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ. Перехід Пруссії до рішучих дій на шляху об'єднання Німеччини пов'язаний із діяльністю видатного німецького політика **Отто фон Бісмарка** (1815—1898). 24 вересня 1862 р. пруський король Вільгельм I призначив його міністром-президентом (главою уряду). Своім основним завданням О. фон Бісмарк визначив об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», тобто шляхом насильства.

Готуючись до реалізації своїх планів, О. фон Бісмарк здійснив реорганізацію армії. У результаті цих заходів армія Пруссії стала однією з наймогутніших у Європі. Одночасно із цим «залізний канцлер» уважно стежив за ситуацією на континенті, обираючи сприятливий час для початку рішучих дій. Так, він переконався, що до об'єднання Німеччини схвально ставиться Велика Британія, коли її прем'єр-міністр Г. Пальмерстон заявив: «Необхідно, щоб Німеччина стала сильною, щоб вона була здатною втримати в шорах обидві войовничі й амбітні держави — Францію і Росію».

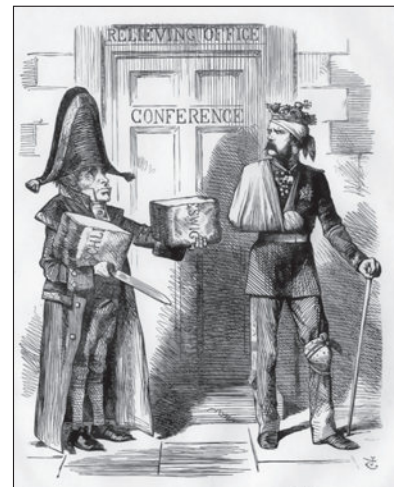
Вважаючи, що відповідний час настав, О. фон Бісмарк перейшов до активних дій. Після смерті короля Данії Пруссія й Австрія висунули претензії на німецькі герцогства Шлезвіг і Гольштейн, які перебували в її складі. У 1864 р. після нетривалої війни з Данією Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія — Гольштейн. Наступного удару О. фон Бісмарк завдав Австрії. 8 червня 1866 р. пруська армія захопила Гольштейн.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які події відбувалися в Німеччині під час революції 1848—1849 рр.? 2. Як проходила боротьба за об'єднання Італії в 1848—1849 рр.?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Отто фон Бісмарк за поглядами був консерватором, прибічником абсолютної влади пруських королів і лідерства Пруссії в Німеччині. Про нього говорили, що він більший монархіст, ніж навіть король, а сам він часто повторював, що «перш за все є пруссаком і лише потім — німцем». Як політику О. фон Бісмарку були притаманні безкомпромісність і жорстокість. Він увійшов в історію як прихильник насильницької політики. Обійнявши посаду глави уряду Пруссії, О. фон Бісмарк, якого називали «залізним канцлером», саме покладаючись на силові засоби, об'єднав Німеччину та перетворив її на одну з наймогутніших держав Європи.

«Краще погоджуйтеся на це! Півбуханки краще, ніж зовсім нічого!» (Австрія і Пруссія після війни в Данії про розподіл герцогств Шлезвіг та Гольштейн). Карикатура 1864 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із першої промови О. фон Бісмарка перед депутатами ландтагу (парламенту) Пруссії 30 вересня 1862 р.

Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто не надасть їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами-домовленостями не сприяють здоровому державному життю, не промовами й постановами більшості

розв'язуються великі питання сучасності — це було головною помилкою 1848 і 1849 рр., а залізом і кров'ю...

? 1. Прибічником якого шляху об'єднання Німеччини був О. фон Бісмарк? 2. У чому він вбачав роль Пруссії в процесі об'єднання?

Отто фон Бісмарк

i

У відповідь Австрія оголосила війну Пруссії. Вирішальна битва австро-пруської війни відбулася 3 липня 1866 р. біля села Садове поблизу Праги, у якій перемогу здобула пруська армія. Шлях на Відень було відкрито. Поразки зазнали також армії німецьких держав, що підтримали Австрію. 23 серпня 1866 р. за посередництва Наполеона III Пруссія та Австрія уклали у Відні мирний договір.

За Віденським миром Пруссія перетворювалася на найбільшу німецьку державу із суцільною територією від Рейну до Німану. Створювався Північнонімецький союз, до якого увійшли 17 німецьких держав, а через деякий час ще чотири. Очолював союз пруський король. Депутатів рейхстагу (законодавчого органу) Північнонімецького союзу обирали в усіх державах, що входили до нього, на основі загального виборчого права для чоловіків. Уряд очолював канцлер, призначений пруським королем за згодою рейхстагу. Першим канцлером став О. фон Бісмарк.

Перемога Пруссії мала важливе значення для Європи. У її центрі виникла національна німецька держава — Північнонімецький союз. Втрата Австрією становища великої Європи відкрила шлях до завершення об'єднання Італії. Зміна ситуації створила також загрозу для панівної ролі Франції в континентальній Європі.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відносини Пруссії та Франції загострилися. Обидві сторони готувалися до війни й бажали її початку. Наполеон III побоювався подальшого зміцнення Пруссії та вважав, що невелика переможна війна зміцнить Другу імперію. О. фон Бісмарк заявляв, що «для Північнонімецького союзу війна із Францією не лише неминуча, але й необхідна», розраховуючи завдяки їй завершити об'єднання Німеччини та посилити її позиції в Європі.

3 ПОЧАТОК ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ. У середині XIX ст. в боротьбі за об'єднання Італії існувало два напрямки — радикально-демократичний і помірковано-ліберальний. Представники першого напрямку виступали за здобуття незалежності та об'єднання Італії «знизу» шляхом повстання, здійсненого народом, і запровадження в країні республіканської форми правління. Поміркovanі ліберали відстоювали ідею здобуття національного звільнення «згори» завдяки боротьбі, якою керуватиме Сардинське королівство (П'ємонт), і бачили майбутню об'єднану Італію монархією.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

П'ємонтський аристократ **Камілло Кавур** був одним із визначних державних діячів Італії XIX ст. Із 1847 р. він видавав газету «Рісорджименто», де закликав усіх італійських монархів об'єднатися для боротьби з Австрією. К. Кавур не брав участі в революції 1848—1849 рр., але уважно спостерігав за її подіями. Вона допомогла йому дійти висновку, що лише найсильніша держава Італії П'ємонт здатна очолити об'єднання країни. У 1852 р. К. Кавур став прем'єр-міністром П'ємонту та за підтримки короля Віктора Еммануїла II розпочав реалізацію своїх планів.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ ТА ІТАЛІЇ

Камілло Кавур

Поразка революції 1848—1849 рр. викликала розчарування багатьох італійських патріотів в ідеалах радикальних демократів. Так, Дж. Гарібальді та його прибічники дійшли висновку про необхідність союзу з поміркованими лібералами та П'ємонтом у боротьбі за об'єднання Італії. Із 1852 р. прем'єр-міністром П'ємонту став відомий представник поміркованих лібералів граф **Камілло Кавур** (1810—1861).

К. Кавур не сприймав революційний радикалізм і вважав, що Італія може об'єднатися лише за допомогою однієї з великих держав, здатних розгромити Австрію. Щоб П'ємонт став центром об'єднання Італії, його необхідно шляхом реформ перетворити на сучасну державу з конституційною формою правління та розвинутою економікою. Діяльність уряду К. Кавура сприяла економічному піднесенню Сардинського королівства, завдяки чому було посилено його обороноздатність, збільшено й переозброєно п'ємонтську армію.

П'ємонт узяв участь у Кримській війні проти Росії, відправивши до Криму 15 тис. солдатів. Завдяки цьому сформувався союз Сардинського королівства та Франції. У липні 1858 р. на таємній зустрічі К. Кавур домовився з Наполеоном III, що 200-тисячна французька армія допоможе 100-тисячному п'ємонтському війську звільнити від австрійців Ломбардію та Венецію. За це П'ємонт повертав Франції території Савойї та Ніцци, отримані ним за рішеннями Віденського конгресу.

У квітні 1859 р. Австрія, дізнавшись про цю угоду, першою оголосила війну П'ємонту та вторглася на його територію. У битвах під Палестро, Маджентою й Сольферіно об'єднана франко-п'ємонтська армія розгромила австрійців і, розвиваючи наступ, звільнила Ломбардію.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Битва під Сольферіно уперше змусила європейців замислитися над наслідками руйнівної сили нової зброї, створеної промисловим переворотом. Австрійці були озброєні нарізними рушницями (вони стріляли далі, ніж гладкоствольні), а французи мали нарізні гармати, які стріляли шрапнеллю (зарядом із 60 кульок) на відстань до трьох кілометрів. У битві обидві сторони, не усвідомлюючи сили нової зброї, застосували, як і раніше, атаку зімкненим рядом і колонами. Втрати через це були величезними. Жажливий вигляд поля битви так вразив швейцарця Анрі Дюрана, що він усе своє подальше життя присвятив боротьбі проти війни й укладанню міжнародних угод для захисту поранених і полонених. У 1863 р. він заснував організацію Червоного хреста.

Битва під Сольферіно в 1859 р. Невідомий художник

? Що можна дізнатися за ілюстрацією про битву під Сольферіно?

Усю Італію охопила хвиля національного піднесення. Однак Наполеон III 11 липня 1859 р. у Вілла-Франко підписав угоду з Австрією, за якою Сардинському королівству передавалася лише Ломбардія, а Венеція залишалася під австрійською владою. Імовірно, Наполеон III не бажав появи біля південно-східних кордонів його держави сильної об'єднаної Італії. Обурений цим Віктор Еммануїл II відмовився передати французам Савойю та Ніццу, оскільки вони порушили попередні домовленості.

К. Кавур сприйняв реакцію італійців як зраду французького імператора. Із мовчазного схвалення прем'єр-міністра П'ємонту в липні 1859 р. в Тоскані, Пармі й Модені внаслідок народних повстань були позбавлені влади герцоги з Габсбурзької династії. Новосформовані уряди на початку 1860 р. за результатами проведених плебісцитів оголосили про приєднання до Сардинського королівства. Проте здійснити це К. Кавур зміг лише після згоди Наполеона III, віддавши йому Савойю та Ніццу.

У квітні 1860 р. спалахнуло народне повстання на острові Сицилія. Місцеві радикали, очолювані Дж. Мадзіні, звернулися по допомогу до Дж. Гарібальді. 6 травня 1860 р. з Генуї два пароплави з 1200 добровольцями, очолюваними Дж. Гарібальді, вирушили на допомогу сицилійцям. За прикладом командира всі бійці «тисячі» були одягнені в червоні сорочки. Прибуття Дж. Гарібальді на Сицилію вилилося в загальне повстання проти влади неаполітанського короля. К. Кавур відкидав звинувачення у сприянні Дж. Гарібальді, однак допоміг йому озброїти свою «тисячу» й тих, хто приєднався до неї на Сицилії.

Вирішальна битва відбулася в травні 1860 р. під Калатафімі. Здобувши в ній перемогу, уже з 10 тис. солдатів Дж. Гарібальді захопив Палермо й переправився на територію Апеннінського півострова. 7 вересня 1860 р. війська Дж. Гарібальді тріумфально увійшли до Неаполя. Король утік, а його армія капітулювала. Дж. Гарібальді проголосили тимчасовим диктатором обох Сицилій від імені сардинського короля.

Ситуацією на півдні Італії вирішив скористатися К. Кавур. Переконавши Наполеона III, що гарібальдійці збираються йти на Рим, де перебували французькі війська й зіткнення з якими було неминучим, він наказав сардинській армії йти через Папську область назустріч Дж. Гарібальді. Упродовж вересня 1860 р. вона розгромила папські війська й зайняла більшість

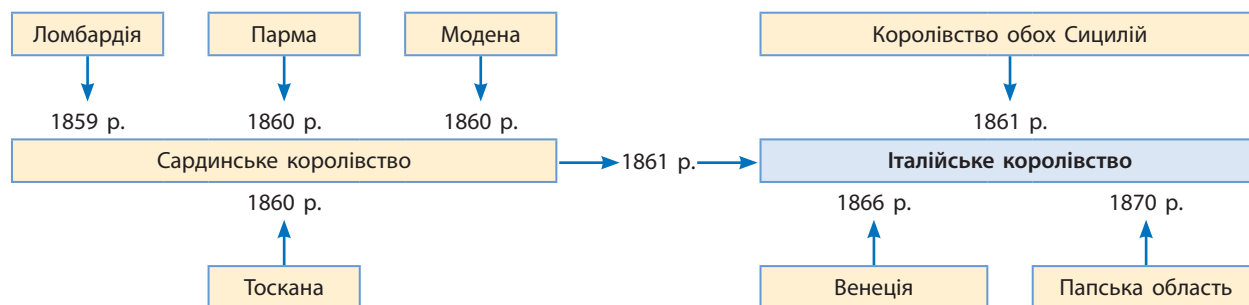

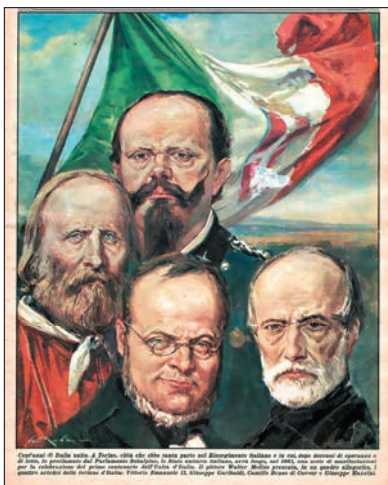
Віктор Еммануїл II

Народ вітає Дж. Гарібальді в Неаполі. Невідомий художник

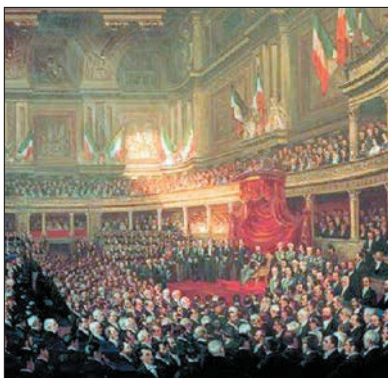
ОСНОВНІ ЕТАПИ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

Листівка «Італія, що народжена в Турині»

? Кого з діячів ви впізнали на малюнку?

Перший загальноіталійський парламент у Турині.
Невідомий художник

папських володінь. 15 жовтня 1860 р. сардинські війська увійшли до Неаполя. Незабаром відбувся плебісцит, на якому неаполітанці й частина захопленої сардинцями Папської області висловилися за приєднання до П'ємонту. Радикали, очолювані Дж. Мадзіні, вимагали проголосити республіку, однак К. Кавур переконав Дж. Гарібальді розпустити свою армію та передати владу Віктору Еммануїлу II. Унаслідок цього на кінець 1860 р. майже вся Італія, крім Венеції та невеликої частини Папської області з Римом, увійшла до складу Сардинського королівства.

4 УТВОРЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ.

У лютому 1861 р. в Турині зібрався перший загальноіталійський парламент. Залу засідань прикрашали італійські прапори й плакати із гаслами: «Чи потрібна вам єдина й неподільна Італія на чолі з конституційним королем Віктором Еммануїлом?». У 1861 р. на це запитання більшість виборців Сардинського королівства, Королівства обох Сицилій, Ломбардії, Парми, Модени, Тоскани, частини Папської області відповіли схвально. 17 березня 1861 р. парламент проголосив Віктора Еммануїла першим королем об'єднаної Італії. Першим прем'єр-міністром Італійського королівства став К. Кавур. За державним устроєм новостворена держава була конституційною монархією із двопалатним парламентом. Він складався з палати депутатів, яких обирали виборці, і сенату, члени якого призначалися королем. Однак унаслідок значного майнового цензу виборче право отримали лише 2,5 % населення країни.

Наполеон III до появи Італійського королівства як можливого майбутнього суперника Франції в Європі поставився байдуже. У Римі він продовжував тримати французький гарнізон, що вважало завершенню об'єднання Італії.

Проте французи не змогли перешкодити приєднанню до Італії Венеції, яке відбулося за допомогою Пруссії. У квітні 1866 р. було укладено прусько-італійський договір про спільні дії проти Австрії. У червні того ж року, коли розпочалася австро-пруська війна, італійські війська увійшли до Венеціанської області. За підписаним пізніше договором Австрія була змушена визнати входження Венеції до складу Італійського королівства.

Тепер поза об'єднаною Італією залишався лише Рим із частиною Папської області.

Об'єднання Італії завершилося в 1870 р., коли після поразки у франко-пруській війні та краху Другої імперії французький гарнізон залишив Рим.

20 вересня 1870 р. армія Дж. Гарібальді увійшла до міста, яке стало столицею Італійського королівства. Папські володіння відтепер обмежувалися Ватиканським палацом.

ВИСНОВКИ

■ У результаті об'єднання Німеччини та Італії було відновлено історичну справедливість: два численні й давні народи Європи отримали власну державність. Подолання політичної роздробленості створило сприятливі умови для розвитку німецького та італійського народів.

■ У Німеччині об'єднання відбулося «згори», в Італії — завдяки об'єднанню дій «згори» і «знизу».

■ Об'єднані Німеччина та Італія розгорнули боротьбу за те, щоб посісти гідне місце серед провідних держав Європи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. У чому полягала малонімецька концепція об'єднання Німеччини? **2.** Числою перемогою завершилася битва біля села Садове поблизу Праги? **3.** Коли утворився Північнонімецький союз? **4.** Яка територія передавалася Сардинському королівству за франко-австрійською угодою 1859 р. у Вілла-Франко? **5.** Які італійські землі увійшли до складу Сардинського королівства в 1860 р.? **6.** Коли утворилося Італійське королівство?

 7. Якими були передумови об'єднання Німеччини? **8.** Який план щодо об'єднання Німеччини мав О. фон Бісмарк? Як, відповідно до нього, відбувалося об'єднання німецьких земель? **9.** Охарактеризуйте О. фон Бісмарка як політичного діяча. Якою є його роль в історії Німеччини? **10.** Як відбувалося об'єднання Італії? **11.** Напередодні походу «тисячі» Дж. Гарібальді в 1860 р. до Сицилії К. Кавур писав: «Я докладаю всіх зусиль, щоб перешкодити італійському руху стати революційним... Задля цього я здатний на все...». Як можна пояснити цю позицію К. Кавура, пам'ятаючи, що він був палким прихильником об'єднання Італії?

 12. Прослідкуйте за картою основні події, пов'язані з об'єднанням Німеччини та Італії. **13.** Складіть порівняльну таблицю «Об'єднання Німеччини та Італії».

План характеристики	Німеччина	Італія
Передумови		
Шляхи об'єднання		
Основні події		
Результати		
Історичне значення		

 14. Дж. Гарібальді у спогадах писав про своє бачення подій 50—60-х рр. XIX ст. в Італії: «Відтоді як я переконався, що Італія має йти за Віктором Еммануїлом, щоб звільнитися від іноземного панування, я вважав своїм обов'язком підкорятися його наказам, чого б це мені не коштувало, примушуючи навіть мовчати мою республіканську совість». Оцініть позицію Дж. Гарібальді для розвитку італійського національно-визвольного руху. Яким, на вашу думку, був її вплив на розгортання боротьби за об'єднання країни?

§ 19. Сполучені Штати Америки

1 СУСПІЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ США в першій половині XIX ст. На початку XIX ст. США були федерацією штатів, землі якої простягалися на 2 тис. км уздовж Атлантичного узбережжя Північної Америки. У 1803—1867 рр. територія країни збільшилася з 2,1 до 9,3 тис. км², а кількість населення — із 5,3 до 31,4 млн осіб. Швидке зростання території цих земель, дух вільного підприємництва, який панував у США, робили їх привабливими для переселенців. У 1820—1856 рр. до країни емігрувало понад 4,2 млн осіб.

Федерація — назва союзної держави, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

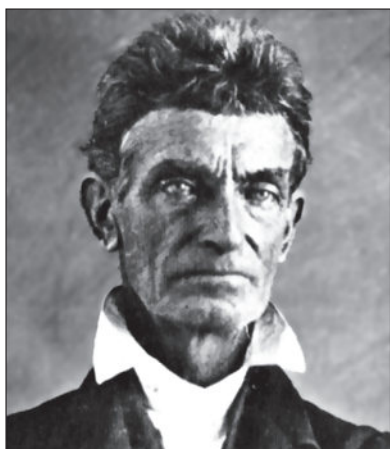
Із XVII ст. до Північної Америки завозили негрів-рабів з Африки. У цей період їхня кількість у складі населення США збільшилася з 1 млн осіб у 1800 р. до понад 4,4 млн осіб у 1860 р. Рабовласницька система господарювання існувала на Півдні країни. Працю негрів-рабів тут використовували на плантаціях бавовни, цукрової тростини, рису й тютюну. У 1808 р. було запроваджено заборону на ввезення нових рабів до США. Після цього їх стали «розводити» тут, як худобу, для продажу або завозити нелегально.

Наприкінці XVIII ст. в США виник рух **аболіціоністів**, які виступали за скасування рабства, вважаючи за гріх мати

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості суспільного та економічного життя США в XIX ст.; проаналізувати тенденції тогочасного політичного становища країни; дізнатися про шляхи й методи територіального зростання США; характеризувати «доктрину Монро», причини її появи та вплив на процеси в Західній півкулі.

ПРИГАДАЙТЕ

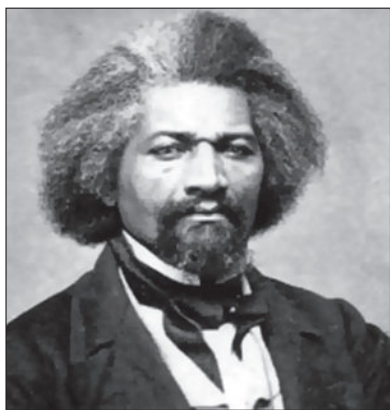
1. Коли утворилися США? **2.** Яким був державний устрій США? **3.** Визначте характерні риси соціально-економічного та політичного розвитку США після їх утворення. **4.** Що таке громадянська війна?

Джон Браун

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Активну допомогу у втечах колишніх рабів до Канади надавав фермер-аболіціоніст **Джон Браун**. У 1854—1855 рр. він із п'ятьма синами брав участь у боях із рабовласниками в штаті Канзас. У 1858 р. Дж. Браун склав проект тимчасової конституції США, у якій висунув вимогу повної ліквідації рабовласництва в країні. У 1859 р. він підняв повстання у штаті Вірджинія, сподіваючись на підтримку рабів. Повстання було придушено, а Дж. Брауна стратили. У роки Громадянської війни 1861—1865 рр. пісня «Тіло Джона Брауна» стала гімном військ Півночі.

Фредерік Дуглас

у власності людину. У 1816 р. вони придбали землі на узбережжі Африки та заснували державу Ліберія. Аболіціоністи збиралися викупувати в плантаторів рабів, звільняти їх і перевозити сюди. Однак ця ідея не набула розвитку: рабовласники не бажали відмовлятися від дешевої робочої сили, а більшість негрів, що народилися в Америці, не погоджувалися залишити її.

Аболіціонізм — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства.

Із заснуванням у 1852 р. «Американського товариства боротьби з рабством» і початком видання тижневика «Ліберейтор» («Визволитель») (1831—1865 рр.) аболіціонізм перетворився на вагомий чинник суспільного життя США, що об'єднував близько 250 тис. противників рабства в країні. У 1840 р. в США виникла «Партія свободи», що розгорнула боротьбу проти рабства.

Переважаюча більшість лідерів аболіціонізму на чолі з Вільямом Гаррісоном, засновником тижневика «Ліберейтор» і майбутнім президентом США, вважала, що з рабством необхідно боротися виключно моральним осудом, не застосовуючи силу. Однак частина аболіціоністів, очолювана відомим діячем визвольного руху чорношкірого населення США **Фредеріком Дугласом**, вважала збройну боротьбу єдиним дієвим засобом у справі скасування рабства. У 1838 р. у Північній Кароліні виникло «Товариство підземної залізниці», за допомогою якого аболіціоністи переправляли колишніх чорношкірих рабів до Канади.

Корінне населення Америки — індіанців — різними шляхами позбавляли їхніх земель і, незважаючи на опір, поступово витісняли на захід. У 30-х рр. XIX ст. всіх індіанців, що залишилися на схід від річки Міссісіпі, силою переселили до **резервацій** — територій, відведених для проживання індіанців, за межами яких їм заборонялося перебувати.

Характерною рисою американського життя XIX ст. стало освоєння переселенцями Дикого Заходу. На його землях вони заснували нові господарства та ставали **фермерами** — орендарями або власниками землі, які вели на ній господарство переважно своєю, а також найманою працею. Це було для них втіленням «американської мрії» — уявлення про Америку як країну, де кожна людина завдяки власній рішучості, підприємливості та наполегливій праці може реалізувати свої прагнення.

Активне освоєння нових земель супроводжувалося появою тут поселень, які із часом перетворювалися на великі міста. Захід ставав ринком збуту для промисловості Півночі, а також джерелом сировини й продуктів харчування.

У цей період у США відбувалися суттєві зміни в соціально-економічній сфері, пов'язані з розгортанням промислового перевороту, що розпочався в північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. Однією з важливих особливостей цього процесу була відсутність тих докапіталістичних пережитків, що перешкождали розвитку промисловості в країнах Західної Європи. Здійсненню промислового перевороту сприяло також

територіально вигідне географічне розташування країни, яке дозволяло американцям, з одного боку, відмежуватися від боротьби між Англією та Францією за панування в Європі, з іншого — отримувати чималі прибутки від торгівлі з Європою. Важливу роль в економічному зростанні США відіграло збільшення кількості населення (в основному за рахунок переселенців із Європи). У жодній країні світу воно не зростало такими темпами.

Вирішальне значення у промисловому перевороті мали робоча сила, техніка, інтелект і капітал із Європи. Перші парові машини, що використовувалися на текстильних фабриках, завозилися до країни з Англії наприкінці 80-х рр. XVIII ст., незважаючи на заборони британського уряду. На середину XIX ст. американська текстильна промисловість за обсягами виробництва продукції у світі поступалася лише англійській. Так, якщо в 1808 р. в країні працювало лише 15 бавовняних фабрик, то до середини століття число фабрик і заводів збільшилося в кілька разів.

Проте на середину XIX ст. США в цілому залишилися аграрною країною, де більшість населення працювала в сільському господарстві. Промисловий переворот завершився лише на Півночі. Його розвиток гальмували південні штати, де панувало плантаційне господарство, засноване на праці рабів.

Зростанню країни сприяв розвиток транспорту. На початку XIX ст. з'явилося багато річкових пароплавів. Численні канали об'єднали річки між собою та з узбережжям Атлантичного океану. У 1830 р. відкрилася перша залізниця завдовжки 64 км. Протягом 1830—1850 рр. довжина залізниць збільшилася в 300 разів, унаслідок чого на кінець 50-х рр. XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за її загальною протяжністю в країні.

У результаті промислового перевороту сформувалися нові верстви американського суспільства — промислова буржуазія та наймані робітники. Чимало майбутніх американських магнатів походили з «низів». Зокрема, Ендрю Карнегі, залізничний і сталеплавильний магнат другої половини XIX ст., починав свій трудовий шлях у 12 років підсобним робітником на текстильній фабриці. Американці були дуже рухливими. Вони легко змінювали місце проживання та заняття, якщо бачили можливість отримати більший прибуток.

2 ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ США. Політичне життя Сполучених Штатів характеризувалося формуванням двопартійної системи. Завдяки цій системі виборну посаду обіймав представник партії, що отримала відносну більшість голосів виборців.

Першими політичними партіями США стали **федералісти** (послідовники Джорджа Вашингтона, які виступали за міцну федеральну владу, захищали інтереси торговельної та фінансової буржуазії, а також частково багатих плантаторів) і **демократичні республіканці** (прибічники Томаса Джефферсона, які виступали за зміцнення влади штатів і спиралися на підтримку фермерів та інших верств населення із середніми прибутками).

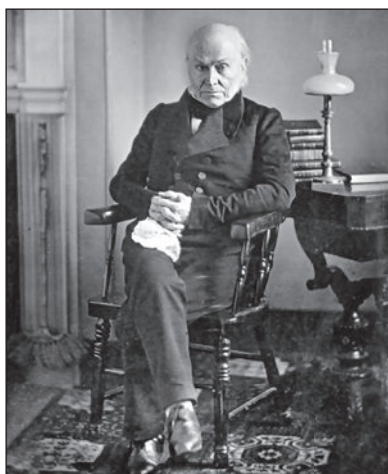
Чорношкірі раби на бавовняних плантаціях. XIX ст.

? Яку інформацію про працю рабів на плантаціях у США можна отримати за ілюстрацією?

Вождь індіанців із племені лакота сіу, керівник повстання проти переселення в резервації. XIX ст.

? Чому, на вашу думку, індіанці чинили опір переселенню до резервацій?

Джон Квінсі Адамс, 6-й президент США, син 2-го президента США Джона Адамса

Роберт Фултон

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1807 р. ірландський переселенець, інженер-самоук Роберт Фултон збудував перший у США колісний пароплав «Клермонт». Він працював на паровій машині Джеймса Ватта та мав довжину 43 м. Свій перший рейс у 270 км від Нью-Йорка до Олбані річкою Гудзон пароплав подолав (проти течії, при сильному зустрічному вітрі) за 32 години.

У 1828 р. утворилася **Демократична партія**, яка існує в США й сьогодні. Вона не повністю наслідувала політику демократичних республіканців, але також підтримувала ідею збільшення повноважень влади штатів. За часів президентства **Джона Адамса** (1825—1829 рр.) його прихильники заснували партію **Національних республіканців**, що поділяла позиції колишніх федералістів, які припинили діяльність раніше.

Упродовж наступних років американські політичні партії набиралися досвіду, вчилися працювати з виборцями й здобувати їхню підтримку. Вони створювали мережу місцевих організацій у штатах, проводили партійні з'їзди, де висували кандидатів на виборні посади, збирали кошти на передвиборчі кампанії тощо. Напередодні президентських виборів, раз на чотири роки, відбувалися національні партійні з'їзди, які затверджували кандидатів на посаду президента.

У 1841 р. політику національних республіканців продовжила нова партія **вігів**. У Демократичній партії в цей час посилювався вплив представників рабовласницького Півдня. Віги були схильні до пошуку компромісу з ними. У ситуації загострення суперечностей між Північчю та Півднем зростала потреба в політичній силі, яка рішуче протистояла демократам.

У 1854 р. в Чикаго було створено **Республіканську партію**, яка існує в США й у наш час. Її першим лідером став **Авраам Лінкольн** (1809—1865). До складу партії увійшло чимало колишніх вігів. Республіканців підтримували фермери, підприємці та наймані робітники Півночі й Заходу.

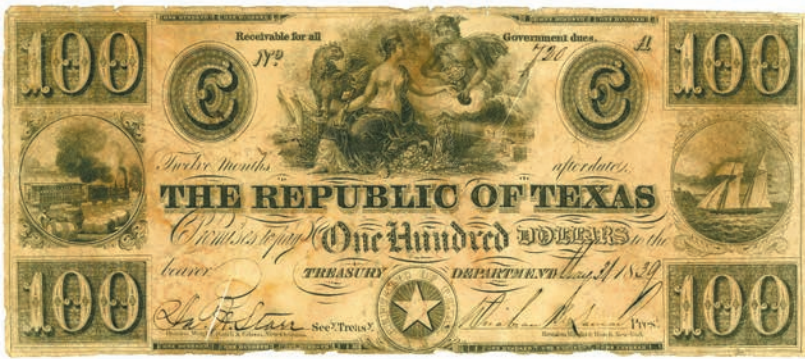
Ставлення обох партій до однієї з основних тогочасних проблем — рабства — суттєво відрізнялося. Демократи вважали, що кожний штат має самостійно вирішувати, чи дозволяється на його території рабство. Республіканці не вимагали негайного скасування рабовласництва, однак виступали за його непоширення на нові землі Заходу.

3 ТЕРИТОРІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ США. У 1803—1867 рр. американський уряд різними засобами здійснював територіальну експансію в Північній Америці. Однією з її важливих причин була потреба в нових землях у зв'язку зі стрімким зростанням у світі попиту на бавовну.

Експансія — розширення зони впливу або панування в різних напрямках (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини інших держав.

У 1803 р. за президентства Томаса Джефферсона США зробили перше велике територіальне придбання, купивши за 15 млн доларів колонію Луїзіана у Франції. Наполеон Бонапарт, що погодився на це, вважав за краще поповнити бюджет країни, ніж утримувати ці далекі землі. У результаті приєднання Луїзіани США збільшили свою територію вдвічі й отримали великий порт Новий Орлеан.

У 1812—1814 рр. США вели війну з Великою Британією, намагаючись відібрати в неї Канаду. Однак після того як

100-доларова банкнота Республіки Техас

Американські війська в Мехіко під час американо-мексиканської війни. 1847 р. Невідомий художник

британський десант захопив Вашингтон, а флот бомбардував портові міста, США погодилися визнати існуючий кордон і відмовилися від своїх намірів. У 1818 р. британці віддали США свою колонію Ред-Рівер. Сполучені штати вирішили скористатися слабкістю Іспанії у зв'язку з Війною за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. У 1813—1819 рр. США поступово окупували півострів Флорида, а потім сплатили за нього іспанцям 5 млн доларів. Після цього вони стали стрімко просуватися на захід, до Тихого океану.

Чимало американських переселенців після здобуття Мексикою незалежності від іспанців оселилися на півночі країни. У 1836 р. в результаті повстання американці проголосили створення незалежної від Мексики держави Техас. Через дев'ять років Техас увійшов до складу США як новий штат. Це стало причиною успішної для США американо-мексиканської війни 1846—1848 рр. У результаті Мексика втратила не лише Техас, а й усі свої північні землі, що становили 55 % території держави, отримавши у вигляді компенсації 15 млн доларів. Тут було створено штати Аризона, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико та Юта.

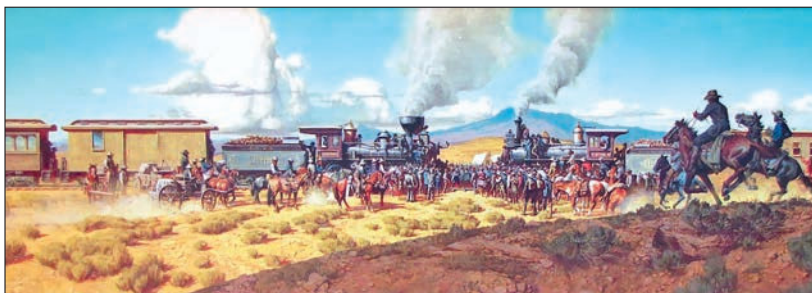
ЗРОСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ США в 1803—1867 рр.

Назва території	Якій державі належала	Рік приєднання до США	Площа, км ²
Луїзіана	Франція	1803	2 575 000
Західна Флорида	Іспанія	1813	40 000
Колонія Ред-Рівер	Велика Британія	1818	50 000
Східна Флорида	Іспанія	1819	153 500
Північний Мен	Велика Британія	1842	28 500
Техас	Мексика	1845	710 550
Орегон	Велика Британія	1846	520 000
Нова Мексика та Верхня Каліфорнія	Мексика	1848	1 760 240
Месілья	Мексика	1853	46 500
Аляска та Алеутські острови	Росія	1867	1 495 380 37 800

Срібна медаль, присвячена придбанню Аляски в 1867 р.

Завершення будівництва трансконтинентальної залізниці 10 травня 1869 р.

У 1846 р. за договором між США та Великою Британією було остаточно визначено північний кордон з англійськими володіннями в Канаді. До США перейшли північно-західні території, де було пізніше створено штати Орегон, Вашингтон та Айдахо. У 1853 р. американці за 10 млн доларів викупили в Мексики територію Месільї.

Останнім великим придбанням США стали Аляска й Алеутські острови, куплені в 1867 р. в Російській імперії за 7,2 млн доларів.

Джеймс Монро,
5-й президент США

4 «ДОКТРИНА МОНРО». У перші десятиліття XIX ст. народи Латинської Америки охопила визвольна боротьба, результатом якої стало здобуття ними державної незалежності. Тогочасний президент США федераліст **Джеймс Монро** (1817—1825 рр.) визнав нові незалежні держави.

Однак Священний союз у цей час вирішив повернути колишні іспанські колонії в Латинській Америці. Велика Британія, у свою чергу, виступила проти намірів відновлення іспанської колоніальної імперії, оскільки це не відповідало її планам розвитку торгівлі з регіоном. Вона збиралася своїм флотом захищати комерційні інтереси Британії на Американському континенті. Це викликало занепокоєння адміністрації США, яка не бажала збільшення англійських володінь в Америці. Президент США вирішив оприлюднити свою позицію із традиційним посланням Конгресу й **2 грудня 1823 р.** виголосив заяву, що увійшла в історію як «доктрина Монро».

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із послання Конгресу, проголошеного президентом Дж. Монро (1823 р.)

Відтепер Американські континенти не розглядаються як об'єкти можливої колонізації з боку будь-якої європейської держави. Ми сприйматимемо будь-яку спробу з їхнього боку поширити свою [політичну] систему на будь-яку систему нашої півкулі як загрозу миру та нашої безпеці.

У справі існуючих колоній будь-якої з європейських держав та залежних від неї країн ми не втручалися й не будемо втручатися, але що стосується урядів країн, які

проголосили свою незалежність та відстояли її та чию незалежність ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання з метою придушення їх або контролювання їхньої долі будь-яким чином із боку іншої європейської держави в іншому світі, аніж як прояв недружнього ставлення до Сполучених Штатів.

? **1.** У чому сутність проголошеної президентом «доктрини Монро»? **2.** Чому її висловлювали коротко гаслом «Америка для американців»?

5 ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. Проблема рабовласництва була найскладнішою для тогочасного американського суспільства. В одній державі одночасно існували дві системи — рабства й вільного ринку, капіталу і робочої сили. У 50-х рр. XIX ст. розвиток США призвів до загострення відносин між Північчю та Півднем.

У той час коли охоплена промисловим переворотом Північ швидко розвивалася, низька продуктивність праці рабів аграрного Півдня гальмувала розвиток країни. Використання дешевої (майже безкоштовної) праці рабів дозволяло плантаторам отримувати величезні прибутки за мінімальних витрат. У підприємців Півночі, що оплачували найману робочу силу, це викликало заздрість і протести. Плантатори Півдня поставляли бавовну для європейських, особливо британських споживачів, й отримували звідти більшість машин та обладнання. Це руйнувало внутрішній ринок США, зачіпало інтереси підприємців Півночі. Якщо тут ставлення до рабства було негативним, то на Півдні переважали уявлення, що «негр не є рівним білій людині, а рабська покірність вищій расі — це його природний і нормальний стан».

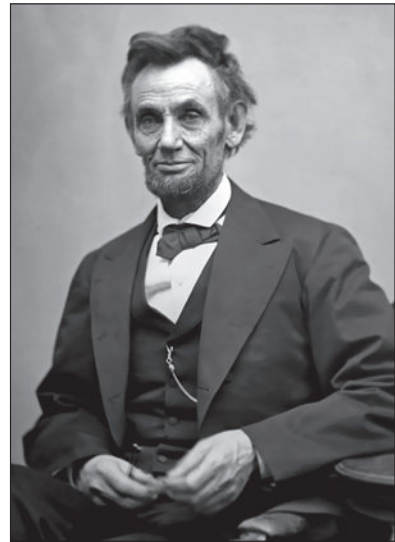
Суперечності стали загострюватися з приєднанням до США нових територій на Заході. Плантатори Півдня скуповували тут кращі ділянки землі. Це викликало обурення простих фермерів, які вимагали від влади заборонити поширення рабства в штатах Заходу.

У 1861 р. президентом США було обрано лідера Республіканської партії А. Лінкольна. Республіканці були прибічниками обмеження рабства територією південних штатів, вважаючи, що із часом це призведе до краху плантаторських господарств. Плантатори Півдня вбачали в цих планах загрозу своєму існуванню та взяли курс на відокремлення від США й створення окремої держави, де буде узаконено рабство.

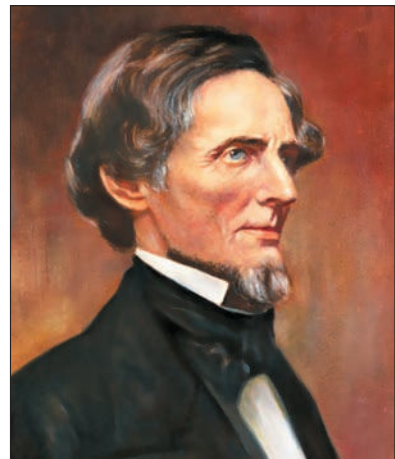
Перемога А. Лінкольна на президентських виборах означала втрату плантаторами всієї повноти влади і стала приводом до відокремлення Півдня від США. У лютому 1861 р. утворилася **Конфедерація Американських Штатів** з 11 рабовласницьких штатів Півдня, що оголосили про вихід зі складу США. Своїм президентом вони обрали Джефферсона Девіса, а столицею проголосили місто Річмонд у Вірджинії.

Конфедерація — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

6 ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА. 12 квітня 1861 р. конфедерати захопили форт Самтер (поблизу міста Чарлстон), який перебував під владою федеративів. У відповідь на це А. Лінкольні оголосив про призов до армії США 75 тис. добровольців і запровадження морської блокади Півдня. Ці події започаткували **Громадянську війну 1861—1865 рр.** у США. Під час війни Північ мала перевагу над Півднем за кількістю населення та економічним потенціалом. Однак після початку війни на бік конфедератів перейшло

Авраам Лінкольн,
16-й президент США

Джефферсон Девіс

Велика печатка Конфедерації
Американських Штатів

Роберт Лі

близько третини офіцерів і генералів армії США, які походили з Півдня. Усі чоловіки Півдня мали добру військову підготовку, оскільки їм часто доводилося придушувати повстання рабів.

Громадянська війна 1861—1865 рр. у США — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу Союзної федерації (конфедератами), і федеральним урядом Сполучених Штатів (федератами).

ПОТЕНЦІАЛ ВОРОГУЮЧИХ СТОРІН
У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ 1861—1865 рр. У США

Показники	Південні штати (конфедерати), %	Північні штати (федерати), %
Кількість населення	71	29
Кількість чоловіків призовного віку	81	19
Промислове виробництво	92	8
Мережа залізниць	75	25

На першому етапі війни в 1861—1862 рр. ініціативу утримував Південь. Федерати, що вели боротьбу за відновлення єдності країни, уникали дій, які в майбутньому могли ускладнити їхні відносини з Півнем. Це дозволило конфедератам, армію яких очолював талановитий генерал **Роберт Лі** (1807—1870), досягти суттєвих успіхів і навіть створити загрозу столиці федератів — Вашингтону. Найбільшим досягненням федератів стало здобуття у квітні 1862 р великого портового міста Півдня — Нового Орлеана.

У війну на боці Конфедерації могла втрутитися Велика Британія, яка не бажала втрачати своїх постачальників бавовни та ринки збуту товарів на Півдні.

У таких умовах адміністрація А. Лінкольна почала діяти більш рішуче. У травні 1862 р. Конгрес США прийняв **закон про гомстеди** (сімейні ферми). Так, будь-який американець, що не воював проти Півночі, міг отримати землю з державного фонду і стати її власником за умови, якщо оброблятиме її п'ять років. Цей закон забезпечив підтримку федерального уряду в аграрних штатах Заходу.

22 вересня 1862 р. А. Лінкольн оголосив, що із 1863 р. рабство на Півдні скасовується, а колишні раби як вільні громадяни

Прокламація про звільнення рабів 1863 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Прокламації про звільнення рабів президента А. Лінкольна (1863 р.)

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армії і флота... наказую й оголошую, що всі особи, які вважалися рабами... від цього часу і в подальшому вільні і що виконавча влада Сполучених Штатів, із військовою та морською владою включно, буде визнавати й охороняти свободу названих осіб... Оголошую і доводжу всім до відома, що такі особи, що відповідають умовам, будуть зараховані на військову службу Сполучених Штатів...

Підсумовуючи, я висловлюю щире переконання, що цей акт справедливості виправданий перед Конституцією воєнною необхідністю. Я звертаюся до гідної поваги думки людства та милості всемогутнього Бога.

? 1. Як президент використав свою владу головнокомандувача для звільнення рабів? 2. Чому, на вашу думку, воєнна необхідність вимагала такого кроку?

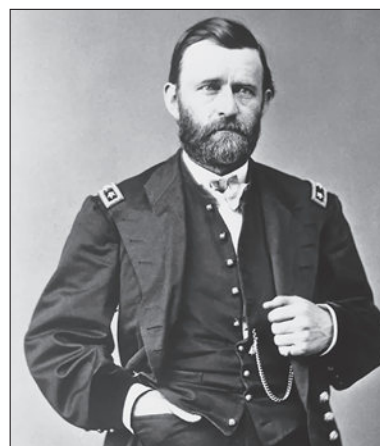
ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В США (1861—1865 рр.)

можуть вступати до федеральної армії. Оскільки раби були власністю своїх господарів, яка за американськими законами вважалася недоторканною, А. Лінкольн був змушений використати повноваження головнокомандувача й підписати 1 січня 1863 р. **Прокламацію про звільнення рабів.**

Завдяки звільненню рабів і наданню їм дозволу вступати до війська наприкінці війни у федеральній армії було близько 200 тис. чорношкірих солдатів. Із цього часу Громадянська війна стала боротьбою не лише за збереження єдності країни, а й проти рабства.

Здійснені заходи дозволили федератам у 1863—1865 рр. досягти перелому в ході війни й узяти до своїх рук воєнну ініціативу. 1—3 липня 1863 р. в битві під Геттисбергом у Пенсильванії федеральна армія генерала **Улісса Гранта** (1822—1885) завдала вирішальної поразки конфедератам і примусила їх відступити. Ця битва стала поворотною подією війни. У 1864—1865 рр. У. Грант успішно розгромив конфедератів у чотирьох одночасних операціях. У результаті цього генерал Р. Лі був змушений 9 квітня 1865 р. поблизу містечка Аппоматокс підписати

Генерал Улісс Грант, 18-й президент США

Одна з битв Громадянської війни:
ліворуч — федерати, праворуч — конфедерати

Битва за форт Хіндман в Арканзасі в січні 1863 р.
за участю броньованих канонерських човнів

? Яку інформацію про перебіг воєнних дій Громадянської війни в США можна отримати за наведеними ілюстраціями?

Джон Бутс стріляє в президента
А. Лінкольна 14 квітня 1865 р.
Невідомий художник

з У. Грантом акт про капітуляцію головної армії конфедератів. Фактично війну було завершено.

Однією з найтрагічніших сторінок Громадянської війни став день 14 квітня 1865 р. У вашингтонському театрі Форда прибічник конфедератів актор Джон Бутс пострілом із револьвера смертельно поранив президента А. Лінкольна. Проте це вже не змінило результатів війни.

Громадянська війна стала найкровопролитнішим протистоянням в історії США. Конфедерати втратили в ній 258 тис. осіб, а федерати — 360 тис. осіб. Війна закріпила провідну роль Півночі в економічному та політичному житті країни й зберегла єдність США як держави. Було зруйновано основи плантаційного господарства й остаточно визначено фермерський шлях розвитку американського сільського господарства.

Зруйнований залізничний вокзал
в Атланті після Громадянської війни.
Друга половина XIX ст.

7 РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ. Розгром сил Конфедерації був лише першим етапом у боротьбі з плантаторами-рабовласниками та способом господарювання, який вони уособлювали. Її другим етапом на Півдні мала стати конфіскація земель у її колишніх власників, передача її місцевому чорношкірому й безземельному білому населенню, позбавлення колишніх рабовласників важелів політичного впливу й надання політичних і соціально-економічних прав чорношкірому населенню.

Після завершення Громадянської війни відповідно до законів, прийнятих республіканською більшістю Конгресу США, у південних штатах розпочалися перетворення — так звана Реконструкція Півдня.

Реконструкція Півдня — перетворення в південних штатах, здійснювані федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантаторів. Розпочалася в березні 1867 р. і фактично завершилася навесні 1877 р.

За «Законом про воєнну реконструкцію» (1867 р.) територію колишніх бунтівних штатів Півдня поділили на п'ять військових округів, очолюваних генералами федеральної армії. Під

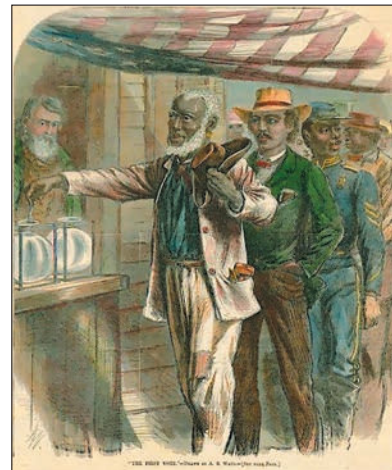
Афроамериканські лідери Реконструкції Півдня:
Бланш Брюс, Фредерік Дуглас, Хайрем Родс Ревелс. 1881 р.

наглядом командувачів округів у кожному штаті на основі загального виборчого права (яке надавалося й чорношкірому населенню) обиралися місцеві законодавчі збори, що розробляли нові демократичні конституції. Вони мали затвердити прийняті Конгресом США в червні 1866 р. 13-ту поправку до Конституції про скасування рабства і 14-ту поправку, за якою право голосу надавалося всім чоловікам — жителям США віком від 21 року (за винятком індіанців). Після цього бунтівні штати Півдня знову приймалися до Союзу, а військова адміністрація ліквідувалася.

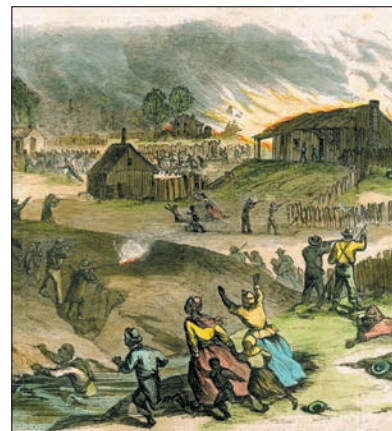
Після виконання умов «Закону про воєнну реконструкцію» Конгрес знову відновив у складі Союзу в 1868 р. Арканзас, Південну Кароліну, Північну Кароліну, Луїзіану, Джорджію, Алабаму та Флориду, у 1870 р. — Міссісіпі, Техас і Вірджінію.

Під час здійснення Реконструкції Півдня землі всіх плантаторів, які брали участь у війні, було примусово продано. У результаті на Півдні значно збільшилася кількість фермерських господарств. Одночасно із цим чимало колишніх рабів, не маючи освіти, спеціальності, землі й засобів до існування, були приречені на злидні та економічну залежність від білих. У результаті цього **афроамериканці**, як тепер називали колишніх чорношкірих рабів, втрачали політичну активність і ставали джерелом постійного соціального напруження в регіоні.

Чимало колишніх плантаторів та їхніх прихильників не змирилися з новим становищем білих і колишніх чорношкірих рабів. У 1866 р. на Півдні виник Ку-клукс-клан — таємна організація, метою якої було протидіяти Реконструкції Півдня шляхом поширення переконань у перевазі білої людини. Члени товариства, одягнені в білі балахони з каптурами, залякували афроамериканців, перешкоджаючи їхній участі

Перше голосування.
Листівка 1867 р.

Збройний напад
на афроамериканців у Мемфісі
(штат Теннессі) в 1866 р.
Невідомий художник

Ку-клукс-клан. Карикатура 1874 р.

Перші чорношкірі представники в Конгресі США. 70-ті рр. XIX ст.

в голосуванні. У зв'язку з проявами членами товариства актів насильства до чорношкірих у 1870—1871 рр. були прийняті закони щодо припинення його діяльності.

Зокрема, «Закон про нагляд», прийнятий Конгресом США в 1871 р., передбачав суворі покарання щодо тих, хто зазіхав на громадянські права колишніх рабів.

У 1872 р. федеральна влада, вважаючи основні завдання Реконструкції Півдня виконаними, здійснила кроки для досягнення примирення з колишніми противниками. Конгресом було прийнято «Закон про загальну амністію», який відновлював у політичних правах усіх колишніх прибічників Конфедерації, за винятком 500 осіб.

На президентських виборах 1876 р. кандидати від демократів і республіканців набрали однакову кількість голосів. За домовленістю між Демократичною та Республіканською партіями президентом США став республіканець Розерфорд Гейз. Однак за підтримки демократів він вивів із Півдня останні частини федеральної армії та фактично відмовився від відповідальності центральних органів влади за дотримання громадянських прав афроамериканців. Компроміс демократів і республіканців 1877 р. вважається датою завершення Реконструкції Півдня.

ВИСНОВКИ

- Упродовж першої половини XIX ст. за показниками економічного розвитку США стали однією з провідних держав світу, посівши друге місце після Великої Британії за часткою у світовому промисловому виробництві.
- У результаті територіальної експансії США перетворилися на трансконтинентальну державу, яка простягалася через увесь Північноамериканський континент від Атлантичного до Тихого океану.

- Поява «доктрини Монро» стала свідченням того, що США усвідомили свої права, обов'язки та інтереси як суб'єкта міжнародних відносин Західної півкулі й мали намір їх захищати.
- Громадянська війна 1861—1865 рр. призвела до розв'язання конфлікту на користь Півночі. Вона закріпила її провідну роль в економічному й політичному житті країни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке федерація? 2. За що боролися аболіціоністи? 3. Якими були перші політичні партії США? 4. Що було останнім великим територіальним придбанням США, здійсненим у 1867 р.? 5. Що таке «доктрина Монро»? 6. Назвіть основні битви Громадянської війни в США. 7. Коли розпочалася Реконструкція Півдня?
8. Розкрийте особливості суспільного та економічного життя США в XIX ст. 9. Як відбувалася еволюція тогочасної політичної системи США? 10. Як збільшувалася територія США в 1803—1867 рр.? 11. У чому були причини появи, сутність і наслідки «доктрини Монро»? 12. Чому відносини між Півднем і Північчю США в 50-ті рр. XIX ст. набули характеру гострого конфлікту? 13. Як у США розпочалася Громадянська війна? 14. Які зміни спричинила Реконструкція в південних штатах? 15. Визначте причини, привід і наслідки Громадянської війни в США.
16. Покажіть на карті основні територіальні придбання США в 1803—1867 рр. 17. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, що було спільним і відмінним у розвитку США й тогочасних провідних європейських

країн. 18. Складіть у зошиті таблицю «Особливості розвитку США в першій половині XIX ст.».

Сфери життя	Особливості
Економічна	
Соціальна	
Внутрішньополітична	
Зовнішньополітична	

19. В умовах загострення ситуації після проголошення нових незалежних держав у Латинській Америці, переконуючи президента Дж. Монро в необхідності висловити свою позицію, державний секретар США Дж. Адамс казав: «Краще чесно і з гідністю, не маскуючись, викласти свої принципи, аніж постати шлюпою, що буксує вслід за англійським військовим кораблем». Поясніть, що мав на увазі Дж. Адамс. Яку роль, на вашу думку, відіграла «доктрина Монро» в міжнародних відносинах XIX ст.? 20. Чому не вдалося здійснити радикальну Реконструкцію Півдня США?

§ 20. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

1 ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Назву «Латинська Америка» вживають щодо країн Південної та Центральної Америки та островів Карибського моря. Європейські колонізатори, що панували тут упродовж трьох століть, сприяли поширенню в цій місцевості іспанської, португальської та французької мов, які походять від давньої латинської мови, що й обумовило назву регіону.

Наприкінці XVIII ст. більшість території Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віце-королівства — **Ла-Плата** (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), **Нова Гранада** (Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), **Нова Іспанія** (Мексика й частина Центральної Америки), **Перу** (Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико та Гаїті. Португалії належала Бразилія, яка займала близько половини всієї території Південної Америки.

Колонія Сан-Домінго на острові Гаїті складалася із французької (західної) та іспанської (східної) частин, а Гвіана поділялася на британське, нідерландське й французьке колоніальні володіння. В усіх колоніях європейців у Латинській Америці влада належала колоніальній адміністрації, що призначалася з метрополій.

Населення Латинської Америки становили індіанці (корінні жителі регіону), європейські переселенці, вихідці з Африки й ті, хто народився від мішаних шлюбів. У складі 16-мільйонного населення іспанських колоній близько 7,5 млн осіб складали **індіанці**, 5,3 млн осіб — **метиси** (народжені від білих та індіанців), **мулати** (народжені від білих і чорношкірих) і **самбо** (нащадки чорношкірих та індіанців), 3 млн осіб — **креоли** (білі, які народилися в колоніях). Населення португальської Бразилії становило 3,2 млн осіб, серед яких було 1,3 млн негрів-рабів. Загалом у тогочасній Латинській Америці налічувалося близько 2 млн негрів-рабів.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати характерні риси розвитку Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.; дізнатися про особливості першого успішного антиколоніального повстання в Латинській Америці; аналізувати передумови, перебіг і результати боротьби латиноамериканців проти іспанського панування; характеризувати процес здобуття незалежності Бразилією.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які європейські держави мали колоніальні володіння в Південній Америці наприкінці XVIII ст.? **2.** Що таке національно-визвольна боротьба? **3.** Наведіть приклади національно-визвольної боротьби народів тогочасної Європи.

ЦІКАВИ ФАКТИ

За доби Великих географічних відкриттів португальський мореплавець Педру Кабрал відкрив східну частину Південної Америки. Тривалий час португальці із заснованих тут колоній вивозили лише цінні породи деревини, які називали «пау-бразил». Ця назва — Бразилія — із часом закріпилася за цією частиною Латинської Америки.

Бразильські індіанці. Невідомий художник

Самбо та креоли. Невідомий художник

Франсуа Домінік Туссен-Лувертюр

Вирішальне значення для становища людини в Латинській Америці мали її походження та колір шкіри. Перше місце посідали білі, що були вихідцями з Європи, далі йшли креоли, за ними — метиси, мулати, самбо та індіанці. Нижчими за всіх вважали чорношкірих, що походили від негрів-рабів, завезених з Африки.

Переважна більшість індіанців перебувала у власності держави. Вони сплачували податкову повинність, відробляли обов'язкову трудову повинність, безкоштовно працюючи в копальнях, на будівництві тощо. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялося. Латифундисти (великі землевласники) забирали землі індіанців, а їх самих перетворювали на найманих робітників. Лише невелику кількість латиноамериканців становили вільні селяни-скотарі (гаучо в Ла-Платі та льянеро в Новій Гранаді). Значну частину працюючого населення складали боргові раби-пеони, залежність яких від кредиторів передавалася у спадок родині та переходила на наступні покоління. На плантаціях цукрової тростини в Бразилії працювали чорношкірі раби. Індіанці, негри, метиси, мулати й самбо були позбавлені можливості обіймати посади в колоніальній адміністрації та органах місцевого самоврядування.

Більшість місцевої аристократії (креолів) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Їхнє невдоволення викликали високі податки, дозвіл вивозити свою продукцію лише до метрополій, існування державних монополій (виключних прав) на продаж солі, тютюну та інших товарів. Оскільки креолам заборонялося обіймати адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

2 ПОВСТАННЯ НА ОСТРОВІ ГАЇТІ. Перший успішний у Латинській Америці антиколоніальний виступ розпочався в західній французькій частині колонії **Сан-Домінго** на острові Гаїті. Тут зосереджувалося близько 500 тис. негрів-рабів і мулатів, якими володіли 4—5 тис. родин плантаторів. Жахливі умови праці на цукрових плантаціях часто були причиною невдоволення. Звістки про події в охопленій революцією Франції мали значний вплив на ситуацію в колонії.

22 серпня 1791 р. на острові спалахнуло повстання, у якому взяли участь понад 10 тис. рабів. До них приєдналися «марони» (утеклі чорношкірі раби) і «маленькі білі» (дрібні фермери, наймані робітники, ремісники). Очолив повстанців колишній раб **Франсуа Домінік Туссен** (близько 1743—1803), якого пізніше стали називати **Лувертюром** (від франц. — відкриття) за те, що він відкрив усім шлях до свободи.

Ватажок повстанців виявив неабиякі здібності полководця та політика. Шляхом здійснення блискавичних кампаній йому вдалося домогтися звільнення рабів. Після того як Національний конвент оголосив про скасування рабства у французьких колоніях і визнав владу Ф. Туссена, той домігся виведення з Гаїті військ британців та іспанців, підпорядкував своїй владі весь острів і перетворив його на керовану афроамериканцями

Битва в Сан-Домінго.
Художник Я. Суходольський,
1845 р.

? Яку інформацію про битву можна отримати за ілюстрацією?

країну під протекторатом Франції. У 1800 р. він оголосив себе довічним генерал-губернатором острова.

У 1801 р. Ф. Туссен оприлюднив Конституцію Гаїті, яка підтвердила скасування рабства, оголосила рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. За Францією зберігалася лише формальна влада над країною. Перший консул Наполеон Бонапарт у 1802 р. вирішив відновити контроль Франції над Гаїті й спрямував туди загін із кількох десятків тисяч солдатів. Однак він зустрів запеклий опір місцевого населення. Тоді французи вдалися до хитрощів. Вони запропонували Ф. Туссену укласти мирну угоду і, заманивши його в пастку, заарештували. Лідер гаїтян помер у французькій в'язниці.

Однак опір французам не припинився. Через два роки повстання на Гаїті завершилося перемогою. У 1804 р. тут було проголошено створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки.

3 ПЕРЕДУМОВИ БОРОТЬБИ ЛАТИНОАМЕРИКАНЦІВ ПРОТИ ІСПАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ. Розгортанню національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях сприяло послаблення економічних зв'язків із метрополією під час наполеонівських війн. Фактичне знищення союзного Наполеону I іспанського флоту в Трафальгарській битві призвело до зникнення основного засобу підтримання відносин з Іспанією. Так, якщо в 1802 р. до найбільшого мексиканського порту Веракрус прибуло 148 іспанських суден, то в 1806 р. — лише вісім.

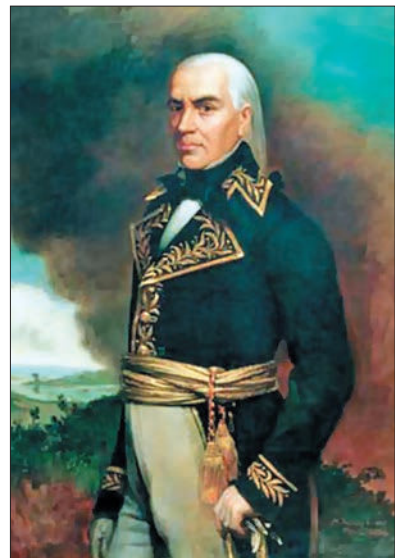
Ініціаторами національно-визвольної боротьби латиноамериканських колоній виступили креоли. На початок ХІХ ст. креоли стали усвідомлювати себе не європейськими переселенцями, а латиноамериканцями, корінними жителями цієї землі, що мають виключне право визначати її долю. Креоли вже мали перед собою приклад успішної перебудови держави в Північній Америці з колишніх англійських колоній і познайомилися з ідеями, які дозволили їм зробити теоретичне обґрунтування свого права на незалежність.

Поштовхом до початку боротьби стали події в Іспанії, коли в 1808 р. туди вторглися французькі війська, а на іспанський престол Наполеон I посадив свого брата **Жозефа Бонапарта**. Перед жителями іспанських колоній у Латинській Америці постала складна проблема: підтримати нову владу, підкорятися старому королю чи брати управління у свої руки. Відмова Хунти, яка очолила боротьбу із французькими загарбниками в Іспанії, піти на поступки колоністам і надати їм самоврядування збільшила кількість прибічників остаточного розриву з метрополією.

4 ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ІСПАНСЬКИХ КОЛОНІЙ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ (1810—1826 рр.). Важливу роль у поширенні в Латинській Америці уявлень про необхідність боротьби проти колоніальної експлуатації відіграв **масонський рух**, започаткований венесуельцем **Франціско де Мірандою** (1754—1816). Таємні організації масонів (ложі) діяли на всьому континенті. Вони

Жозеф Бонапарт

Франціско де Міранда

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Симон Болівар — видатний латиноамериканський військовий і державний діяч, лідер Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Під впливом поглядів європейських просвітителів С. Болівар заприсягся звільнити Латинську Америку від іспанського панування. До Венесуели він повернувся переконаним республіканцем і розпочав боротьбу з колонізаторами. Невичерпна енергія С. Болівара, його відданість батьківщині, здатність вести за собою людей, талант полководця дозволили йому відіграти вирішальну роль у Війні за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Саме тому вдячні нащадки надали йому почесний титул «Визволитель».

Симон Болівар

нелегально видавали й поширювали документи Великої французької революції кінця XVIII ст., пропагували ідеї здобуття незалежності від метрополії та побудови власної державності за зразком США.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, прихильники якого закликали до морального вдосконалення людей та об'єднання їх на принципах свободи, рівності та братерства.

Влітку 1810 р. в найбільших центрах іспанських колоній (Буенос-Айрес, Каракас, Кіто, Богота) спалахнули повстання, унаслідок яких було повалено панування метрополії. Ці події вважають початком **Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці**. Оскільки в різних частинах континенту вона мала свої особливості, виділяють три головні регіони: Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія), південь Латинської Америки, Мексика.

Спочатку центром боротьби стала Венесуела, де національно-визвольний рух очолювало створене креолами «Патріотичне товариство». Воно вимагало рішучих дій від креольської Хунти, до якої перейшла влада в Каракасі після повалення влади іспанців. Одним із лідерів молодих венесуельських патріотів став **Симон Болівар (1783—1830)**.

5 липня 1811 р. в Каракасі Національний конгрес проголосив створення незалежної республіки **Венесуела**. Її Конституція визначила основні громадянські права, скасувала дворянські титули та феодальні повинності. Однак нова влада не ліквідувала рабство та не задовольнила потреб індіанців і метисів. Цим скористалися іспанці, які, налаштувавши частину селян проти господарів-креолів, залучили їх на свій бік.

У 1812 р. іспанці розгромили повстанців і витіснили їх разом із С. Боліваром до Нової Гранادی. Тут також спалахнуло повстання, після перемоги якого утворилися незалежні від метрополії Сполучені провінції Нової Гранادی.

Зібравши нове велике військо, С. Болівар розпочав черговий наступ. Влітку 1813 р. він захопив більшу частину території Венесуели й відновив її незалежність. Однак у 1814 р. іспанці розгромили Венесуельську республіку, а повстанці знову

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Картахенського маніфесту» — листа С. Болівара до громадян Нової Гранادی (грудень 1812 р.)

Позбавити Нову Гранадолу долі Венесуели, а Венесуелу її страждань — ось мета, якою я керувався при написанні цього листа... Нова Гранада бачила, як гине Венесуела, тому вона має зробити висновки для себе з факту її загибелі. Ось чому я вважаю, що для безпеки Нової Гранادی необхідно повернути Каракас... Немає жодного сумніву, що як тільки ми з'явимося у Венесуелі, до нас одразу приєднаються тисячі мужніх патріотів, які з нетерпінням чекають на нас, щоб повалити ярмо тиранів та об'єднати свої зусилля з нашими в захисті свободи...

Поспішаймо допомогти звільнитися від кайданів тим, хто стогне у в'язницях, чекаючи від нас на своє звільнення. Не зрадімо їхніх очікувань, не будемо глухими до стогону своїх братів.

? 1. Визначте основну думку «Картахенського маніфесту». 2. Що на підставі наведеного документа можна сказати про особисту роль С. Болівара у Війні за незалежність?

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу С. Болівара на відкритті Конгресу Венесуели (1819 р.)

Незмінне перебування при владі однієї тієї самої особи свідчить про завершення демократичного правління. Регулярне проведення виборів є основою народних режимів, оскільки ніщо не містить у собі стільки небезпеки, як тривале використання влади тим самим громадянином. Народ зникає йому підкорюватися, а він зникає панувати, що породжує тиранію...

...Залишаючись ревною прихильницею всього найбільш корисного, найбільш справедливого... Венесуела, відокремившись від Іспанії, завоювала свою Незалежність, свою Свободу, свою Рівність, свій національний Суверенітет. Затвердившись як демократична республіка,

вона поклала край монархії, соціальним відмінностям... привілеям, проголосивши права людини, свободу дії, думки, усного й писемного слова.

...Природа нагороджує людей неоднаково, якщо мати на увазі розум, темперамент, силу й характер. Закони виправляють ці відмінності, надаючи індивіду місце в суспільстві, щоб освіта, ремесло, мистецтво, служба та вміння дали йому справжню рівність, яку називають політичною і соціальною.

? Визначте характерні риси ідеології та політичних поглядів, яких дотримувався С. Болівар.

Хосе Франсіско де Сан-Мартін

Мігель Ідальго

відступили до Нової Гранади. У травні 1816 р. іспанські війська захопили Нову Гранаду. С. Болівар, рятуючись від переслідувань, виїхав на острів Гаїті, де зібрав загін із 300 вояків. Із ними в грудні 1816 р. він повернувся до Венесуели.

Поразки змусили С. Болівара піти на рішучі кроки. Він оголосив про скасування рабства й наділення селян землею в разі перемоги. Це привернуло до армії значну кількість добровольців. У 1816 р. розпочався новий етап війни, що завершився в 1821 р. визволенням Венесуели й Нової Гранади від іспанців. Того ж року було ухвалено рішення об'єднати звільнені землі у федеративну республіку Велика Колумбія. Президентом країни тимчасово обрали С. Болівара.

У цей самий час на півдні Латинської Америки відбувалася визвольна війна. У 1811 р. здобув незалежність Парагвай.

9 липня 1816 р. було проголошено незалежність **Сполучених провінцій Ла-Плати** (із 1826 р. — **Аргентина**). На початку 1817 р. генерал-креол **Хосе Франсіско де Сан-Мартін** (1778—1850), зібравши сильну армію, здійснив надзвичайно важкий перехід через гірські пасма Анд до Чилі. Повстанці розгромили іспанські війська.

5 квітня 1818 р. здобула незалежність **Чилі**. У 1820—1821 рр. Х. Сан-Мартін здійснив похід до **Перу**, де після перемоги над іспанцями **28 липня 1821 р.** проголосив незалежність країни. Однак іспанці не склали зброї та продовжували утримувати високігорні райони Верхнього Перу. Лише через три роки завдяки допомозі С. Болівара цю частину країни остаточно звільнили від іспанців. Утворену тут державу на честь лідера Війни за незалежність назвали **Болівією**. Незалежність також проголосив **Уругвай (1828 р.)**.

Успішній боротьбі латиноамериканців сприяло те, що держави Священного союзу не змогли прийти на допомогу Іспанії у зв'язку з появою «доктрини Монро» і загрозою Великої Британії втрутитися в ситуацію.

У вересні 1810 р. Війна за незалежність охопила Мексику. Вона поєднувалася з боротьбою негрів-рабів, індіанців-селян

і міської бідноти проти гноблення. Спочатку повстання очолював сільський священик **Мігель Ідальго** (1753—1811), а після його загибелі — священик **Хосе Марія Морелос** (1765—1815). У 1813 р. повстанці проголосили незалежність Мексики, але через два роки іспанці розгромили їх і відновили своє панування. Політична нестабільність у метрополії та постійні репресії спонукали місцеву креольську верхівку до поновлення боротьби. Нове антиіспанське повстання очолив полковник-креол **Агустін де Ітурбіде** (1783—1824). У 1821 р. було проголошено незалежність Мексики, яка через два роки стала республікою. У 1823 р. південні регіони, що відділилися від неї, утворили окрему незалежну державу — **Сполучені провінції Центральної Америки**.

У січні 1826 р. перед латиноамериканцями склав зброю останній іспанський гарнізон. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці завершилася перемогою. У володінні Іспанії залишилися лише острови Куба та Пуерто-Рико в Карибському морі.

5 ЗДОБУТТЯ БРАЗИЛІЄЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Упродовж XVIII ст. Бразилія успішно розвивалася завдяки відкритим там покладам алмазів і золота. Її населення збільшилося в десять разів і за кількістю зрівнялося з метрополією. У період «золотої лихоманки» 1740—1760 рр. сюди щорічно завозили 50 тис. негрів-рабів. Із бразильських копалень у 1780—1820 рр. було видобуто понад 524 тонни золота.

Розвиток Бразилії прискорився після того, як у 1808 р. внаслідок вторгнення наполеонівських військ до Португалії сюди переїхав королівський двір. Після цього торговельна монополія, обмеження та інші елементи колоніальної системи фактично було ліквідовано. У 1815 р. Бразилія здобула новий політичний статус і перетворилася з колонії на рівноправну частину Португальського королівства.

Хосе Марія Морелос

Агустін де Ітурбіде

Свобода або смерть! Художник П. Америку, 1888 р.

? Що, на вашу думку, прагнув сказати своєю картиною художник?

Жуан VI

Педру I

Після від'їзду в 1821 р. до Португалії короля **Жуана VI** (1816—1826 рр.) правлячі кола метрополії спробували повернути Бразилію до колоніального стану. У відповідь на це в країні став швидко поширюватися рух під гаслом «Свобода або смерть!». Місцева знать, здолавши за допомогою загонів ополчення португальські гарнізони, створила бразильський уряд і примусила залишеного королем принца-регента Педру видати маніфест про незалежність країни.

7 вересня 1822 р. аристократія домоглася від принца затвердження рішення уряду про повний розрив відносин із Португалією. Цей день вважається офіційною датою проголошення незалежності країни.

Бразилія стала імперією на чолі з імператором **Педру I**. За формою державного правління це була конституційна монархія. Негри-раби не встигли підняти повстання та взяти участь у боротьбі. Через це в Бразилії упродовж наступних 66 років для третини населення країни зберігалось рабство.

ВИСНОВКИ

- На середину 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка фактично звільнилася від колоніального панування. Першою країною регіону, де внаслідок перемоги національно-визвольного повстання скасували рабство та встановили республіку, стала Гаїті.
- Унаслідок перемоги Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці утворилися нові держави: Мексика, Сполучені провінції Центральної Америки,

Велика Колумбія, Перу, Болівія, Чилі, Сполучені провінції Ла-Плати, Уругвай і Парагвай. У Бразилії місцева аристократія домоглася перетворення країни на незалежну імперію.

- Ліквідація колоніального режиму та здобуття політичної незалежності дозволили латиноамериканським країнам звільнитися від багатьох обмежень і розпочати самостійний розвиток.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Як у Латинській Америці називали білих, що народилися в колоніях? **2.** Коли розпочалося повстання на острові Гаїті? **3.** Яку незалежну державу Латинської Америки було проголошено в 1804 р.? **4.** Кому з тогочасних діячів національно-визвольного руху латиноамериканці надали почесний титул «Визволитель»? **5.** Коли було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати? **6.** Яка з нових незалежних держав Латинської Америки була конституційною монархією?
- **7.** Охарактеризуйте становище Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст. **8.** Якими були перебіг, результати та наслідки повстання на острові Гаїті? **9.** Розкрийте передумови боротьби жителів Латинської Америки проти іспанського панування. **10.** Охарактеризуйте перебіг Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. **11.** Як Бразилії вдалося здобути незалежність?

- **12.** Прослідкуйте за картою перебіг подій боротьби за незалежність у Латинській Америці. **13.** Проведіть дискусію за проблемою «Вплив європейських подій на розгортання боротьби за створення незалежних держав у Латинській Америці». **14.** Складіть у зошиті таблицю «Утворення незалежних держав у Латинській Америці».

Назва держави	Дата створення

- **15.** Чому саме в середині 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка змогла звільнитися від колоніального панування? Які чинники були вирішальними: внутрішні чи зовнішні? Обґрунтуйте свою точку зору. **16.** За допомогою додаткових джерел інформації складіть історичний портрет С. Болівара.

Узагальнення знань

за розділом I «Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.»
та розділом II «Європа та Америка в добу революцій і національного
об'єднання (1815—1870 рр.)»

i

1. Складіть перелік подій, що відбувалися в Європі та Америці в 1789—1870 рр., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію?
3. Поясніть значення понять і термінів: «індустріальне суспільство», «громадянське рівноправ'я», «парламентська демократія», «революція», «нація», «інтервенція», «терор», «диктатура», «термідоріанці», «консульство», «імперія», «громадянські права», «Кодекс Наполеона», «наполеонівські війни», «сто днів», «Священний союз», «промислова революція (переворот)», «урбанізація», «міграція», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «радикалізм», «соціалізм», «ідеологія», «реставрація», «чартистський рух», «тред-юніони», «карбонарії», «західники», «слов'янофіли», «Весна народів», «Кримська війна», «Громадянська війна», «Реконструкція Півдня».
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) прослідкуйте, як змінювалися кордони країн Європи наприкінці XVIII — на початку XIX ст.; визначте, унаслідок яких подій це відбувалося;
  - 2) визначте, які територіальні зміни відбувалися в Європі за рішеннями Віденського конгресу;
  - 3) покажіть місця революційних і національно-визвольних рухів у Європі в 1815—1847 рр.;
  - 4) покажіть нові держави, що утворилися в Європі в 1815—1847 рр.;
  - 5) покажіть країни, охоплені національно-визвольною боротьбою в період «Весни народів»;
  - 6) покажіть кордони Німецької імперії та Італійського королівства в 70-х рр. XIX ст.;
  - 7) покажіть місця основних подій, пов'язаних із розгортанням Громадянської війни 1861—1865 рр. у США;
  - 8) покажіть незалежні держави, що утворилися в Латинській Америці в 1810—1826 рр.
5. Визначте місце Великої французької революції кінця XVIII ст. в історії Франції та всесвітній історії.
6. Порівняйте політичний і соціально-економічний розвиток країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.
7. Визначте особливості й місце об'єднання Німеччини, об'єднання Італії та Реконструкції Півдня в США в історії цих країн.
8. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу за такими питаннями:
  - 1) вплив Великої французької революції та політики Наполеона на розвиток європейських країн;
  - 2) головні відмінності між тогочасними основними ідеологічними концепціями й ваше ставлення до них;
  - 3) особливості політичного й соціально-економічного розвитку країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.;
  - 4) характерні риси процесу становлення принципів парламентської демократії Нового часу в зазначений період;
  - 5) роль соціальних, політичних і національних чинників у «Весні народів»;
  - 6) спільне й відмінне в боротьбі за об'єднання Німеччини та Італії;
  - 7) уроки Громадянської війни 1861—1865 рр. у США.

i

РОЗДІЛ III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА в останній третині XIX — на початку XX ст.

§ 21. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати характерні риси соціально-економічного розвитку тогочасних провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст.; аналізувати формування колоніалізму та його наслідки для народів світу; розкривати особливості політичного розвитку й робітничого руху в провідних країнах світу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке промисловий переворот? Коли і де він розпочався? **2.** Якими були результати і наслідки промислового перевороту? **3.** Покажіть на карті провідні країни світу першої половини XIX ст. **4.** Назвіть панівні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку в першій половині XIX ст.

1 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. Друга половина XIX — початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком індустріального суспільства у провідних країнах світу.

За цей період промислове виробництво зросло тут майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість. Виплавка сталі, чавуну, видобуток вугілля, виробництво машин та обладнання стали показниками могутності країни.

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Разом із появою нових галузей промисловості (електротехнічної, хімічної тощо) це докорінно змінило повсякденне життя людей.

Розгортання **індустріалізації**, тобто створення великих підприємств, потребувало нових форм організації виробництва та значних фінансових інвестицій (вкладень із метою отримання прибутків). Для залучення капіталу для вирішення широкомасштабних економічних завдань набуло поширення **акціонування**. Значні фінансові ресурси, зосереджені в руках вузького кола банкірів і промисловців, зумовили посилення їхньої ролі в економічному та політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок дістав назву **фінансової олігархії**.

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини й обладнання та є базою для подальшого розвитку промисловості.

Акціонування — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

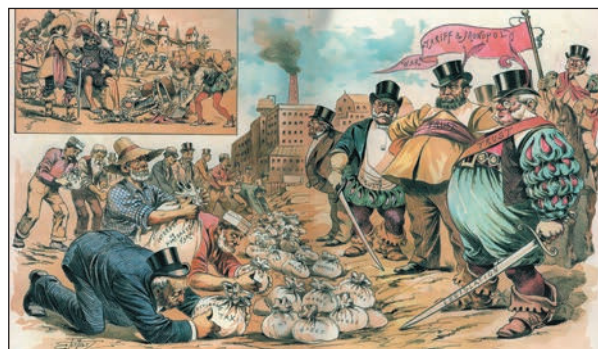
Індустріалізація сприяла концентрації виробництва та виникненню нових форм виробничих об'єднань — **монополій** у формах синдикатів, трестів, картелів, концернів, що відрізнялися рівнем об'єднання сфер діяльності та інтересів.

ВИПЛАВКА СТАЛІ, ЧАВУНУ ТА ВИДОБУТОК ВУГІЛЛЯ, млн тонн

Показники	Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
Виплавка сталі	1871	0,3	0,08	0,25	0,07
	1900	4,9	1,56	6,6	10,2
Виплавка чавуну	1871	6,6	0,9	1,56	1,7
	1900	9,0	2,7	8,5	13,8
Видобуток вугілля	1871	117,0	13,3	37,9	41,9
	1900	225,0	33,4	149,8	240,8

Вплив монополії на роботу Конгресу США. Карикатура XIX ст.

Історія повторюється: барони-грабіжники Середньовіччя та сучасності. Карикатура XIX ст.

Монополія — встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією чи кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація готової продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Трест — монополістичне об'єднання, у межах якого всі учасники повністю втрачають самостійність, як виробничу й комерційну, так і юридичну. Керує трестом головна компанія. Найчастіше трести утворюються в однорідних галузях промислового виробництва.

Картель — монополістичне об'єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту й найму робочої сили з метою отримання монопольного прибутку. Члени картелю зберігають виробничу та комерційну самостійність. Найчастіше картелі утворюються в одній галузі промисловості.

Концерн — одна з найрозвиненіших форм монополій, об'єднання багатьох промислових, фінансових і торговельних підприємств, що формально зберігають самостійність; як правило, контролю підлягають капіталовкладення та фінанси.

Раніше за інші країни цей процес розпочався в США. Монополії намагалися встановити своє панування на ринку в провідних галузях промисловості, їм ставало все тісніше в національних кордонах від «надлишку» капіталу. Експансія його в слаборозвинені країни дозволяла отримувати вищі прибутки.

Монополізація промисловості стала серйозним випробуванням принципу ринкової економіки — вільної конкуренції. Вона спричинила й зміну ділових відносин між підприємцями. В окремих галузях господарства монополісти почали обмежувати вільну конкуренцію, а іноді й гальмували поширення прогресивних технологій. Проте монополізація не знищила конкуренцію, а лише перенесла її в іншу площину: боротьба між монополістичними об'єднаннями розгорталася вже на світовому ринку.

ПРОВІДНІ КРАЇНИ СВІТУ
ЗА ЧАСТКОЮ В ПРОМИСЛОВИМУ
ВИРОБНИЦТВІ на 1900 р.

Країна	Частка в промисловому виробництві, %
США	23,6
Велика Британія	18,5
Німеччина	13,2
Росія	8,8
Франція	6,8
Австро-Угорщина	4,7
Італія	2,5
Інші країни	21,9

Сцена із життя середнього класу:
гра в крокет.
Художник Г. Вінслоу, 1866 р.

Мангеттен (центральный район Нью-Йорка) — осередок ділової активності США. XIX ст.

Стрімке зростання промисловості, з одного боку, зумовило розширення внутрішніх ринків, а з іншого — сприяло зростанню зовнішньої торгівлі. Національним виробникам було тісно на внутрішньому ринку (товарів вироблялося більше, ніж їх міг купити споживач), і вони прагнули завоювати нові ринки збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Поширення набуло таке явище, як **демпінг**, тобто імпорт товарів за заниженими цінами з метою знищити конкурентів, захопити ринок, а вже потім диктувати свої умови. У відповідь на захист національного виробництва ставала держава, яка почала обмежувати доступ іноземних товарів. Така державна політика, що заступила вільну торгівлю (фрітредерство), дістала назву **протекціонізм**.

Протекціонізм — політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Обмеження торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивезення товару промислово розвинені країни почали вивозити капітал до тих країн, де прибуток був значно вищим. Вивезення капіталу стало вагомим чинником у формуванні світового ринку. Лідерами у вивезенні капіталу були Англія, Франція, Бельгія, США тощо.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Держава з «нічного охоронця» перетворювалася на регулятора

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із роздумів французького мислителя Ж. О. Ламетрі про середній клас

...Клас цей зазвичай поєднує в собі переваги двох інших, не маючи їхніх недоліків. Людині середнього класу, яка завжди жила в середніх умовах, не притаманна пихатість, що відрізняє тих, хто належить до вищих класів. Її серце чутливе до страждань бідноти, її душа не припинена життєвими негараздами, ні в чому не втрачає своєї людської гідності; її особисті якості дозволяють їй відчувати законну гордість; її праця забезпечила їй

незалежність; почесні обов'язки, які вона виконує в суспільстві, примушують навіть тих із привілейованих, хто дивиться на неї зверхньо, бути їй постійно вдячними.

? **1.** На які особливості становища середнього класу в суспільстві та ставлення до нього звертає увагу мислитель? **2.** Чи можна стверджувати, що поява середнього класу суттєво змінювала все суспільство? Обґрунтуйте свою точку зору.

економічних процесів. Державні субсидії (виплати), замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, де промисловий розвиток розпочався пізніше, — Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Зростання ролі держави зумовило збільшення частки державних службовців, які обслуговували державний апарат (чиновники) або виконували соціальне замовлення держави (учителі, юристи тощо).

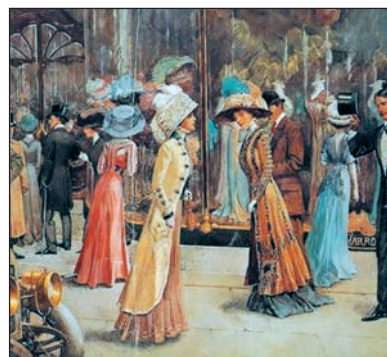
Завершення становлення нової економіки спричинило значні соціальні зміни. Сформувалися основні групи індустріального суспільства — підприємці та наймані робітники. У середовищі різних соціальних груп зароджувався прошарок суспільства, який згодом дістав назву «середній клас» — це люди з певним достатком, майном, рівнем освіти та статусом у суспільстві. Чим ширшою є база середнього класу, тим більш стабільне суспільство.

2 РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрямки господарювання: фермерський, поширений у США й Канаді, та пруський (удосконалення поміщицького господарства). Сутність цих напрямків полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного.

Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу негайно, тоді як пруський полягав у поступовому пристосуванні існуючих відносин до потреб ринкової економіки. Для Європи було характерним поєднання цих напрямків. Це пояснюється тим, що земельна аристократія, яка відігравала провідну роль у країнах Центральної та Східної Європи, чинила активний опір необхідним змінам. Незалежно від того, у який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно збільшилося, проте воно не встигало за розвитком промисловості та зростанням міст. У результаті європейські країни були основними імпортерами сільськогосподарської продукції з Америки та Росії.

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи із 70-х рр. XIX ст. вразила тривала криза. Через розвиток транспорту сільськогосподарська продукція зі США, Канади, Аргентини, Австралії стала значно дешевшою за європейську. Європейські селяни, задавлені конкуренцією, масово розорювалися, продавали свої ділянки, майно й переселялися до міст, де поповнювали лави бідняків. В Англії такий прошарок суспільства, як селянство, узагалі зник. Ті, хто зміг витримати конкуренцію, були змушені пристосовувати своє господарство до вимог ринку, запроваджувати нові технології.

3 ФОРМУВАННЯ КОЛОНІАЛІЗМУ. Становлення світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу в більшості випадків здійснювалося насильницьким шляхом. Європейці активно підкорювали своїй владі народи та країни Африки, Азії, перетворюючи їх на свої володіння. Формувався **колоніалізм** як система відносин між країнами. На межі

Покупці в модному магазині «Херродс» у Лондоні. 1909 р.

Паровий плуг. XIX ст.

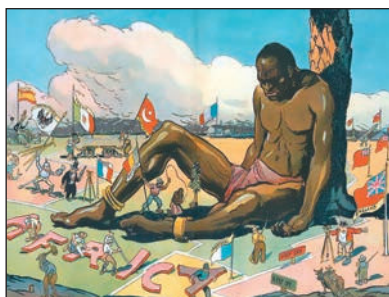
XIX—XX ст. завершився процес створення **колоніальних імперій**. Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії перетворилися на джерело ресурсів і гарантований ринок збуту товарів.

Колоніалізм — політичне, економічне й духовне поневолення слабозрозумітих країн більш розвиненими.

Колоніальна імперія — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

РОЗМІРИ КОЛОНІАЛЬНИХ ВОЛОДИнь ТА КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Країна	1875 р.		1900 р.	
	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб
Велика Британія	22,5	250,0	32,7	370,0
Франція	1,0	6,0	11,0	50,0
Німеччина	—	—	2,6	12,0
США	1,5	0,05	1,9	9,0
Японія	—	—	0,03	2,8

Карикатури на колоніальні імперії, що несуть «варварам» цивілізацію на багнеттах

Отже, наприкінці XIX ст. в країнах Західної та Центральної Європи й Північної Америки завершився процес становлення індустріального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустріального розвитку дещо пізніше.

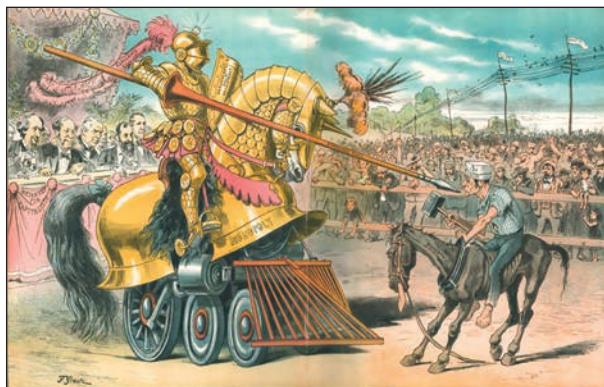
Решта країн залишалися економічно відсталими. Наявний у них традиційний (аграрний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство та залучав колонії до більш прогресивного на той час економічного процесу. Згодом це пришвидшило розвиток відсталіх регіонів.

4 ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК. РОБІТНИЧИЙ РУХ. Незважаючи на значну кількість революцій у XVIII—XIX ст., у Європі зберігалася чимало пережитків минулого. Тут утворилися лише три республіки — Франція, Швейцарія, Сан-Марино, а в інших державах збереглася монархія. У політичному житті важливу роль продовжували відігравати родова аристократія, яка становила основу військової еліти та державної **бюрократії**, і буржуазія, що сформувалася внаслідок промислового перевороту. Більшість населення на брала участі в політичному житті.

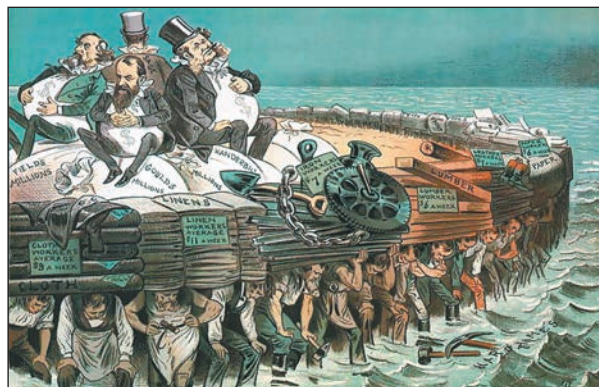
Поява монополій обумовила зміни в політичному розвитку провідних країн світу. На межі XIX—XX ст. це призвело до виникнення **імперіалізму**.

Бюрократія — система управління, за якої перевага надається формальностям, і а не змісту діяльності.

Імперіалізм — монополістична стадія розвитку капіталізму.

«Турнір» між монополіями та робітниками.
Карикатура початку XX ст.

«Захисники» індустрії.
Карикатура початку XX ст.

На стадії імперіалізму в політичному та економічному житті провідних країн світу панівні позиції посіла фінансова олігархія, що зосереджувала у своїх руках весь контроль над промисловим і фінансовим капіталом.

Унаслідок економічних змін, які відбулися під впливом промислового перевороту, найчисленнішим класом суспільства стали наймані робітники. На відміну від селян і ремісників, вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можливостей до існування. Вони заробляли на життя, продаючи свою робочу силу власникам підприємств, і були постійними жертвами нестійкого розвитку ринкової економіки: економічні піднесення змінювалися кризами.

Природне прагнення робітників соціальної стабільності викликало масовий робітничий рух, провідною ідеологією якого в другій половині XIX ст. став **марксизм**.

У 1868 р. англійські профспілки об'єдналися в Британський конгрес тред-юніонів. Перша соціал-демократична партія виникла в Німеччині в 1875 р. У 80-ті рр. XIX ст. такі партії були створені в Бельгії, Англії, Нідерландах, Австрії та інших країнах. **Соціал-демократи** своєю метою вважали захист інтересів людей праці, перш за все робітників, і боротьбу за зміни в суспільстві на засадах соціальної справедливості.

Соціал-демократія — загальна назва соціал-демократичних і соціалістичних партій, що виникли в останній третині XIX — на початку XX ст. Зараз у світі існує понад 80 партій цього напрямку, що мають широку соціальну базу.

Спочатку уряди провідних європейських держав не зважали на конфлікт між робітниками й роботодавцями. Проте організованість, розмах і могутність робітничого руху перетворили цю проблему на одну з головних в останній чверті XIX ст. Завданням урядів стало зберегти стабільність та уникнути соціального вибуху або революції.

Наприкінці XIX ст. робітничий рух досяг значних успіхів у відстоюванні прав робітників і став більш організованим. Майже в усіх країнах були створені профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах

Піраміда капіталізму.
Листівка, яку соціалісти поширювали на межі XIX—XX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Вплив Другого інтернаціоналу на робітничий рух другої половини XIX — початку XX ст. був досить значним. Так, якщо на початок століття в Європі налічувалося 100 млн промислових робітників, то кількість членів партій, що входили до Другого інтернаціоналу, не перевищувала 4,2 млн осіб. Водночас членами профспілок були 8,5 млн осіб, а членами кооперативів — 4,5 млн.

Другого інтернаціоналу (1889—1914 рр.). У робітничому русі з'явився ще один інструмент впливу на уряди країн — солідарність трудящих різних країн.

Другий інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціалістичних робітничих партій, створене в 1889 р. в Парижі. Ухвалені Другим інтернаціоналом рішення для партій, що входили до його складу, були не обов'язковими, а мали рекомендаційний характер. Другий інтернаціонал розпався з початком Першої світової війни.

Вудро Вільсон

Незважаючи на розбіжності, робітничий рух став основною силою в боротьбі за демократію. Політичний устрій більшості європейських держав був ще далеким від неї. Загальне виборче право, до того ж тільки для чоловіків, існувало в декількох країнах. У більшості з них право голосу мала незначна частка населення. Представницькі органи відігравали допоміжну роль.

Під тиском робітничого руху в країнах Заходу почалася «**епоха реформізму**». Згодом президент США Вудро Вільсон зазначав: «Насіння революції в репресіях. Ліки від неї не повинні бути негативними. Вони мають бути конструктивними». Саме в такому напрямку й здійснювалися реформи в країнах Заходу. Їх ініціаторами були здебільшого ліберальні партії. Завдяки реформам було забезпечено відносний соціальний мир протягом 1870—1917 рр., зміцнено демократичні інститути й започатковано досконале соціальне законодавство, яке забезпечувало зростаючий життєвий рівень основної маси населення.

ВИСНОВКИ

- В останній чверті XIX ст. у провідних країнах світу розгорнувся процес індустріалізації. Зростання промисловості породило таке явище, як монополія, що, у свою чергу, обумовило виникнення імперіалізму.
- На новій основі відбувалася боротьба між провідними країнами за лідерство у світі. Головними ознаками величчї країни стали економічна й воєнна могутність і наявність

колоній. Установилося панування Заходу над рештою світу, розгорнулася боротьба за його переділ.

- Принципи свободи, демократії, правової держави визнавалися більшістю політичних сил.
- Вагомим чинником політичного розвитку провідних країн світу на шляху до демократизації та соціальної справедливості став робітничий рух.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Кого називали фінансовою олігархією? **2.** Що таке монополія? **3.** Звідки імпортували сільськогосподарську продукцію європейські країни? **4.** Коли завершився процес створення колоніальних імперій? **5.** Що змінилося в політичному та економічному житті країн світу на стадії імперіалізму? **6.** Коли утворився британський конгрес тред-юніонів?

 7. Охарактеризуйте зміни в розвитку промисловості провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст. **8.** Які зміни відбувалися в розвитку тогочасного сільського господарства? **9.** Які наслідки для країн світу мало формування колоніалізму? **10.** Що було характерно для політичного життя провідних країн світу

в цей період? **11.** Які нові явища були характерними для розвитку тогочасного робітничого руху?

 12. Покажіть на карті провідні країни світу другої половини XIX — початку XX ст. **13.** Складіть розгорнутий план за питанням «Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки». **14.** Проведіть дискусію за проблемою «Роль робітничого руху в суспільному житті тогочасних провідних країн світу».

 15. Поясніть, як ви розумієте твердження, що боротьба за лідерство у світі між провідними країнами відбувалася в цей час на новій основі. Пригадайте, що було в основі цієї боротьби в попередній період.

Практичне заняття

Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке соціалізм? Якими були його ідейні засади? 2. Що таке марксизм? Якими були його ідейні засади? 3. Що таке соціал-демократія? 4. Коли й де в Європі з'явилися перші соціал-демократичні партії? За що вони виступали?

МЕТА

На підставі аналізу тексту визначити, у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії; шляхом дискусії сформулювати уявлення про значення еволюції європейської соціал-демократії для становлення громадянського рівноправ'я та парламентської демократії в країнах Заходу.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ

(Теми розподіляє вчитель.)

1. Підготувати повідомлення за темами: «Другий інтернаціонал», «Соціал-реформізм».
2. Підготувати есе за темою «Чому ідеї марксизму стали панівними в робітничому русі в другій половині XIX — на початку XX ст.?».

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
4. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
5. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Практика робітничого руху та революційної боротьби наприкінці XIX ст. засвідчила, що частина положень теорії марксизму в реальному житті не спрацьовує, а теоретична спадщина містить багато суперечностей. Висновки «Маніфесту Комуністичної партії» не підтверджувалися життям: становище пролетаріату не погіршувалося, сам капіталізм не зникав тощо.

Ще в 1885 р. Ф. Енгельс писав: «Старе суспільство могло б мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в руках усю владу, де конституційним шляхом можна здійснити все що завгодно, якщо маєш за собою більшість народу...». До таких країн він спочатку відносив Англію та США, згодом — Нідерланди, Швейцарію, Францію.

Дедалі більше ставало зрозумілим, що життя складніше за схеми теоретиків марксизму. Спроби його прибічників перейти від теорії до практики й розпочати перебудову суспільства одразу викликали чимало проблем. Зокрема, марксистки не розуміли, як будувати відносини з іншими партіями, як ставитися до органів влади, як вести боротьбу за реалізацію своїх вимог в існуючих умовах, як реалізувати свої програми тощо. Усе це все більше запевняло в необхідності перегляду й пристосування до сучасних потреб основних засад марксизму.

Наприкінці XIX ст. серед партій Другого інтернаціоналу сформувалося декілька течій, які, вважаючи себе марксистами,

Обкладинка «Маніфесту Комуністичної партії», надрукованого в Лондоні в 1848 р.

Едуард Бернштейн та Карл Каутський у 1910 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Відомий діяч німецької соціал-демократичної партії **Едуард Бернштейн** став засновником напрямку ревізійонізму в марксистській теорії. Він різко критикував тих, хто визнавав можливість лише насильницького повалення існуючого ладу. На думку Е. Бернштейна, революція 1848 р. у Франції стала не «локомотивом історії», а засобом дискредитації марксистських ідей і передумовою для посилення консервативних сил.

Теоретик ревізійонізму наголошував, що з виникненням марксизму світ зазнав значних змін, що обумовлює необхідність ревізії його основних положень (зокрема щодо перспектив розвитку капіталізму та здійснення соціалістичної революції). Е. Бернштейн вважав, що капіталізм здатний еволюціонувати, що позбавляє необхідності руйнувати його насильницьким шляхом, як стверджували теоретики марксизму. Унаслідок цього необхідно відмовитися від підготовки революцій і зосередити зусилля на боротьбі за реформування суспільства мирним шляхом.

Е. Бернштейн заперечував запропонований К. Марксом і Ф. Енгельсом поділ на класи й вважав, що класова структура західного суспільства поступово змінюється та ускладнюється — формується «нова середня верства», що стане основою його стабільності. «Середня верства», на його думку, збільшується кількісно набагато швидше, ніж наймані робітники. Рівень життя робітників поступово зростає, що обумовлює їх незацікавленість у поваленні існуючого ладу.

Економічні кризи, стверджував Е. Бернштейн, не мають таких руйнівних наслідків і масштабів для суспільства, щоб призвести до краху капіталістичної системи, як вважали теоретики марксизму. Передумови до революції фактично відсутні. До того ж робітники не складають більшості населення країн Заходу й не здатні взяти на себе управління суспільством.

Таким чином, соціал-демократичні партії, на думку теоретика ревізійонізму, мають докладати зусиль, щоб інтегруватися до існуючих політичних структур у своїх країнах, займатися легальною парламентською діяльністю й домагатися проведення реформ.

по-різному бачили завдання соціалістичного руху в тогочасному західному суспільстві.

Ліві марксистки продовжували відстоювати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» та виступали за їх поглиблення в напрямку радикалізації, ігноруючи нові реалії західного суспільства. **Праві** марксистки визнавали лише ідеї, до яких К. Маркс і Ф. Енгельс прийшли наприкінці свого життя, мали намір ревізувати (від латин. *revisio* — перегляд) чимало положень марксизму відповідно до нової ситуації в суспільстві. **Центристи**, у свою чергу, прагнули дотримуватися засад марксизму без будь-яких відхилень і змін.

Так, **Едуард Бернштейн** (1850—1932) доводив, що з розвитком капіталізму його соціально-економічна система набуває здатності пристосовуватися до нових умов. Це, на його думку, проявляється в ослабленні періодичних криз, пом'якшенні соціальних суперечностей та ускладненні соціальної структури суспільства, покращенні економічного й політичного становища пролетаріату тощо. Із цього він робив висновок, що краху капіталізму не відбудеться.

Із критикою поглядів Е. Бернштейна виступив **Карл Каутський** (1854—1938), який, власне, і назвав його ревізійоністом. К. Каутський стверджував, що лише «соціалістичне суспільство дасть своїм членам добробут і забезпеченість... а також є основою для вищої свободи». Водночас він, виступаючи за соціалістичну революцію, говорив про її віддалену перспективу й надавав перевагу боротьбі за соціальні реформи.

Разом із цим соціал-демократи, на його думку, не повинні йти для цього на співробітництво з буржуазними урядами. Соціалістична революція, як вважав К. Каутський, не може відбутися швидко, вона «готується роками й десятиліттями політичної та економічної боротьби». При цьому він не відкидав можливості, що повалення капіталістичного ладу відбудеться без революції, якщо панівні верстви добровільно підуть на поступки трудящим.

У свою чергу, ліві марксистки продовжували говорити про світову соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, про те, що капіталістичне суспільство невдовзі загине.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в міжнародній соціал-демократії розгорнулася боротьба між бернштейніанцями, з одного

В. Ленін та учасники Другого інтернаціоналу/ 1920 р.

У жертву Інтернаціоналу. Карикатура початку ХХ ст.

? Одним реченням дайте характеристику діячам, зображеним на ілюстраціях.

боку, та революційним (лівим) крилом марксизму — з іншого. Ця боротьба гостро проявилася в Другому інтернаціоналі: лівих поглядів, зокрема, дотримувалася й активно їх пропагувала фракція **більшовиків** Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на чолі з **Володимиром Ульяновим (Леніним)** (1870—1924), який взявся за теоретичне пристосування марксизму до реалій Росії та практичне втілення ідеї соціалістичної революції.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (із 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Виступ В. Леніна на II з'їзді РСДРП. Художник Ю. Виноградов, 1952 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Складіть план наведеного тексту та підготуйте за ним відповідь на запитання: у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії. 2. На думку К. Каутського, «використання державного апарату для задоволення потреб експлуатуючого класу вже не складає сутності держави та не перебуває з нею в нерозривному зв'язку. Навпаки, демократична держава за її тенденціями спрямована на те, щоб не бути органом меншості, а органом більшості населення, тобто трудящих класів». У чому полягає еволюція поглядів на державу К. Каутського порівняно з уявленнями про неї засновників марксизму? 3. «Демократія, — вважав К. Каутський, — створює можливість знищити демократичним шляхом... коріння політичної влади великих експлуаторів. Зі зняття

придушення експлуатованих вона починає перетворюватися на засіб їх звільнення...». У чому сутність нового розуміння демократії К. Каутським? Що воно могло змінити в тактиці соціал-демократів? 4. «Усі результати досліджень Маркса та Енгельса, — вважав Е. Бернштейн, — можуть зберегти свою достовірність, якщо їх не зуміють спростувати нові наукові дослідження, оскільки ані марксизм, ані будь-яка інша система поглядів не може володіти абсолютною істиною». Яким є ваше ставлення до цього твердження? Чи погоджуєтеся ви з ним? Поясніть свою точку зору. 5. Проведіть дискусію за проблемою «Яке значення мала еволюція європейської соціал-демократії від марксизму до легальної парламентської діяльності для формування парламентської демократії в країнах Заходу?».

§ 22—23. Франція

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповісти про франко-німецьку (франко-пруську) війну; дати оцінку подіям Паризької комуни; характеризувати розвиток Третьої республіки у Франції; пояснювати зміст понять і термінів «контрибуція», «корупція».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли у Франції існували Друга республіка та Друга імперія? **2.** Який зовнішньополітичний курс був основним у діяльності Наполеона III? **3.** Яка країна стояла на чолі об'єднання Німеччини? Яким методом це об'єднання здійснювалося?

Паніка у французькій армії.
Невідомий художник

ЦІКАВІ ФАКТИ

В історичній літературі війну між Францією та німецькими державами на чолі з Пруссією називають франко-пруською, або франко-німецькою. Різниця в назвах пояснюється тим, на чому акцентують увагу історики. У назві «франко-пруська війна» підкреслюється те, що головну роль у війні з Францією відіграла Пруссія. Натомість назва «франко-німецька війна» говорить про те, що ця війна стала вирішальною в об'єднанні Німеччини і в ній брали участь війська інших німецьких держав.

1 ФРАНКО-НІМЕЦЬКА (ФРАНКО-ПРУССЬКА) ВІЙНА. Причиною франко-німецької (франко-пруської) війни стало суперництво між Францією та Пруссією за панування в Центральній Європі. Франція, яка остерігалася зміцнення Пруссії, намагалася перешкодити об'єднанню німецьких земель під її зверхністю. Обидві країни прагнули війни, щоб остаточно розв'язати суперечності, які назривали.

Поштовхом до війни стали династичні суперечки навколо іспанського престолу. У 1868 р. в Іспанії відбулася революція, унаслідок якої королеву Ізабеллу II було позбавлено влади. Народ вимагав установа республіки, а правлячі кола Іспанії тим часом шукали нового монарха. У липні 1870 р. престол запропонували родичу прусського короля Леопольду Гогенцоллерну. Боячись опинитися між двох вогнів, Франція почала наполягати на тому, щоб кандидатура Леопольда як претендента на престол не розглядалася ні зараз, ні будь-коли в майбутньому. Пруссія, погоджуючись із першою вимогою, відмовлялася прийняти другу. Подальші наполягання Франції закінчилися тим, що прусський король Вільгельм I надіслав французькому послу «Емську депешу», підкориговану канцлером О. фон Бісмарком. У ній, зокрема, містилася фраза про те, що «Його Величність король відмовляється прийняти французького посла».

Французький уряд сприйняв це як образу й 19 липня 1870 р. оголосив війну Пруссії. Майстерно розіграна О. фон Бісмарком провокація мала успіх. Пруссія в очах громадськості виглядала як жертва агресії.

На початку серпня три німецькі армії вторглися в межі Франції. 20 серпня 1870 р. 80-тисячну французьку армію було оточено в районі фортеці Мец (капітулювала 27 жовтня 1870 р.), а 1 вересня така сама доля спіткала 100-тисячне військо під командуванням маршала Патріса Мак-Магона в районі міста Седан, де перебував і сам імператор Франції Наполеон III. 2 вересня 1870 р. після нетривалих переговорів Наполеон III підписав акт про капітуляцію французької армії.

2 ПОВАЛЕННЯ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ. ФРАНKFУРТСЬКИЙ МИР. Звістка про полонення імператора сколихнула Париж. 4 вересня 1870 р. населення вийшло на вулиці міста. Францію було проголошено республікою (**Третя республіка** у Франції). Влада перейшла до Тимчасового уряду національної оборони, який представляв блок опозиційних політичних сил — від монархістів до радикально налаштованих республіканців. Його очолив генерал Луї Трошю.

Прагнучи припинити війну, новий уряд запропонував Пруссії перемир'я та сподівався в подальшому домовитися про почесний мир. У відповідь Пруссія висунула відверто загарбницькі вимоги.

Республіканці, які прийшли до влади у Франції, вважали прийняття цих умов національним приниженням. Вони боялися, що на Республіку впаде тінь підозри у зраді державних

Останні патрони.
Художник А.-М.-А. де Невіль, 1872 р.

Оборона Парижа.
Художник Ж.-Л.-Е. Месоньє, 1870 р.

інтересів, адже ще під час революції кінця XVIII ст. вона завоювала репутацію патріотичного режиму, на відміну, наприклад, від монархії Бурбонів (1814—1830 рр.), яку нав'язали французам іноземні інтервенти.

Отже, становище, у якому опинилася Франція, не залишало надій на швидке завершення війни. 16 вересня 1870 р. пруські війська з'явилися на підступах до Парижа. Місто було повністю заблоковано. 27 жовтня 1870 р. французька армія, оточена в Меці, капітулювала.

Лише завдяки надзвичайним заходам так званої делегації уряду в Турі на чолі з Леоном Гамбеттою наприкінці 1870 р. вдалося сформувати нову 220-тисячну армію. Однак цього було замало, щоб урятувати країну. Залишалось закликати народ Франції до загальнонародної війни за визволення країни. Проте побоювання того, що національно-визвольна війна може перерости в громадянську, як це сталося в 1792—1793 рр., стримувало владу від таких дій. Уряд дійшов висновку, що немає іншого виходу, як укласти мир на умовах, запропонованих Пруссією. Проте зробити цей крок у тих умовах означало для уряду підписати собі смертний вирок. Тому він вдавав національну оборону, за що дістав назву «уряду національної зради».

Затягування війни поставило Париж у нелегке становище. Його гарнізон налічував майже 500 тис. озброєних людей. Це були переважно солдати Національної гвардії, чоловіки непризовного віку. Погано навчені та не дуже дисципліновані, вони навряд чи змогли б протистояти регулярним військам у чистому полі, але, захищаючи власне місто, будинки, вони були налаштовані битися хоч би з ким. Тому пруська армія не наважувалася відразу йти на штурм, а вдалася до тривалої облоги. 325-тисячне вороже військо оточило місто й наприкінці грудня 1870 р. почало обстрілювати його з важкої артилерії.

Громадян найбільше непокоїли не руйнівні обстріли та втрати, а загроза голоду й холоду взимку. У січні 1871 р. на одного

Карикатура на Леона Гамбетту

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після затвердження Франкфуртського договору Національними зборами Франції депутати від Ельзасу і Лотарингії, залишаючи залу засідань, заявили: «Ми проголошуємо, що ельзасці та лотарингці належать і будуть належати французькій нації. Ми присягаємося самі, від імені наших виборців, від імені наших дітей і дітей їхніх дітей, що будемо французами, будь-якими засобами домагатимемося цього».

Адольф Тьер

жителя видавалося 300 грамів хліба на день. На дрова було порізано всі дерева паризьких бульварів. Щоправда, на «чорному ринку» можна було купити все, але ціни були доступні далеко не кожному. Неможливість підвезення сировини й вивезення готової продукції паралізувала промисловість, а разом із нею і всю ділову активність мільйонного міста. Промисловці й торговці залишилися без прибутку, а робітники та службовці — без заробітної плати. Тисячі родин існували завдяки винагороді, яку отримували за службу в Національній гвардії, — 1,5 франка на день. Жителі міста не могли оплачувати квартири, промисловці й торговці — повернути взяті позики.

Щоб відвернути загрозу масових банкрутств, уряд тимчасово заборонив вимагати виплат за борговими зобов'язаннями та за квартири до завершення війни. Проте це не могло зупинити зростання соціальної напруженості в місті, де на тлі напівголодного існування більшості його населення особливо була помітною ситість жителів багатих кварталів.

Невдоволення парижан почало набирати політичного забарвлення. Усю відповідальність за поразку у війні, зловживання, голод вони небезпідставно покладали на уряд. Невдоволення іноді виливалося у стихійні повстання. Так відбулося, зокрема, 31 жовтня 1870 р., коли стало відомо, що уряд хоче вступити в переговори з Пруссією. Національні гвардійці заарештували й утримували як заручників міністрів. Тим самим було зірвано перемир'я, підготовлене главою уряду **Адольфом Тьером**.

За таких умов головне своє завдання уряд вбачав не в обороні столиці, а в угамуванні парижан. На початку 1871 р. становище, що склалося, було оцінене як безнадійне. Усі спроби прорвати блокаду виявилися марними. Надалі зволікати з укладенням миру стало неможливо.

Для нейтралізації опозиції було закрито демократичні паризькі клуби, які виконували роль політичних партій, і ряд опозиційних газет.

На репресії парижани відповіли новим спалахом повстання. Придушивши його, уряд остаточно розв'язав собі руки.

У той час у Дзеркальній залі Версальського палацу пруського короля Вільгельма I у присутності правителів німецьких держав було проголошено німецьким імператором. 28 січня 1871 р. між Францією та об'єднаною Німеччиною було підписано перемир'я. За його умовами форти Парижа та армійські запаси зброї передавалися німцям. Однією з умов перемир'я, за наполяганням О. фон Бісмарка, було схвалення умов мирного договору Національними зборами.

На виборах до Національних зборів Франції перемогли сили, які виступали за негайне укладення миру, — монархісти й частина республіканців. Главою виконавчої влади збори призначили А. Тьера. Він подав на розгляд попередні умови миру, які передбачали передачу Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, а також виплату 5 млрд франків контрибуції. Національні збори затвердили ці умови 146 голосами (107 висловилися проти). Остаточно мир було підписано у Франкфурті 10 травня 1871 р.

3 ПАРИЗЬКА КОМУНА. Повстання під назвою **Паризька комуна 1871 р.** завершило цикл демократичних за духом виступів, які час від часу спалахували у Франції протягом XIX ст. Його керівниками були діячі, які вірили в те, що ціною героїчних зусиль можна встановити на землі царство свободи та справедливості. Вони вважали себе продовжувачами революціонерів кінця XVIII ст.

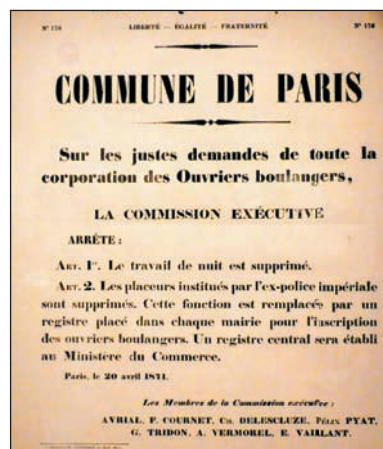
Паризька комуна — повстання населення, доведеного до відчаю голодом і злиднями внаслідок франко-прусської війни.

Від попередніх революційних виступів Паризька комуна відрізнялася тим, що вона значною мірою була зумовлена суперечностями індустріального суспільства. Їй передували роки небаченого в історії Франції економічного піднесення, яке, проте, мало і зворотний бік — різке зубожіння значної кількості дрібних власників. Вони йшли працювати на заводи й фабрики, де умови праці були вкрай важкими, а заробітна плата — мізерною. Машинне виробництво знецінювало досвід і кваліфікацію колишніх ремісників і мануфактурних робітників. На фабриках і заводах набула поширення праця жінок і дітей, яким платили менше, ніж чоловікам.

Поштовхом до повстання стало невдоволення політикою уряду А. Тьера. Укладення миру з Німеччиною викликало обурення парижан. У той час значна кількість демократів убачала захист від реакції та реставрації монархії в децентралізації влади. Жителі Парижа вимагали відновлення самоврядування столиці. У ролі захисників інтересів парижан виступала Національна гвардія — найбільш організована сила міста. 24 лютого 1871 р. було утворено Республіканську федерацію Національної гвардії на чолі із Центральним комітетом. Фактично Національна гвардія стала центром опозиції уряду.

Збройний виступ Національної гвардії спровокував уряд.

Після зняття блокади Парижа було припинено виплату винагород солдатам Національної гвардії. У місті, економіка

Листівка Паризької комуни про заборону нічної праці

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі звернення Паризької комуни до французького народу (19 квітня 1871 р.)

Чого домагається він [Париж]?
 Визнання та зміцнення республіки...
 Повної автономії комун на всьому просторі Франції...
 Невід'ємними правами Комуни є...
 Повна гарантія свободи особи, свободи совісті й свободи праці...
 Постійна участь громадян у справах Комуни...
 Організація міської оборони й національної гвардії, яка обирає своїх начальників...
 ...створити установи, що сприяють розвитку освіти, виробництва, обміну й кредиту...
 Наші вороги... помиляються або вводять в оману країну, говорячи, що Париж хоче знищити єдність Франції...

Політична єдність, якої домагається Париж, — це добровільна асоціація всіх місцевих ініціатив, вільне й добровільне співробітництво всіх... задля однієї спільної мети — добробуту, свободи й безпеки всіх...

Це — кінець старого, урядового й клерикального світу, кінець милітаризму, бюрократизму, експлуатації, ажіотажу, монополій, привілеїв... наше покликання полягає в тому, щоб здійснити новітню революцію, найширшу й найплodотворнішу з усіх тих, які осявали будь-коли історію людства.

Наш обов'язок — боротися й перемогти!

? За що і проти чого виступала Паризька комуна?

Артилерія на Монмартрському пагорбі. 1871 р.

Події 18 березня 1871 р.

? На основі ілюстрацій і тексту підручника складіть розповідь про події, які відбувалися 18 березня 1871 р.

якого ще не відродилася, тисячі людей залишилися без засобів до існування. Коли Національні збори скасували відстрочення з погашення заборгованості, за лічені дні до виплати було пред'явлено 150 тис. боргових зобов'язань.

18 березня 1871 р. за наказом уряду війська здійснили спробу захопити артилерію Народної гвардії, що розміщувалася на Монмартрському пагорбі. Рух урядових військ перехопили жінки, які вранці займали черги до хлібних крамниць, і солдати відступили без бою. Проте сталося так, що генерали К. Леконт і К. Тома потрапили до рук гвардійців та були розстріляні.

Наляканий цими подіями А. Тьєр віддав наказ про евакуацію урядових установ до Версаля. Разом з урядом зі столиці виїхали представники заможних верств суспільства. Єдиною авторитетною силою в Парижі залишився Центральний комітет (ЦК) Національної гвардії, який перебрав на себе владу в столиці та призначив вибори до Паризької комуни (так за традицією у Франції називався орган самоврядування Парижа). Спроби примирити уряд і ЦК Національної гвардії успіху не мали.

У виборах, що відбулися 26 березня 1871 р., узяли участь 229 тис. осіб із внесених до списку 485 тис. До Комуни обрали 86 осіб, із яких 20 відразу подали у відставку. 16 квітня 1871 р. було проведено додаткові вибори.

Членами Комуни стали різні за професією громадяни — лікарі, журналісти, робітники, чиновники. У політичному відношенні вони належали до різних течій. Частина з них входила до секції Міжнародного товариства робітників (Перший інтернаціонал). Політичні розбіжності ускладнювали роботу Комуни, ставили під загрозу її єдність і навіть існування.

Комуна заявила про свої наміри здійснити глибокі перетворення, за які боролася не одне покоління французьких революціонерів: регулярну армію заступав озброєний народ; проводилася демократизація державного апарату, що передбачала виборність і змінність чиновників; ліквідовувався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Вводилася також нова організація праці. На підприємствах установлювався робітничий контроль. Частина підприємств передавалася робітничим кооперативам.

Запроваджувалося безкоштовне обов'язкове світське навчання.

Нагальними були реформи, спрямовані на задоволення потреб населення, а саме:

- ліквідація заборгованості з квартирної плати;
- безкоштовне повернення речей вартістю до 20 франків, закладених у ломбард;
- введення відстрочення на три роки за комерційними кредитами;
- скасування нічної праці в пекарнях.

Головною турботою Комуни залишалася війна з Версалем. Без підтримки провінцій комунарам доводилося розраховувати лише на власні сили. Перші сутички між захисниками Комуни та урядовими військами почалися вже у квітні. Жодна зі сторін тоді не здобула вирішальної переваги.

Нарешті настав злам. Уряд А. Тьера, отримавши допомогу від німецького командування зброєю та солдатами, перейшов у наступ, і 21 травня 1871 р. війська версальців вдерлися до Парижа. Останній форт, який захищали комунари, капітулював 30 травня 1871 р. 72-денна влада Паризької комуни скінчилася.

Під час придушення Паризької комуни загинуло близько 880 версальців і 20—35 тис. комунарів.

4 СТАНОВЛЕННЯ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ. Як ви вже знаєте, Третю республіку було проголошено в 1870 р., але тільки в 1875 р. оформлено конституційно. Законодавча влада в країні належала двопалатному парламенту. Палата депутатів обиралася прямим загальним голосуванням. Жінки та військовослужбовці участі у виборах не брали. Сенат обирався представниками органів місцевого самоврядування. Главою виконавчої влади вважався президент. Фактичним главою уряду як органу виконавчої влади був прем'єр-міністр.

У перші роки існування Республіки в парламенті переважали монархісти. На виборах 1876 р. республіканці завоювали більшість у палаті депутатів і поступово усунули монархістів від влади. Слабким місцем монархістів було те, що вони розпорошувалися на прихильників різних династій: Бурбонів, Бонапартів, Орлеанів.

У 1879 р. під тиском республіканців пішов у відставку президент Франції маршал П. Мак-Магон, відомий своєю прихильністю до монархістів. На його місце було обрано республіканця **Жюля Греві**.

Уряд республіканців провів низку важливих реформ. У 1880 р. було проголошено амністію учасникам Паризької комуни, у 1881 р. прийнято закон про свободу друку та проведення зборів, а також закон про освіту дітей віком від 6 до 13 років. Закон 1884 р. дозволив вільну діяльність профспілок та організацію страйків.

Керівники Третьої республіки вважали себе продовжувачами справи Великої французької революції кінця XVIII ст. Від неї Третя республіка успадкувала державний триколовий прапор, національний гімн «Марсельезу», національне свято 14 липня — день узяття Бастилії.

5 ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ. Незважаючи на усунення монархістів від влади, наприкінці XIX ст. в політичному житті Франції головною проблемою залишалася боротьба між республіканцями та монархістами. Останні протягом 70—90-х рр. XIX ст. прагнули підірвати довіру до республіканської форми правління, використовуючи як легальні, так і нелегальні методи боротьби. За короткий проміжок часу Францію сколихнули потужні політичні кризи: **справа Буланже, Панамський скандал, справа Дрейфуса**.

Після поразки у франко-пруській війні (1870—1871 рр.) у Франції поширилися шовіністичні настрої та заклики до реваншу. Цим прагнули скористатися монархісти, які заявляли,

Поранений солдат Національної гвардії в 1871 р.

Карикатура на Жюля Греві

Жорж Буланже

що країні потрібен диктатор, який об'єднав би народ та армію для переможної війни проти Німеччини. За таких умов швидко зростав рух, пов'язаний з ім'ям генерала **Жоржа Буланже**.

У 1887 р. навколо президента Ж. Греві (його зять виявився причетним до продажу орденів Почесного легіону — вищої нагороди Франції) спалахнув корупційний скандал, який прихильники генерала намагалися використати у власних інтересах. Ж. Греві довелося піти у відставку, а буланжисти на додаткових виборах у Парижі здобули перемогу. Ж. Буланже став лідером опозиції («Комітет протесту»), яка об'єднала невдоволених правлінням республіканців, і готував політичний переворот, але змову було викрито й доведено зв'язок генерала з монархістами. Під загрозою арешту Ж. Буланже втік до Бельгії, знеславивши і себе, і свій рух, який невдовзі занепав.

Корупція — злочини, пов'язані з прямим використанням посадовчих прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називають також хабарництво посадовців та їхню продажність.

ПОЛІТИЧНІ СКАНДАЛИ У ФРАНЦІЇ

Скандали	Наслідки
Справа Буланже	Поразка прихильників монархії. Зміцнення республіканських інститутів влади
Панамський скандал	Створення системи запобігання корупції у вищих колах влади
Справа Дрейфуса	Зміцнення демократичних інститутів. Остаточна перемога прихильників Республіки

У 1895 р. відбулася чергова урядова криза, пов'язана з корупційним скандалом навколо **Панамського каналу**. На його будівництво було залучено кошти приватних осіб. Керівники акціонерного товариства витратили значну частину грошей, зібраних від продажу акцій, та опинилися на межі банкрутства. Намагаючись ввести акціонерів в оману й уникнути відповідальності, вони підкупили десятки депутатів та урядовців. Однак дії

Альфред Дрейфус

Суд за справою Дрейфуса. Невідомий художник

Французька карикатура, яка змальовує, на що перетворився звичайний сімейний обід, як тільки його учасники почали обговорювати гучну справу Дрейфуса

? Чому справа Дрейфуса викликала такі суперечки у французькому суспільстві?

керівників компанії було викрито, і в суспільстві вибухнув скандал. Грандіозна фінансова афера призвела до відставки членів республіканського уряду й передачі влади радикалам.

Проте найбільший вплив на подальший розвиток Франції мала справа Дрейфуса. Восени 1894 р. стало відомо, що таємні документи французького генерального штабу потрапили до німецької розвідки. Підозра впала на капітана **Альфреда Дрейфуса**, вихідця з родини багатих єврейських банкірів. Його засудили й заслали на один з островів Французької Гвіани.

Незабаром з'ясувалося, що винуватцем був дворянин угорського походження майор Фердинанд Естергазі, однак справу Дрейфуса не було переглянуто. Під тиском громадськості військові органи віддали Ф. Естергазі під суд, який його виправдав, щоб зберегти сумнівну «честь мундира».

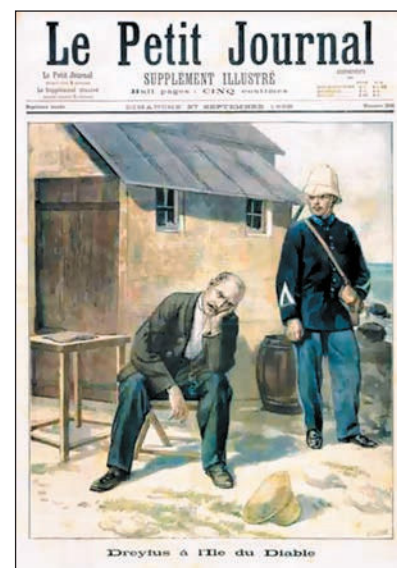
Чергове свавілля судових органів та антисемітизм (вороже ставлення до євреїв) сколихнули французьку громадськість і спричинили політичну кризу. Суспільство розкололося на два табори (дрейфусари й антидрейфусари). Кабінет міністрів був змушений подати у відставку. Новий уряд намагався стабілізувати політичну ситуацію в країні. У 1899 р. військовий трибунал знову визнав А. Дрейфуса винним, але президент помилював його та відпустив на свободу. Остаточно справу було розв'язано лише в 1906 р., коли А. Дрейфуса повністю реабілітували.

Справа Дрейфуса мала далекосяжні наслідки для політичного розвитку Франції. У результаті перемоги дрейфусарів армія остаточно була поставлена під контроль прихильників Республіки. Було офіційно визнано, що непорушність прав людини та громадянина є вищим принципом Республіки та має дотримуватися повсюдно. Оскільки дрейфусарів вважали лівими, а антидрейфусарів — правими, Республіку стали ототожнювати з лівими силами. До справжніх республіканців зараховували лише тих, хто відстоював права людини та громадянина.

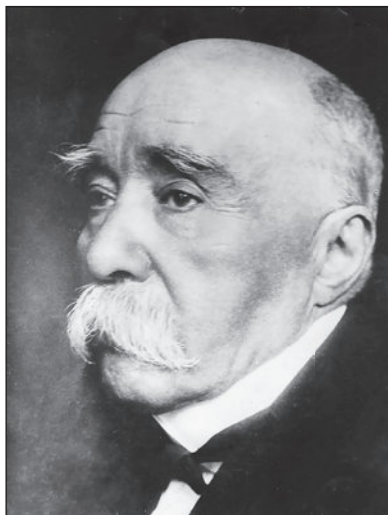
Напередодні парламентських виборів 1902 р. колишні дрейфусари — соціалісти, радикали й ліві республіканці — уклали між собою передвиборчу угоду про утворення лівого блоку під

Облігація Панамської компанії

Альфред Дрейфус у засланні на острові Диявола

Жорж Клемансо

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Лікар за професією, **Жорж Клемансо** розпочав свою політичну кар'єру в 1871 р. Він був обраний депутатом Національних зборів. У 1881 р. Ж. Клемансо очолив партію радикалів, яка стала провідною в країні. У 1887 р. його запальний виступ примусив президента Ж. Граві подати у відставку. У 1891 р. у своїй передвиборчій промові, яка стала сенсацією, він віддав хвалу революції. Це додало популярності йому та його партії. У її програмі було сформульовано принципи захисту Республіки, приватної власності; партія виступала проти засилля церкви, висувала вимоги націоналізації монополій, введення прогресивного прибуткового податку. Також Ж. Клемансо був головним проповідником реваншу (відплати Німеччині за поразку у війні 1870—1871 рр.). Із початку XX ст. радикали стали провідною партією, яка визначала внутрішню та зовнішню політику країни. Під час Панамського скандалу Ж. Клемансо був одним із тих, хто викривав зловживання в урядових колах. У справі Дрейфуса він очолив рух за її перегляд. У 1906 р. він став міністром внутрішніх справ, де відзначився досить жорсткою позицією щодо страйкового руху. «Зараз я на іншому боці барикади», — казав він. Згодом Ж. Клемансо став прем'єр-міністром, створив міністерство праці. Підсумовуючи свою політичну діяльність, він говорив: «Внутрішня політика: я воюю. Зовнішня політика: я воюю».

Александр Мільєран

гаслом захисту Республіки. Їм протистояли колишні антидрейфусари — монархісти, націоналісти та клерикали. Вибори завершилися перемогою лівого блоку. Із цього часу й до початку Першої світової війни партії лівого блоку утворювали урядові коаліції. Провідну роль у цих коаліціях відігравали радикали, лідером яких був **Жорж Клемансо** (1841—1929).

Важливою в політичному житті Франції стала подія, яка увійшла в історію під назвою «казус Мільєрана». У 1899 р. лідер французьких соціал-реформістів **Александр Мільєран** прийняв пропозицію обійняти посаду міністра торгівлі, тоді як у жодній країні світу міністрів-соціалістів тоді ще не було. Вчинок (казус) Мільєрана викликав неоднозначну реакцію серед соціалістів. По-перше, він увійшов у буржуазний уряд, а соціалісти вважали своєю метою боротьбу проти буржуазії, по-друге, до цього уряду входив кат Паризької комуни генерал **Гастон Галіффе**, а соціалісти завжди виступали на боці Комуни. Зрештою соціалісти розкололися на дві групи — міністеріалів на чолі з лідером соціалістів Жаном Жоресом, які підтримали А. Мільєрана, і анти-міністеріалів, які засудили цей вчинок. Проте коли ліві партії стали відігравати провідну роль у політичному житті Франції, суперечності поступово вщухли.

Таким чином, у результаті бурхливого політичного життя у Франції без революційних заворушень утвердилися принципи демократії та прав людини, за які боролосся не одне покоління французьких революціонерів.

Французька поштова марка, присвячена П'єру Емілю Мартену — винахіднику нового (мартенівського) способу виплавки сталі

6 ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ. В останній чверті XIX ст. Франція залишалася аграрно-індустріальною країною, 43% її населення було зайнято в сільському господарстві. У країні збереглася значна кількість дрібних підприємств

ремісничого типу з невеликим числом працівників. Більшість таких підприємств виробляли знаменитий французький шовк, одяг, взуття, вина, парфуми тощо. Як правило, такі підприємства поступалися у своєму розвитку й технічному оснащенні німецьким та американським. Проте саме ці товари були головною експортною продукцією країни.

Негативний вплив на розвиток промисловості країни мала низька купівельна спроможність селян. Приблизно 85 % селянських господарств мали наділи від 1 до 10 гектарів і, відповідно, не могли купувати сучасну сільськогосподарську техніку, добрива. Тому врожаї були дуже низькими (найнижчими в Європі). Це звужувало внутрішній ринок і не стимулювало розвиток промисловості.

Разом із тим розвиток Франції не можна характеризувати як суцільний занепад і застій. Швидкими темпами розвивалася металургія на основі нових технологій (мартенівський спосіб) і великих покладів залізної руди. Довжина французьких залізниць перевищувала англійські та німецькі. З'явилися нові галузі — хімічна, автомобільна, авіаційна, машинобудівна. Негативним чинником розвитку цих галузей промисловості була висока вартість сировини порівняно з Німеччиною та Англією.

Як і в інших провідних країнах, наприкінці XIX ст. у Франції розгортався процес монополізації. У металургії, вуглевидобутку та машинобудуванні з'явилося кілька великих фірм, які згодом об'єдналися в концерни на чолі з Ванделем і Шнейдером. У хімічній промисловості постали концерни Кюльмана, Сен-Гобен та інші. В автомобільній галузі лідерство захопила фірма «Рено», яка посіла друге місце у світі. Окремі регіони країни стали індустріальними центрами. Проте за рівнем концентрації виробництва Франція поступалася США, Німеччині, Англії.

Символом успіхів Франції в економічному розвитку стало відкриття в 1889 р. в Парижі Всесвітньої виставки, присвяченої століттю взяття Бастилії. Знаменита Ейфелева вежа, побудована Гюставом Ейфелем із металевих конструкцій, була входом на виставку. Увінчана національним прапором, осяяна світлом 90 тис. газових ламп, вежа мала засвідчувати вірність Третьюї республіки її революційному минулому, а також відданість сучасній науці й техніці.

На економічний розвиток країни також негативно впливало повільне зростання кількості населення, що зумовлювало дорожнечу робочої сили.

Важливим чинником розвитку країни стало масове вивезення капіталу, який був зосереджений у руках 200 найбагатших родин. Вони були акціонерами Французького банку, який стояв на чолі п'яти найбільших банків (73 % капіталу). Проте вивезення капіталу відбувалося переважно у вигляді позик урядам інших країн. За це Францію називали країною-рантье (тією, що живе на відсотки від своїх вкладень). Із кінця XIX ст. головною державою, куди спрямовувався французький капітал, була Росія.

Економічний розвиток країни із середини до кінця XX ст. дозволив підвищити життєвий рівень населення у 1,5—2 рази.

Генерал Гастон Галіффе в названих за його ім'ям штанах-галіфе

Карикатура на Гюстава Ейфеля та його вежу (символ Парижа набув популярності не відразу)

ЄВРОПА на початку XX ст.

Карикатура на Францію, що дарує колоніям свободу та багатство

7 КОНТИНЕНТАЛЬНА ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА. Після франко-прусської війни зовнішня політика урядів була зосереджена у двох головних регіонах: на континенті та в колоніях.

Прихильники **континентальної політики** вважали головною метою Франції реванш за поразку у франко-прусській війні й повернення Ельзасу і Лотарингії. Основним противником Франції, на їх думку, була Німеччина. Оскільки за кількістю населення та промисловою могутністю Німеччина випереджала Францію, континенталісти розуміли, що першочерговим завданням для країни є пошук союзників. Такими вони бачили Росію, що мала найбільшу сухопутну армію, та Англію, якій належав найбільший флот.

У свою чергу, для прихильників **колоніальної політики** нагальною справою було розширення колоніальної імперії. Французькі війська зосередилися на завоюваннях в Африці та Індокитаї. Головним суперником у боротьбі за колонії була Англія, із якою

неодноразово доводилося стикатися в боротьбі за колонії. Деякі історики називають англо-французьке протистояння в боротьбі за колонії «Другою столітньою війною». Так, у 1898 р. справа ледь не закінчилася відкритим збройним протистоянням, коли загони французів, що рухалися із Західної Африки, і англійців, що просувалися з Єгипту, зустрілися біля селища Фашода в Судані. Французи, які поступалися кількісно, були змушені відступити.

У боротьбі з Англією прихильники колоніальної політики навіть виступали за союз із Німеччиною. Проте після утворення в 1882 р. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) більшість французьких політиків дійшли висновку, що головна небезпека для Франції надходить від Німеччини. Переважаюче становище у формуванні зовнішньої політики посили континенталісти.

У 1891—1893 рр. було укладено російсько-французький союз. Угода з Англією 1904 р. про врегулювання територіальних претензій у Північній Африці й на Далекому Сході поклала край англо-французькому суперництву й стала першим кроком у створенні союзу двох держав. Вона дістала назву **Антанта** («сердечна згода»). У 1907 р. до неї приєдналася Росія.

Вважаючи зіткнення з Німеччиною неминучим (Німеччина двічі намагалася спровокувати нову війну з Францією — у 1875 та 1887 рр., хоча без успіху), французький уряд розпочав будівництво великого флоту, військової авіації та модернізацію армії. Постійно зростали й військові витрати, які становили третину бюджету країни.

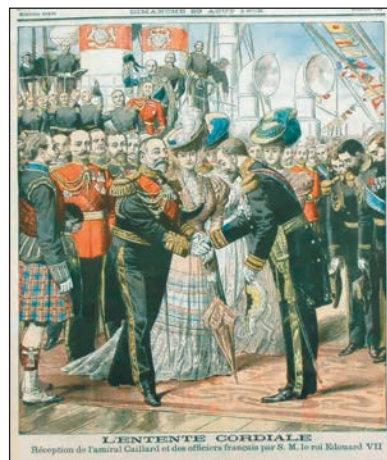
У другій половині XIX ст. Франція здобула нові колонії в Південно-Східній Азії: у 1862 р. — Кохінхіну (Південний В'єтнам); у 1863 р. — Камбоджу; у 1883 р. — Аннам (Центральний В'єтнам); у 1884 р. — Тонкін (Північний В'єтнам); у 1893 р. — Лаос. Усі ці території об'єдналися під єдиною назвою Французький Індокитай, кордони якого були офіційно закріплені в 1907 р.

Крім того, Франція здобула низку територій у Північній, Тропічній та Східній Африці (так звана Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі), а також острів Мадагаскар.

Протягом 1870—1914 рр. французи збільшили територію своїх володінь у десять разів.

Фашодська криза: Велика Британія як підступний вовк і Франція як Червона Шапочка. Карикатура XIX ст.

Антанта («сердечна згода»): французький адмірал щиро вітає англійського короля Едуарда VII

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Політичний діяч Е. Етьєн про мету колоніальної політики Франції (1894 р.)

Яка наша мета? Ми створили і ми маємо намір зберегти й розвинути колоніальну імперію, щоб забезпечити майбутню нашої країни на нових континентах, забезпечити нашим товарам ринки, а нашій промисловості — джерела сировини. Це незаперечно.

Я мушу заявити, що коли є виправдання витратам і людським жертвам, яких вимагає створення наших

колоніальних володінь, то воно полягає в надії на те, що французький промисловець, французький торговець зможуть спрямувати в колонії надлишки французького виробництва.

? Поміркуйте, що ставив собі за мету французький уряд, здійснюючи колоніальну експансію.

ВИСНОВКИ

- Франко-німецьке протистояння закінчилося підписанням миру, за умовами якого Франція втратила провінцію Ельзас і частину Лотарингії.
- В останній чверті XIX ст. Франція пройшла складний етап становлення ліберально-демократичних цінностей, долаючи корупцію у вищих ешелонах влади.

- В економічній сфері Франція посіла третє місце серед європейських держав після Англії та Німеччини.
- Франція здійснювала активну колоніальну політику. За своїми розмірами Французька колоніальна імперія була другою після Британської.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1. Якими були причини франко-пруської війни? Що стало приводом до її початку? 2. Біля якого міста імператор Франції Наполеон III був змушений капітулювати разом з армією? 3. Укажіть дату проголошення Третьої республіки у Франції. 4. На яких умовах було підписано мир між Францією та Німеччиною? 5. Що таке Паризька комуна? 6. Які реформи проводили комунари? 7. Назвіть головні сили, які вели боротьбу за владу в Третій республіці. 8. Який політичний скандал найбільше сколихнув громадськість Франції? 9. Які колоніальні придбання здійснила Франція в останній чверті XIX ст.? 10. Яка країна була головним суперником Франції в колоніальному питанні?
- 11. Чому Франція зазнала поразки у війні з Пруссією? 12. Які чинники відіграли вирішальну роль у розвитку подій, що увійшли в історію під назвою Паризька

комуна? 13. Визначте головну мету комунарів. 14. Чим було зумовлене зволікання з конституційним оформленням Третьої республіки у Франції? 15. Чому у Франції впродовж останньої чверті XIX ст. час від часу виникали політичні скандали? 16. У чому полягала сутність «казуса Мільєрана»? 17. Чому Франція пішла на укладення союзницьких відносин із Росією?

 18. Охарактеризуйте внутрішню політику уряду А. Тьєра. 19. Складіть у зошиті хронологічну таблицю основних подій історії Франції 1870—1900 рр. 20. Визначте основні риси розвитку економіки Франції в останній чверті XIX ст. Запишіть їх у вигляді тез.

 21. Чому події Паризької комуні мають протилежні оцінки істориків? Підготуйте невеликий твір-роздум за цим питанням.

§ 24. Німеччина

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток Німеччини в останній третині XIX — на початку XX ст.; називати чинники, які були визначальними в розвитку країни тієї доби; пояснювати зміст понять і термінів: «культуркамф», «соціал-демократія», «Виключний закон проти соціалістів», «грюндерство», «світова політика», «експансія».

ПРИГАДАЙТЕ

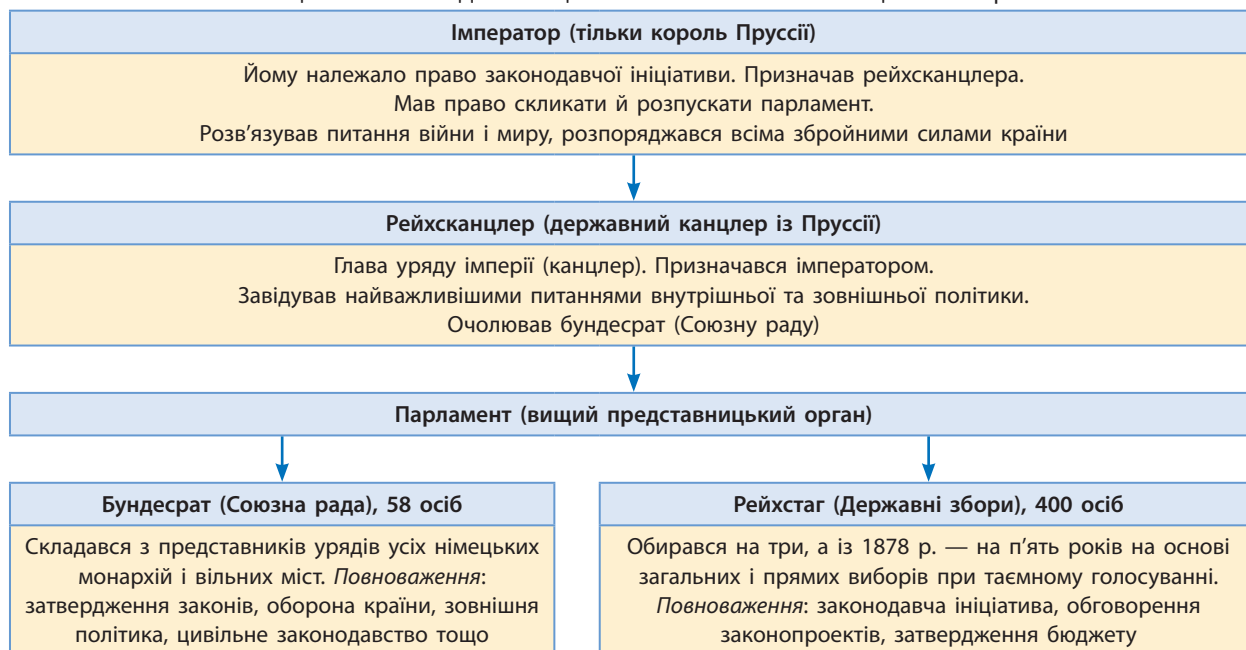
1. Коли завершилося об'єднання Німеччини? Яка подія цьому сприяла? 2. Як були взаємопов'язані процеси об'єднання Німеччини та Італії в єдину державу?

1 СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Після франко-пруської війни всі німецькі землі об'єдналися в єдину Німецьку імперію, яка складалася з 22 монархій і трьох вільних міст.

Згідно з імперською Конституцією 1871 р., главою держави вважався імператор. Ним міг бути лише король Пруссії. Імператор очолював збройні сили, мав право оголошувати війну, призначати канцлера (главу уряду), скликати й розпускати парламент, що складався із двох палат. Верхня палата (**бундесрат**), або Союзна рада, призначалася з представників усіх монархій і вільних міст (58 членів). Нижня палата (**бундестаг**) обиралася загальним голосуванням. Однак жінок і військовослужбовців було позбавлено виборчого права. Парламент (**рейхстаг**) був обмежений у правах, оскільки закони, які він приймав, мав затверджувати імператор.

На момент створення Німецької імперії в парламенті більшість належала представникам Консервативної партії, яка виражала інтереси юнкерів (пруських землевласників), великих промисловців і фінансистів. Опонентами консерваторів була Ліберальна партія, яка захищала інтереси промисловців. Обидві партії підтримували уряд. У 1881 р. утворилася Католицька

ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1871 р.

партія. Вона виступала на захист католицького населення Німеччини, і тому опинилася в опозиції до уряду. В опозиції перебувала і Соціал-демократична партія, яка мала значне представництво в парламенті й виражала інтереси робітничого класу.

Канцлеру належала величезна влада. Він мав право безпосередньо звертатися як до бундесрату, так і до бундестагу з будь-якими питаннями, виносити на затвердження законопроекти. Жодні поразки на виборах не могли вплинути на канцлера, оскільки його призначення цілком залежало від імператора. Посаду канцлера політичний діяч О. фон Бісмарк робив під себе, поклавши в основу принцип управління імперією об'єднанням імператор — канцлер. Крім того, він залишив за собою посаду міністра закордонних справ Пруссії та міністра-президента Пруссії.

Прийняття Конституції було лише першим кроком у формуванні імперських органів влади й системи управління. Цей процес розтягнувся до 1878 р. і дістав назву **ліберальної ери**. У цей період було засновано єдині імперські органи управління, створено єдину армію (400 тис. осіб у мирний час), єдиний внутрішній ринок, єдину банківську й фінансову системи, мережу залізниць тощо.

2 ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ. Після об'єднання Німеччини склалися кращі умови для розвитку економіки. Цьому сприяли завершення промислового перевороту й утворення єдиного загальнонімецького ринку, приєднання багатих на корисні копалини районів Ельзасу та Лотарингії, велика контрибуція із Франції (5 млрд франків), нові відкриття в науці й техніці.

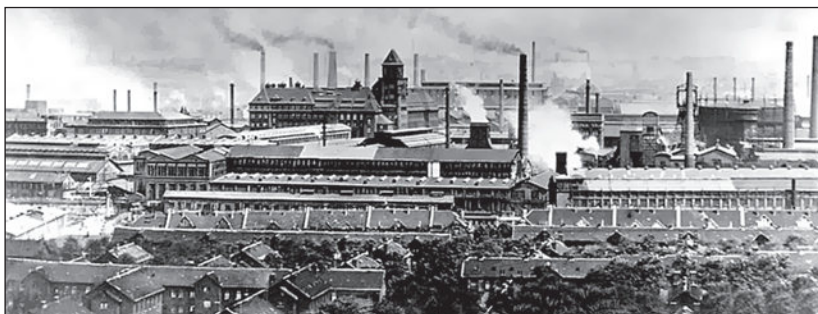

Проголошення Німецької імперії у Версалі в 1871 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Період бурхливого економічного піднесення Німеччини в 70-ті рр. XIX ст. дістав назву «грюндерство» (від нім. — засновувати). У 1871—1875 рр. виникла велика кількість фірм, компаній, банків. Коли із Франції у спеціальних потягах стало надходити «французьке золото», уряд розпочав виплати своїх боргів — погашення державних облігацій і воєнних позик. На руках у населення опинилися чималі суми «вільних» грошей. Новий закон про акціонерні товариства дозволив їх створення без державного схвалення. На хвилі перемоги над Францією більшість стала вважати, що на Німеччину чекає постійне процвітання. Кожен, хто мав хоч якісь заощадження, прагнув вкласти їх у банк або використати на купівлю акцій. У всіх кав'ярнях, на вулицях велися розмови про акції, відсотки, ділові справи тощо. Центром грюндерства був Берлін. Хвилі такого піднесення стали зручним полем для діяльності всіяких аферистів. Проте «прозоріння» настало дуже швидко. Економічна криза 1873 р. призвела до закриття не лише сумнівних фірм і банків, а й великої кількості підприємств. Криза виявила зловживання та махінації в таких розмірах, що суди вже не хотіли брати справи до розгляду. Одні втратили останнє, а інші стали ще багатшими.

Сталеливарний завод А. Круппа

Розвиток економіки Німеччини в 1871—1914 рр. мав свої особливості.

- Велику роль у створенні важкої промисловості відігравали державні замовлення, субсидії, пільги, будівництво заводів за рахунок держави.
- Промисловість будувалася на новітній промисловій базі. Хімічна, електротехнічна, металообробна, машинобудівна галузі набули прискороного розвитку.
- Для виробництва характерними були висока концентрація та швидкі темпи розвитку в кількох районах Рейнської області, Рурі, Берліні, Силезії.

Поміщицьке господарство поступово, еволюційним шляхом, переходило до капіталістичного, товарного виробництва.

Незважаючи на значні успіхи в розвитку промисловості, частка Німеччини у світовому виробництві становила 13 %, тоді як Великої Британії — 32 %. Однак із кожним роком більш якісні та дешеві німецькі товари завойовували світовий ринок, і на початок XX ст. Німеччина випередила Англію.

Наприкінці XIX ст. в Німеччині, як і в інших індустриальних державах, з'явилися монополії. У 1914 р. їх налічувалося 600. Близько 85 % фінансових капіталів контролювали вісім банків. Найвідомішими були монополії А. Круппа, Рейнсько-Вестфальський чавуноливарний картель, Німецький союз прокатних заводів, Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат тощо.

ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЛИ НА РОЗВИТОК НІМЕЧЧИНИ

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> ■ Завершення об'єднання Німеччини, створення єдиного внутрішнього ринку ■ Контрибуція із Франції у розмірі 5 млрд франків ■ Здійснення індустріалізації за підтримки держави ■ Кваліфікована, дисциплінована робоча сила ■ Використання найновіших наукових і технічних досягнень 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Мілітаризація (нарощування військової могутності) ■ Обмеженість природних ресурсів ■ Значне державне втручання й контроль

3 ПОЛІТИКА КАНЦЛЕРА О. ФОН БІСМАРКА. Першим німецьким імператором був король Пруссії Вільгельм I. Фактично ж країною протягом 20 років керував канцлер О. фон Бісмарк, який користувався повною довірою імператора. Він був

видатним політиком і дипломатом, наділеним гострим розумом, величезною волею та енергією. Головним напрямком його внутрішньої політики було забезпечення централізації влади в імперії через ліквідацію автономних прав окремих монархій і католицької церкви. У 1872 р. О. фон Бісмарк домогся прийняття закону, згідно з яким духовенство позбавлялося права нагляду за школами. Священикам заборонялося вести політичну агітацію. Вводився інститут громадянського шлюбу замість церковного, державна реєстрація народження та смерті. Політика, спрямована проти впливу католицької церкви, дістала офіційну назву «**боротьба за культуру**» («**культуркампф**»).

Канцлер О. фон Бісмарк розгорнув боротьбу проти соціалістів. У 1878 р., після двох терористичних замахів на імператора, він запропонував рейхстагу прийняти «**Виключний закон проти соціалістів**», який фактично забороняв діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Соціал-демократична партія була змушена перейти на напівзаконний стан.

Поряд із репресивними заходами О. фон Бісмарк провів низку соціальних реформ. У 1881 р. він оголосив про початок «ери робітничого законодавства». У наступні три роки рейхстаг прийняв закони про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві та від хвороб. У 1889 р. з'явився закон про надання пенсії за віком (із 70 років) та в разі втрати працездатності, у 1891 р. — закони про 11-годинний робочий день і про заборону дитячої праці до 13 років. У середині 90-х рр. ХІХ ст. Німеччина стала державою з найбільш передовим соціальним законодавством.

Основною метою зовнішньополітичного курсу Німецької імперії стало створення військово-політичної коаліції європейських держав, спрямованої проти Франції. Правлячі кола в Берліні спиралися на Австро-Угорщину, яка після франко-прусської війни пішла на зближення з Німеччиною та Італією — суперницею Франції в Середземному морі та на півночі Африки. Щоб не допустити можливого залучення Росії до коаліції як потенційного союзника Франції, було висунуто ідею спільної російсько-німецької боротьби проти соціал-демократії та взагалі революційного руху. 6 травня 1873 р. Росія та Німеччина підписали союзний договір. Через місяць таку саму угоду уклали Росія та Австро-Угорщина. Так утворився «**Союз трьох імператорів**», що дало Німеччині можливість погрожувати новою війною Франції («франко-німецькі тривоги»).

«Союз трьох імператорів» проіснував до 1887 р., поки не загострилися російсько-німецькі й російсько-австрійські відносини.

Першу трітину коаліція дала під час близькосхідної кризи 1875—1878 рр. Відверто ворожі позиції Австро-Угорщини

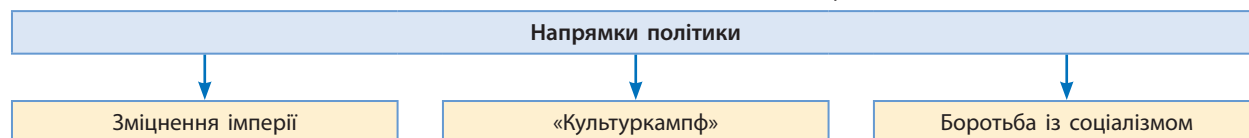

Пам'ятник О. фон Бісмарку із собакою в Берліні. 1897 р. (відновлений у 1996 р.)

Пам'ятник О. фон Бісмарку в Гамбурзі. 1906 р.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ О. фон БІСМАРКА

Фрагмент листівки, присвяченої Троїстому союзу

й Німеччини на Берлінському конгресі змінили ставлення Росії до своїх союзників. 7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали союзний договір, спрямований як проти Франції, так і проти Росії. У 1882 р. до цієї угоди приєдналася Італія. У результаті було створено **Троїстий союз**, що свідчило про прагнення Німеччини посісти провідне місце в Європі.

Владнавши справи на континенті, у 80-х рр. XIX ст. О. фон Бісмарк почав приділяти більше уваги колоніальним загарбанням.

У 1884 р. Німеччина встановила протекторат над частиною Південно-Західної Африки (Намібія) і Центральною Африкою (Того, Камерун). Наступного року контроль було поширено на частину Східної Африки (Танганьїка). Так виникла Німецька колоніальна імперія.

Німеччина отримала всі необхідні умови, щоб вважатися великою державою.

4 НІМЕЦЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ. У результаті швидкого економічного розвитку утворився численний робітничий клас. Велика концентрація виробництва сприяла його організованості.

В умовах дії «Виключного закону проти соціалістів» німецьким соціал-демократам доводилося існувати напівлегально. Їхня Готська програма (1875 р.), яка містила низку радикальних положень (про диктатуру пролетаріату, соціалістичну революцію), стала зразковою для всієї європейської соціал-демократії. Після скасування «Виключного закону проти соціалістів» теоретичною основою Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) була Ерфуртська програма (1891 р.), яка відповідала основним положенням марксизму, але стала більш поміркованою. Німецькі соціал-демократи були наймогутнішою робітничою партією Європи. На початку XX ст. СДПН налічувала 1 млн членів і мала найбільшу фракцію в парламенті — 109 депутатів із 397.

У 1899 р. один із лідерів і теоретиків соціал-демократії Е. Бернштейн у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» піддав критиці принципів положення марксистської теорії. Посилаючись на нові тенденції в розвитку капіталістичних відносин, зокрема зростання кількості власників, стабільність середнього класу, життєздатність середнього та дрібного виробництва, покращення умов життя широких верств суспільства тощо, він указував на хибність твердження про зубожіння робітництва. Е. Бернштейн доводив, що капіталізм здатний реформуватися в бік соціальної справедливості, а передумови для соціалістичної революції ще не дозріли. Як ви знаєте, спроба перегляду марксизму була оголошена ревізіонізмом, правим ухилом у соціал-демократії. Виступ Е. Бернштейна призвів до розколу в соціал-демократичному русі Німеччини на правих (Е. Бернштейн), центристів (А. Бебель, К. Каутський) і лівих (К. Лібкнехт, Р. Люксембург).

Після Першої світової війни розкол було закріплено й організаційно.

Карл Лібкнехт

Роза Люксембург

5 ПОЧАТОК ПРАВЛІННЯ ВІЛЬГЕЛЬМА II. ПЕРЕХІД ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ».

У 1888 р. імператором Німеччини став Вільгельм II. Молодий монарх узявся особисто управляти країною, а для цього він прагнув усунути О. фон Бісмарка, із яким мав розбіжності в багатьох питаннях. Особливо це стосувалося зовнішньополітичного курсу й політики щодо соціалістів. Імператор вважав, що потрібно проводити більш активну зовнішню політику, не боячись застосовувати силу проти своїх конкурентів, відійти від «Союзу трьох імператорів». Вільгельм II негативно оцінював «Виключний закон проти соціалістів», і, як уже згадувалося, його довелося скасувати, а О. фон Бісмарк у 1890 р. пішов у відставку.

Після цього колоніальна експансія Німеччини посилилася. «Ми вимагаємо для себе місця під сонцем», — заявив новий канцлер Бернхард Бюлов, підтримуючи інтереси німецьких промислових, фінансових і військових кіл.

Ідеологічним підґрунтям нової «світової політики» Вільгельма II стала доктрина пангерманізму, носієм якої був пангерманський союз. Доктрина стверджувала, що німці перевершують усі народи й мають панувати над ними. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створити могутню армію й флот і готуватися до війни за переділ світу.

До планів німецької експансії входило загарбання англійських і французьких колоній та прикордонних районів Франції (експансія на Захід), захоплення частини Росії — Прибалтики, України, Північного Кавказу, проникнення на Близький Схід.

Такі плани пангерманістів знайшли відгук в уряді. Армія стала головною турботою держави, а мілітаризм, тобто нарощування військової могутності, — урядовою доктриною.

У 1913 р. військові витрати становили 50% бюджету. З ініціативи міністра флоту адмірала Альфреда Тірпіца Німеччина почала створювати величезний військовий флот, який за кількістю й могутністю незабаром став другим після британського.

Вільгельм II

О. фон Бісмарк залишає рейхстаг 6 лютого 1888 р. Художник А. Вернер, 1892 р.

Бернхард Бюлов

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із промови канцлера Німецької імперії князя Б. Бюлова в рейхстазі 6 грудня 1897 р.

Проте ми, в усякому разі, дотримуємося тієї думки, що Німеччину із самого початку не слід виключати зі змагання інших народів за панування над країнами, які мають багаті перспективи. Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступався землею, іншому — морем, а собі залишав небо, де панує чиста теорія, — ці часи минули. Ми вважаємо одним із найголовніших наших завдань заохочення та розвиток інтересів нашого пароплавства, нашої торгівлі та нашої промисловості саме у Східній Азії...

Однак ми не могли б погодитися на те, аби в Китаї зміцніла думка, що стосовно нас дозволено те, чого не дозволяється щодо інших. Ми маємо вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький прапор і німецький корабель були в Китаї так само шановані, як і ті, що належать іншим державам. Нарешті, ми готові рахуватися з інтересами інших великих держав у Східній Азії, оскільки твердо переконані, що і наші власні інтереси так само знайдуть до себе належну увагу. Одним словом: ми не хочемо нікого відсувати в тінь, але й для себе вимагаємо місця під сонцем...

Із промови канцлера Німецької імперії князя Б. Бюлова в рейхстазі 11 грудня 1899 р.

Ми не потерпимо, щоб яка-небудь іноземна держава, щоб який-небудь чужоземний Юпітер сказав нам: «Що вдієш? Світ уже поділений!». Ми не хочемо нікому заважати, але ми й не дозволимо нікому заступати нам дорогу. Ми не будемо пасивно стояти осторонь... тим часом як інші ділять світ. Ми не можемо й не хочемо цього терпіти. Ми маємо свої інтереси в усіх частинах світу... Якщо англійці говорять про Велику Британію, французи — про нову Францію, росіяни завойовують Азію, то ми вимагаємо створення Великої Німеччини... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли зрозуміємо, що для нас неможливий добробут без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У наступному столітті німецький народ буде або молодом, або ковадлом.

? 1. Визначте основні причини, які спонукали Німеччину вимагати перерозподілу колоній на свою користь. 2. Чи можна було примирити інтереси Німеччини в її зовнішній політиці з інтересами інших держав, зокрема Англії?

ВИСНОВКИ

- Остання чверть XIX — початок XX ст. стали періодом стрімкого піднесення економіки Німеччини, особливо її новітніх галузей: хімічної, електротехнічної, машинобудівної.
- Два десятиліття після об'єднання напрямок розвитку Німеччини визначав канцлер О. фон Бісмарк.

Завдяки його політиці вдалося консолідувати (згуртувати) країну, розв'язати основні внутрішні суперечності та проблеми.

- Успіхи в економіці сприяли пробудженню прусського мілітаристського духу, і Німеччина стала висувати претензії на переділ світу на свою користь.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Яким був політичний устрій Німеччини в другій половині XIX ст.? 2. Хто визначав політику Німеччини в перші 20 років після об'єднання? 3. Які риси були притаманні розвитку економіки Німеччини після об'єднання? 4. Назвіть основні напрямки політики, яку проводив канцлер О. фон Бісмарк. 5. Які колоніальні придбання здійснила Німеччина наприкінці XIX ст.? 6. Якими є основні положення доктрини пангерманізму? 7. Що зумовило агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини? 8. Коли імператором Німеччини став Вільгельм II? 9. Яка течія була панівною в робітничому русі Німеччини?

 10. Чому Німеччина наприкінці XIX ст. досягла промислової першості в Європі? 11. Яку мету ставив перед собою О. фон Бісмарк, запроваджуючи в Німеччині соціальне законодавство? 12. Чи досягла

мети політика «культуркамф»? 13. Що зумовлювало могутність робітничого і соціал-демократичного рухів у Німеччині? 14. Якою була мета «світової політики» Вільгельма II? 15. Визначте причини швидкого розвитку німецької економіки.

 16. Складіть таблицю «Внутрішня політика О. фон Бісмарка».

Здійснені заходи	Період	Особливості
«Культуркамф»		
«Виключний закон проти соціалістів»		

 17. Складіть історичний портрет канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.

§ 25—26. Велика Британія

1 ВТРАТА АНГЛІЄЮ ПРОМИСЛОВОГО ЛІДЕРСТВА. Наприкінці XIX ст. Велика Британія продовжувала залишатися однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Вона посідала провідні позиції у світовій торгівлі та вивезенні капіталу. Англійські капіталовкладення за кордоном перевищували капіталовкладення решти держав разом узятих. Англійський фунт стерлінгів був основною світовою валютою. Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Англію називали «володаркою морів».

Однак в економіці Англії почали проявлятися деякі негативні тенденції. Зростання промислового виробництва (2,1%) було нижчим, ніж в інших країнах (у США — 4,2%, у Німеччині — 4,1%). Технічне обладнання на багатьох заводах застаріло, і за деякими показниками Англія відставала від США та Німеччини.

На початку XX ст. Німеччина випередила Англію за виплавою сталі, США — за виробництвом чавуну, сталі та кам'яного вугілля. Завдяки кращій технології та вищій продуктивності праці американські й німецькі товари стали дешевшими за англійські.

У Великій Британії загалом переважало дрібне селянське господарство. Велике земельне господарство зберігалось в Ірландії. Сільське господарство не забезпечувало потреб Англії, значні обсяги продовольства й сировини доводилося завозити. Ці несприятливі риси економіки країни компенсувалися наявністю колоніальних володінь, які були гарантованим ринком збуту та джерелом дешевої сировини.

Отже, одним із найважливіших завдань Англії вважалося збереження та розширення імперії як основи її стабільності й процвітання.

2 ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ. Другу половину XIX ст. в Англії, як ви вже знаєте, називають «Вікторіанською добою» за ім'ям королеви Вікторії, яка посідала престол протягом 1837—1901 рр. Це був період найбільшої могутності Великої Британії. Тоді швидко зростали її колоніальні володіння, англійська промисловість ще утримувала першість у світі. У країні зберігалися конституційна монархія, парламент і двопартійна система.

На парламентських виборах боротьбу між собою вели дві головні партії — консерватори та ліберали.

Консерватори виражали інтереси великої земельної аристократії та частини великої буржуазії (фінансистів). Головним лідером консерваторів був син літератора, письменник і політик **Бенджамін Дізраелі**.

Лібералів підтримувала більшість великої та середньої буржуазії, а також значна частина кваліфікованих робітників. Керівником Ліберальної партії був видатний державний діяч, син багатого підприємця **Вільям Гладстон**.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, чому наприкінці XIX — на початку XX ст. у світі відбулася зміна лідерів в економічному розвитку; характеризувати внутрішній розвиток Великої Британії; визначати суть ірландського питання для Англії; розкривати основні риси зовнішньої політики Англії; пояснювати зміст понять і термінів: «гомруль», «обструкція», «бойкот».

ПРИГАДАЙТЕ

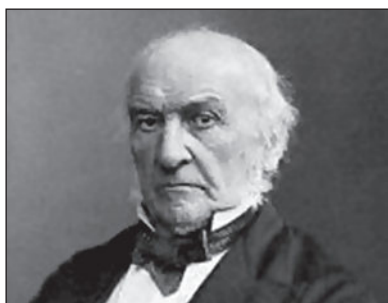
1. Коли в Англії почалася «Вікторіанська епоха»? **2.** Із якою метою в Англії були проведені парламентські реформи 1832, 1867 рр.?

Королева Вікторія

Бенджамін Дізраелі

Вільям Гладстон

? Дайте стислу характеристику діячам, зображеним на ілюстраціях.

Карикатура на Чарльза Бойкотта

Ліберали обстоювали принцип вільної торгівлі та виступали проти політики протекціонізму на противагу консерваторам, які боролися за те, щоб захистити англійську промисловість від конкуренції.

Обидві партії вважали за необхідне проведення реформ виборчої системи й соціального законодавства.

У 1867 р. консервативний уряд Б. Дізраелі здійснив парламентську реформу, яка у 2 рази збільшила кількість виборців. У 1871 р. до влади прийшов ліберальний уряд В. Гладстона, який офіційно визнав законною діяльність профспілок, у тому числі й страйки. Наступного року на виборах до парламенту було введено таємне голосування.

Натомість консерватори, повернувшись до влади в 1874 р., остаточно скасували заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів. У 1875 р. вони ухвалили закони про обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень та охорону дитячої праці. Прийняття на роботу дітей, яким ще не виповнилося десяти років, заборонялося. У свою чергу, ліберали в 1884 р. провели ще одну виборчу реформу. Вона надала право голосу більшості робітників і селян.

Наприкінці XIX ст. розширення прав робітничих організацій зумовило розгортання подальшої боротьби робітників за свої соціальні й політичні права. На чолі цієї боротьби були профспілки — **тред-юніони**, об'єднані з 1886 р. в **Британський конгрес тред-юніонів**. У 1900 р. утворився Комітет робітничого представництва для виборів до парламенту робітничих депутатів, який у 1906 р. було перейменовано в Робітничу (Лейбористську) партію (*докладніше про це ви прочитаєте в п. 3*).

Кінець XIX ст. відзначився й подальшим посиленням боротьби ірландців за свої національні права. Незважаючи на 400-річну англійську колонізацію, ірландці не втратили самотності, зберегли свої релігію, мову, культуру.

Наприкінці XIX ст. розгорнувся масовий рух ірландців за аграрну реформу та самоуправління — **гомруль**. Його очолив **Чарльз Парнелл**, обраний до англійського парламенту в 1875 р. Він використовував усі можливі парламентські методи — **обструкцію**, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії.

Гомруль (від англ. — самоуправління) — одна із головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Обструкція — зрив роботи парламенту законними способами.

У той самий час в Ірландії селяни, керовані «Земельною лігою», розгорнули боротьбу проти англійських лендлордів. Вони нищили їхні маєтки, урожай, худобу. Одним із нових методів боротьби став **бойкот**.

Бойкот — форма політичної та економічної боротьби; означає повну відмову від спілкування (з окремою особою, організацією тощо). Назва походить від прізвища британського управляючого Ч. Бойкотта, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби.

У 1886 р. уряд В. Гладстона вирішив внести до парламенту закон про гомруль, але його було відхилено. Це призвело до поразки лібералів на виборах. До влади майже на 20 років прийшли консерватори.

На початку ХХ ст. ситуація в Ірландії загострилася. Радикальна частина ірландського національно-визвольного руху утворила партію, яку назвали «Шинн Фейн» («Ми самі»). Вона виступила за самостійну Ірландську державу під гаслом «Ірландія для ірландців». Щоб уникнути розширення конфлікту, у 1912 р. до парламенту знову було внесено закон про гомруль. Прийнятий двічі палатою громад, він двічі й відхилився палатою лордів. У самій Ірландії спалахнула боротьба між юніоністами (виступали за союз з Англією) та прихильниками незалежності.

У 1914 р. палата громад утретє схвалила законопроект, і він став законом, але його дія не поширювалася на шість північних графств, де проживали переважно протестанти.

3 ОСОБЛИВОСТІ РОБІТНИЧОГО РУХУ. УТВОРЕННЯ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ. Кінець ХІХ — початок ХХ ст. були періодом піднесення англійського робітничого руху. Втрата промислової монополії, загострення конкуренції на світовому ринку, прагнення підприємців зменшити витрати на виробництво призвели до зниження життєвого рівня робітничого класу, який у відповідь посилив боротьбу за свої права. Збільшилася кількість страйків, зросло число членів профспілок, сягнувши 4 млн осіб у 1913 р.

За кількістю та організованістю профспілок Англія на той час посідала перше місце у світі. Частина діячів профспілок вважала, що їхні організації мають вести не тільки економічну, а й політичну боротьбу. Як ви вже знаєте, у 1900—1906 рр. було створено Робітничу (Лейбористську) партію, яка взяла участь у виборах 1906 р. і провела до парламенту 29 своїх депутатів. Двопартійна система похитнулася. Поряд із консерваторами й лібералами поставала нова сила — **лейбористи**.

Спочатку Лейбористська партія складалася з колективних членів, до неї вступали цілі організації. Це відразу зробило її масовою. У 1904 р. кількість членів партії наблизилася до 1 млн осіб.

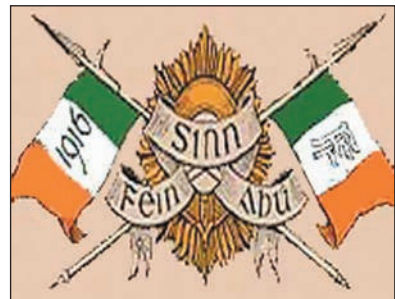
Лейбористи впродовж тривалого часу не мали своєї програми. Головним завданням вони вважали проведення до парламенту своїх депутатів, де вони голосували б за винесення рішень на захист прав робітників, об'єднуючись із лібералами.

Така тактика лідерів робітничого руху викликала протести з боку прихильників соціалістичних учень. У 1911 р. вони створили Британську соціалістичну партію, що намагалася очолити робітничий рух, але успіху не мала.

4 РЕФОРМІЗМ. Піднесення робітничого руху та загострення боротьби за соціальні права привели найбільш далекоглядних діячів Ліберальної партії до розуміння необхідності соціальних реформ, які б полегшили становище робітництва, обмежили привілеї багатіїв і не допустили можливості соціального вибуху.

Артур Гріффіт,
засновник партії «Шинн Фейн»

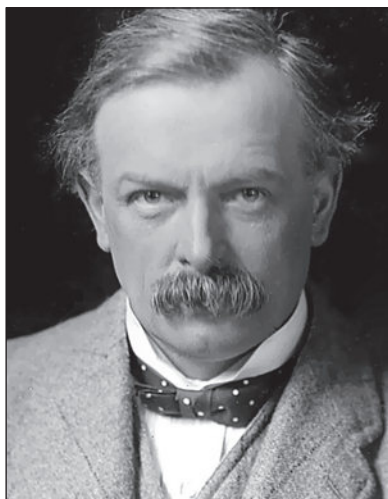

Емблема партії «Шинн Фейн»
у 1916 р.

Делегати першої конференції
соціалістів у Великій Британії.
1905 р.

Девід Ллойд-Джордж

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Син учителя, адвокат за фахом, талановитий промовець, далекоглядний політик, **Девід Ллойд-Джордж** уперше потрапив до парламенту в 1890 р. 27-річний громадський діяч незабаром став одним із лідерів Ліберальної партії. Широку популярність він здобув завдяки своїм виступам проти «дармоїдів-багатіїв». Д. Ллойд-Джордж вважав, що треба вжити дієвих заходів, щоб покінчити із «принизливим жебрацтвом» робітників. Обійнявши в уряді лібералів посаду міністра торгівлі, яка мала в Англії велике значення, а потім посаду міністра фінансів, Д. Ллойд-Джордж у 1906—1911 рр. подав до парламенту низку законів, які стали основою соціального законодавства.

Одним із провідних ідеологів і практиків ліберального реформізму був **Девід Ллойд-Джордж** (1863—1945).

З ініціативи Д. Ллойд-Джорджа було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту та харчування у шкільних їдальнях для дітей малозабезпечених батьків. Також з'явився закон про регламентацію нічної праці. Праця в нічну зміну для чоловіків скорочувалася, а для жінок заборонялася. Потерпілі від нещасних випадків на виробництві отримали право на безкоштовне лікування та допомогу з інвалідності.

У 1908 р. парламент ухвалив закони про 8-годинний робочий день для гірників і про пенсії за старістю для працюючих. Такі пенсії народ назвав «пенсіями для покійників», оскільки їх давали тим, кому виповнювалося 70 років, а до такого віку мало хто доживав.

Однак ці заходи парламенту були кроком уперед у створенні системи соціального забезпечення. Потім було впроваджено допомогу з безробіття та в разі хвороби. Ці виплати склалися з внесків робітників і підприємців, субсидій держави. Підприємці вже не могли перешкоджати профспілковій агітації та вимагати від профспілок відшкодування збитків, спричинених страйками.

Жваву реакцію викликав представлений Д. Ллойд-Джорджем проект бюджету на 1909 р. Він передбачав виділення 1% коштів на проведення соціальних реформ і значне збільшення витрат на озброєння. Витрати планувалося покрити різким підвищенням податків на земельні володіння, спадщину, а також податків на тютюн, алкогольні напої та поштові марки. Свій бюджет Д. Ллойд-Джордж визначив як початок «війни проти жебрацтва» і можливість зломити «нахабність багатства». Власники великого майна називали цей бюджет «революційним».

Палата громад, де ліберали разом із лейбористами становили більшість, схвалила проект бюджету. Однак палата лордів, яку призначав король, куди входила земельна й фінансова аристократія, відхилила цей проект. Тоді Д. Ллойд-Джордж розгорнув боротьбу проти палати лордів, вимагаючи зменшити її повноваження або ж зовсім ліквідувати.

У 1911 р. палата громад ухвалила закон про звуження повноважень палати лордів. Тепер остання мала тільки відкладне вето, тобто могла на деякий час стримувати виконання ухвалених палатою громад законів, але не скасовувати їх. Якщо палата громад тричі ухвалювала проект закону, він набрав чинності всупереч запереченням палати лордів. Після цих нововведень «революційний» бюджет Д. Ллойд-Джорджа став законом.

5 ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА АНГЛІЇ. У сфері зовнішньої політики правлячі кола Англії дотримувалися принципу «європейської рівноваги», згідно з яким жодна держава не повинна домінувати в континентальній Європі. Для збереження рівноваги Велика Британія протидіяла сильнішим державам, не даючи їм можливості посісти провідне становище в Європі. Зберігаючи перевагу на морі, вона не боялася збройного вторгнення на свою територію.

Колоніальні володіння Британської імперії на карті 1886 р.

? Чи справедливим був вислів, що над Британською імперією ніколи не заходило сонце?

Другий принцип англійської зовнішньої політики — «блискучої ізоляції». Це означало, що Англія утримувалася від укладення тривалих союзів з іншими державами. У правителів і дипломатів цієї країни був девіз: «В Англії немає постійних ворогів і постійних друзів; у неї є лише постійні інтереси».

Майже до кінця XIX ст. правлячі кола Англії головним своїм ворогом вважали Францію — основну суперницю в колоніальних загарбаннях. На початку XX ст. на перший план вийшли англо-німецькі суперечності. Економічна, військова та морська могутність Німеччини невпинно зростала.

Одним із головних напрямків англійської зовнішньої політики кінця XIX ст. було розширення колоніальної імперії. У 1875 р. уряд Б. Дізраелі купив у Єгипту контрольний пакет акцій побудованого французами Суецького каналу. Це забезпечило Великій Британії контроль над важливою для англійського флоту водною артерією, яка відкрила найкоротший шлях до Індії та інших колоній. У 1876 р. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Англійські колоніальні володіння почали офіційно називатися Британською імперією.

Прапори територій Британської імперії

Британська золотодобувна шахта в Трансваалі.
Аерофотозйомка 1911 р.

У 80—90-х рр. XIX ст. колоніальна експансія Великої Британії досягла найбільшого розмаху. На той час англійці оволоділи Бірмою, Нігерією, Сомалі, Кенією, Танганьїкою, Угандою та частиною Південної Африки. Площа колоніальних володінь збільшилася до 33 млн км², а кількість населення зросла із 200 до 370 млн осіб. Площа самої Великої Британії складала не більше 1% від площі її колоніальних володінь, кількість населення — менше ніж 12%.

Прагнучи створити неперервну лінію британських володінь в Африці від Каїра до Кейптауна й захопити природні багатства Південної Африки, англійці в 1899 р. розпочали війну з двома невеликими південноафриканськими державами — Трансваалем та Оранжевою республікою, багатими на золото й алмази. Їх населяли бури — вихідці з Голландії, які колонізували ці території, а місцеве населення перетворили на рабів. У 1902 р. Трансвааль та Оранжева республіка стали частинами Британської імперії. Зваживши на інтереси білого населення цих колоній, Англія вирішила надати їм права домініонів — самоврядних частин Британської імперії зі своїми парламентом та урядом. Це дало змогу бурам із часом стати панівною силою в політичному житті колоній, які в 1910 р. було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС). Статус домініону отримали всі колонії, заселені білими переселенцями: Канада (1867 р.), Австралія (1900 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

Домініони брали участь в імперських конференціях, на яких обговорювалися питання оборони, зовнішньої та торговельно-фінансової політики. Крім колоніальних загарбань, Англія брала активну участь у розподілі сфер впливу в Китаї, Ірані, Таїланді (Сіамі), Туреччині, боролася за ринки Латинської Америки.

ВИСНОВКИ

- Наприкінці XIX ст. стали проявлятися всі ознаки втрати Англією промислової першості. Проте головною турботою англійців була колоніальна політика. Колонії були основним джерелом доходів і збуту продукції промисловості.
- У другій половині XIX ст. Англія продовжила свій шлях у становленні ліберально-демократичної держави

за допомогою поступових реформ політичної та соціальної сфер суспільного життя. Країні вдалося уникнути революційних заворушень.

- На початку XX ст. в Англії відбулися значні зміни у внутрішньому житті: завдяки політиці реформізму Д. Ллойд-Джорджа розширилися демократичні права та було запроваджено соціальне законодавство.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1.** Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в другій половині XIX ст.? **2.** Розкажіть про лібералів і консерваторів, їхніх лідерів і парламентську боротьбу в останній чверті XIX ст. **3.** Як утворилася Лейбористська партія? **4.** У якому році було об'єднано профспілки Англії в єдину організацію? **5.** Охарактеризуйте колоніальну політику Англії в другій половині XIX ст. Які колоніальні придбання здійснила Англія в цей період? **6.** Яким було становище Ірландії в Британській імперії? **7.** Як розгорталася боротьба за гомруль? **8.** Якого принципу дотримувалася Англія у відносинах з іншими державами? **9.** Яка колонія Англії першою отримала статус домініону?

- 10.** Чому наприкінці XIX ст. Велика Британія почала втрачати провідні позиції у світовій економіці? **11.** Що спонукало правлячі кола Великої Британії до проведення парламентських і соціальних реформ?

- 12.** Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток США та Великої Британії в останній чверті XIX ст.». **13.** Складіть у зошиті розгорнутий план відповіді за питанням «Зовнішня та колоніальна політика Великої Британії».

- 14.** Визначте основні підсумки «Вікторіанської доби» для Англії. Підготуйте есе за цим питанням.

§ 27. Італія

1 ІТАЛІЯ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ПРОЦЕСУ ОБ'ЄДНАННЯ. 3 жовтня 1871 р. відбулася історична подія: за результатами референдуму місто Рим увійшло до складу Італії, чим завершилося об'єднання країни. Однак вона заплатила за це високу ціну: дві війни проти Австрії, утримання значної армії та флоту, визнання фінансових зобов'язань колишніх італійських держав підірвали й без того слабе фінансове становище. До цього додавалися відсутність значної промислової бази, низький рівень розвитку сільського господарства, убогість і неписьменність більшої частини населення. Проте правляча еліта була сповнена бажанням перетворити Італію на велику державу.

Нова об'єднана країна за формою правління була конституційною монархією. Законодавча влада належала королю та парламенту. Парламент складався із двох палат: верхньої — сенату, члени якого призначалися довічно, і нижньої — палати депутатів, що обиралися. Правом голосу користувалися чоловіки, які досягли 25-річного віку, уміли читати й писати, а також мали певний статок. Таких із 27-мільйонного населення було 600 тис. осіб (2% населення країни). Виконавча влада повністю належала монарху, який до того ж командував військами, оголошував війну та укладав мир, призначав прем'єр-міністра.

За Конституцією всі громадяни були рівними перед законом, їм гарантувалися основні права і свободи.

Значну роль у політичному житті країни відігравала католицька церква. Священик був основною фігурою на селі. Від його проповідей залежало ставлення селян до влади. Щоб обмежити вплив католицької церкви, їй було заборонено займатися політичною діяльністю.

У 1871 р. король підписав закон, за яким папа римський оголошувався особою священною і недоторканною. На утримання папського двору держава виділяла необхідні кошти, але його територіальні володіння обмежувалися Ватиканським палацом і ще кількома будівлями. Папа мав право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами.

Після утворення єдиної держави політичну боротьбу між собою вели дві партії (точніше, політичні блоки): Історична права, або «праві», та Історична ліва, або «ліві».

«Праві» представляли інтереси земельної аристократії, фінансистів, «ліві» — промисловців. Почергово поступаючи до влади, вони були спільні в прагненні перетворити Італію на велику державу. Основні розбіжності між ними полягали в поглядах на внутрішню політику. Наприкінці XIX — на початку XX ст. із розширенням виборчих прав кількість політичних партій зростає. У 1892 р. виникла Соціалістична партія італійських трудящих (із 1895 р. — Італійська соціалістична партія), у 1895 р. — Італійська республіканська партія, яка, крім республіканських ідеалів, обстоювала демократичні й соціалістичні права, а також радикальна, що продовжувала революційні традиції Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді. Після сходження на папський престол Пія X активно долучилася до політичної

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати особливості розвитку Італії після об'єднання; характеризувати проблему Півдня; розкрити основні риси Ліберальної ери Дж. Джолітті; визначити пріоритети зовнішньої політики Італії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як відбулося об'єднання Італії? **2.** Хто такий Дж. Гарібальді? Яку роль він відіграв в історії об'єднання Італії?

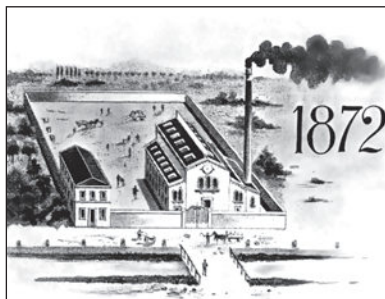
Папа Пій IX. 1871 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

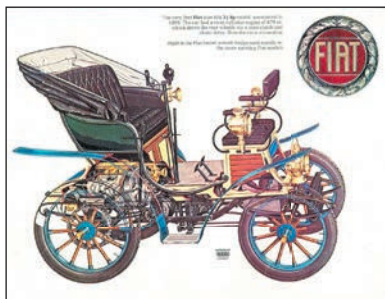
У 1870 р. папа Пій IX відмовився визнати об'єднану італійську державу і проголосив себе «в'язнем Ватикану». До самої смерті він відмовлявся залишати його межі.

Селяни в соборі Св. Петра в Римі. Художник К. Халсвіль, 1871 р.

Перший завод із виробництва еластичної гуми компанії «Пірееллі»

Перший автомобіль «Фіат», модель 1899 р.

Плакат промислової виставки в Турині.
Художник А. де Кароліс, 1911 р.

боротьби католицька церква, із політичної діяльності якої було знято заборони. Ці партії істотно не змінили співвідношення сил між «лівими» і «правими», які були уособленням ліберального й консервативного напрямків розвитку. «Праві» домінували в політичному житті протягом кількох років після об'єднання, але після «парламентської революції» 1876 р. змушені були поступитися владою. Із кінця 80-х рр. XIX до початку XX ст. «праві» знову, із невеликою перервою, перебували при владі. Зрештою їх змінили «ліві».

2 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. Об'єднання країни створило умови для активного економічного розвитку. Проте стартові можливості виявилися занадто слабкими. Внутрішній ринок був вузьким, промисловість розвинена слабо, до того ж лише на Півночі країни. Більша частина населення жила в злиднях, наймитуючи в поміщицьких господарствах. Не вистачало природних ресурсів.

Протягом перших 20 років після об'єднання темпи розвитку країни були невисокими, проте в цей період відбулися структурні зміни в економіці, соціальній сфері, які стали основою промислового піднесення наприкінці XIX — на початку XX ст. Так, у сільському господарстві великі поміщицькі господарства втягувалися в ринкові відносини, відбувалася його спеціалізація та вирізнення трьох головних галузей: зернової; вирощування винограду, цитрусових і маслин; скотарства.

Наприкінці XIX ст. держава почала активно втручатися в економічні процеси. На її кошти створювалася мережа залізниць, виділялися дотації (грошова допомога) та державні замовлення великим промисловцям. Частина підприємств перебувала під управлінням військового міністерства, устанавлювалися державні монополії на деякі види продукції.

Завдяки державній підтримці на початку XX ст. з'явилися монополістичні об'єднання, які встановили контроль над основною частиною промисловості.

У машинобудуванні виникли такі монополії, як «Ансальдо», «Бреда»; у металургії — «Терні», «Орландо»; в електротехнічній галузі — «Едісон»; у хімічній — «Пірееллі», «Монтекатіні»; в автомобілебудуванні — «Фіат», «Спа», «Ланча».

Найбільші банки країни — Римський банк, Італійський комерційний банк — через акціонерні товариства контролювали цілі галузі промисловості.

Ще однією особливістю промислового розвитку країни була його нерівномірність: Північ країни була промислово розвинутою, із відносно високим рівнем життя та зайнятості населення, тоді як Південь залишався аграрним придатком із низьким життєвим рівнем населення та пануванням позаекономічних методів експлуатації селянства.

Протягом 1900—1914 рр. випуск промислової продукції зріс на 90%. Італія з аграрної країни перетворилася на аграрно-індустріальну. І все ж, незважаючи на високі економічні показники, вона відставала від провідних країн і за рівнем доходів на одну особу посідала останні місця серед країн Європи.

3 ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ. Становлення ринкових відносин, індустріалізація позначилися на італійському суспільстві. Промисловість, що розвивалася, спричинила появу прошарку найманої робочої сили, який зазнавав значної експлуатації. Однак вона не могла поглинути всієї маси селянства, що розорювалося й шукало кращої долі в містах, а також природного приросту населення внаслідок демографічного вибуху.

Надлишок робочої сили призвів до масової **трудової еміграції** до США, Німеччини, Франції, Швейцарії, Бразилії, Аргентини. Загалом Італію залишили 7,7 млн осіб. Проте це не вирішило проблеми безробіття та злиденності населення більшої частини країни, особливо на Півдні та на острові Сицилія.

Трудова еміграція — явище економічного життя, яке характеризується від'їздом працездатного населення з районів аграрного перенаселення або економічного занепаду для заробітку чи постійного проживання до інших територій, країн.

З одного боку, еміграція стала національною трагедією, оскільки країна втрачала найбільш активну, працездатну частину населення; із другого — Італія отримувала додаткові капітали за рахунок грошей, які емігранти переказували на батьківщину своїм родичам. Однак усі виїхати не могли й не бажали. Злиденне становище доводило населення до відкритого прояву невдоволення: спалахували страйки робітників (Мілан, 1898 р.), селянські повстання (острів Сицилія, 1893—1894 рр.). Актом помсти за тяжку долю своїх співвітчизників стало вбивство короля **Умберто I** (1878—1900 рр.) емігрантом, що повернувся зі США, анархістом Гаetano Бреші.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади й пропагує необмежену свободу особистості.

4 ЛІБЕРАЛЬНА ЕРА ДЖ. ДЖОЛІТТІ. Події, які відбувалися наприкінці XIX ст., примусили правлячі кола розпочати реформи. Ці реформи, що розгорнулися на початку XX ст., увійшли в історію як **Ліберальна ера**, або «**ера Джолітті**», за прізвищем політичного діяча **Джованні Джолітті**. Йому судилося відіграти вагомую роль в історії Італії цього періоду. Ставши в 1901 р. міністром внутрішніх справ, він заявив: «Соціалізм може бути переможеним лише зброєю свободи». Ці слова стали гаслом його курсу на посаді прем'єр-міністра, яку Дж. Джолітті обійняв у 1903 р. Він започаткував масштабні реформи, що вивели італійське суспільство на новий рівень розвитку.

В економічній сфері Дж. Джолітті сприяв розвитку торгівлі й підприємництва, розширенню внутрішнього ринку, здійснював заходи щодо посилення ролі держави в економічних процесах (націоналізував залізниці, надавав державну допомогу та замовлення, вигідні кредити), упорядкував фінанси й борги країни. Усе це забезпечило стрімке економічне зростання, особливо на Півночі країни, де постали могутні індустріальні центри.

Черга іноземців, що проходять контроль у найбільшому в США пункті прийому іммігрантів на острові Еліс у бухті Нью-Йорка. Кінець XIX ст.

Убивство короля Умберто I. Сторінка з італійської газети. 1900 р.

Подвійне обличчя Дж. Джолітті. Карикатура XIX ст.

? На яких рисах політики Дж. Джолітті наголошує карикатура?

Битва під Адуа під час італо-абіссинської війни. Ефіопська народна картина

Для зняття соціальної напруженості й посилення демократичних тенденцій Дж. Джолітті провів дві виборчі реформи, які сприяли розширенню виборчих прав: їх отримали 25 % населення. Було знято обмеження на створення робітничих організацій та профспілок, визнано право на страйки. Запроваджувалися громадські роботи й трудове законодавство, що обмежувало робочий день і забороняло нічну працю жінок та підлітків.

Однак реформи не встигали за вимогами часу. Політична стабільність та економічне зростання були занадто хиткими, що згодом підтвердила участь Італії в Першій світовій війні.

5 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА. Прагнення Італії стати великою державою визначало зовнішньополітичний курс країни: загарбання колоній — основна ознака величчя. Для ведення колоніальних війн потрібні були армія та флот.

У 80-ті рр. XIX ст. головним напрямком колоніальної експансії стала Північно-Східна Африка. У 1885 р. італійська армія захопила місто Массауа на узбережжі Червоного моря, що стало основою для завоювання першої колонії — Еритреї. У 1888 р. Італія оголосила свій протекторат над Сомалі, але отримала тільки частину країни (рештою заволоділи Англія та Франція).

Подальші колоніальні прагнення Італії були спрямовані до Ефіопії. Проте ці плани не здійснилися. Під час війни 1895—1896 рр. поблизу міста Адуа 17-тисячна італійська армія була розгромлена 100-тисячною абіссинською (ефіопською). Цю поразку сприйняли як національну ганьбу: командувача військ засудили, прем'єр-міністр пішов у відставку. Від планів створення колоніальної імперії тимчасово довелося відмовитися.

У європейських справах зовнішньополітичний курс визначався укладеним у 1888 р. союзницьким договором із Німеччиною та Австро-Угорщиною, спрямованим насамперед проти Франції. Антифранцузький характер зовнішньої політики був зумовлений тим, що Франція ще за часів Наполеона III відібрала в Італії Савойю та Ніццу, чинила перешкоди проникненню Італії в Африку (окупувала Туніс і частину Сомалі), на Балкани та Близький Схід. Лише у війні 1911 р. Італії вдалося відібрати в Османській імперії Лівію та острови Додеканес в Егейському морі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із маніфесту імператора Абіссинії (Ефіопії) Менеліка II до народу 17 вересня 1895 р.

Із-за моря прийшли до нас вороги; вони порушили недоторканність наших кордонів і прагнуть знищити нашу віру, нашу Батьківщину. Я все перетерпів і довго вів переговори, щоб зглянулися на нашу країну, якій так жорстоко доводилося страждати в останні роки. Проте ворог невпинно йде вперед: він... загрожує нашій землі та нашому народу... Я збираюся виступити на захист

країни й дати відсіч ворогу. Нехай кожен, у кого є сила, йде за мною... Залишитися вдома не повинен ніхто, оскільки всі зобов'язані виступити в похід на захист Батьківщини й домашнього вогнища.

? Як ви вважаєте, завдяки чому народ Ефіопії зміг захистити свою незалежність?

ВИСНОВКИ

- Правлячі кола Італії після об'єднання прагнули зробити країну великою державою. Проте промислові й фінансові можливості країни не відповідали цій меті. Мобілізація ресурсів відбувалася за рахунок зубожіння населення.
- Бідність призвела до масової трудової еміграції італійців за кордон у другій половині XIX ст.
- Трудова еміграція не зняла соціальної напруженості в суспільстві. Зрештою це призвело до соціального вибуху.

Щоб приборкати революційні настрої, правлячі кола вдалися до ліберальних реформ. Проте «ера Джолітті» лише відсунула в часі соціальні катастрофи.

- Із кінця XIX ст. Італія приєдналася до колоніальних завоювань європейців. Проте значних успіхів на цьому шляху досягти не вдалося. До Першої світової війни Італія володіла Еритреєю, Італійським Сомалі та Лівією.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Яка подія стала завершенням об'єднання Італії? **2.** Яку форму правління мала країна після об'єднання? **3.** Які політичні сили вели боротьбу за владу в Італії після об'єднання? **4.** Назвіть риси економічного розвитку Італії наприкінці XIX ст. **5.** Коли почалася монополізація економіки Італії? **6.** Якою була головна причина масової еміграції італійців у другій половині XIX ст.? **7.** Який період розвитку Італії називають «ерою Джолітті»?
- **8.** Яку ціну заплатила Італія за об'єднання? Охарактеризуйте наслідки об'єднання Італії. **9.** Як масова еміграція італійців впливала на розвиток країни? **10.** Які

реформи були проведені урядом Дж. Джолітті на початку XX ст.? **11.** Що спонукало Італію до колоніальних загарбань? Визначте основні підсумки колоніальної політики Італії.

- **12.** Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток Німеччини та Італії в останній чверті XIX ст.», визначивши спільні й відмінні риси.

- **13.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть проблему «Трудова еміграція: позитивні й негативні риси для розвитку Італії».

§ 28. Сполучені Штати Америки

1 СТРИМКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ. Наприкінці XIX — на початку XX ст. економіка США переживала бурхливе піднесення. Завдяки постійному припливу іммігрантів швидкими темпами збільшувалася кількість населення. Так, за період із 1871 до 1913 р. вона зросла з 39,8 млн до 96,5 млн осіб; 55 % приросту становили іммігранти.

На початку XX ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, технічним оснащенням і продуктивністю праці. Загальна вартість промислової продукції США вдвічі перевищувала вартість німецької та майже у 2,5 разу — англійської.

Провідну роль в американській промисловості відігравали добре оснащені великі підприємства. Вони становили 2,2 % від загальної кількості підприємств, а виробляли половину промислової продукції. Великі підприємства нерідко об'єднувалися у трести, які монополізували виробництво основних товарів. На початку XX ст. найбільший вплив мали нафтовий трест Джона Рокфеллера (виробляв 90 % нафтопродуктів) і металургійний трест Джона Моргана (вилавляв 66 % сталі). На 1900 р. у країні налічувалося 440 промислових і транспортних трестів, які виробляли 3/4 продукції США.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, чому наприкінці XIX ст. США стають лідером світового економічного розвитку; характеризувати внутрішній розвиток США; визначати суть антистрівського законодавства; розкривати основні риси зовнішньої політики США; пояснювати, що означає «політика великого дручка» і «дипломатія долара».

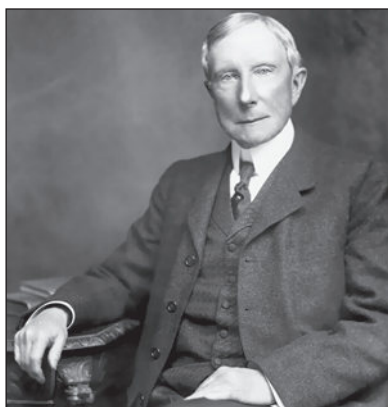
ПРИГАДАЙТЕ

- 1.** Якими є головні підсумки для США Громадянської війни та Реконструкції Півдня? **2.** Які території були приєднані до США в першій половині XIX ст.?

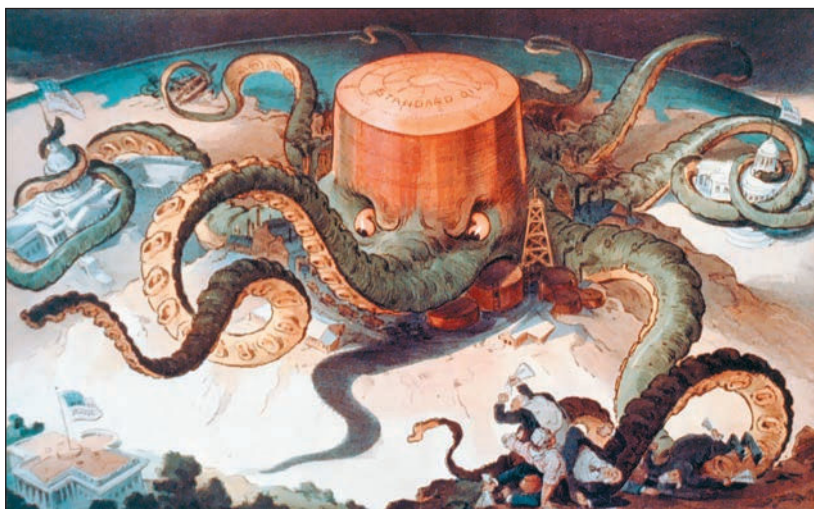

ЦІКАВИ ФАКТИ

Першою великою корпорацією США стала «Стандард Ойл». Вона була створена Дж. Рокфеллером у 1870 р. За десять років компанія вже контролювала виробництво очищеної нафти в країні. Дж. Рокфеллеру вдалося домовитися з власниками залізниць про низькі тарифи для вантажів компанії, що дало додаткову перевагу в боротьбі з конкурентами. У 1882 р. корпорація була перетворена на трест, що об'єднував 14 компаній і контролював близько 30 нафтових фірм. Дж. Рокфеллер безжалюбно розорював своїх конкурентів. Якщо ті намагалися чинити опір, він наймав банди, які руйнували бурові вишки, нафтопроводи, обладнання, навіть убивали тих, хто не бажав «домовлятися».

Джон Рокфеллер

Карикатура на компанію «Стандард Ойл»

Поряд із трестами існувала значна кількість малих і середніх підприємств. Вільна конкуренція між ними й визначала розвиток економіки США.

У сільському господарстві США переважали сімейні ферми. Його технічне забезпечення перевищувало рівень європейських країн. За виробництвом зерна, м'яса, бавовни США посідали перше місце у світі та стали головним постачальником сільськогосподарської продукції до Європи.

2 ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА СУСПІЛЬНІ РУХИ В США. В останній чверті XIX ст. у США остаточно утвердилися республіка президентського типу та двопартійна система. Прихильники політики Півночі США склали основу Республіканської партії, а Півдня — Демократичної. До 80-х рр. XIX ст. при владі майже беззмінно перебували республіканці. Потім на десятиліття їх змінили демократи. До початку XX ст. різниця між Республіканською та Демократичною партіями практично зникла, вони обидві обстоювали тогочасний суспільний і державний устрій США.

Швидкий економічний розвиток спричинив появу «великих грошей», що потягло за собою зростання корупції. Значна кількість державних посад стали прибутковими для тих осіб, що їх обіймали. Кожна партія, яка приходила до влади, намагалася висунути на ці посади своїх людей, які іноді навіть не мали й уявлення про свої нові обов'язки. Тому державний апарат працював неефективно. Права простих громадян постійно порушувалися, процвітало хабарництво.

Таке становище викликало масовий суспільний рух за реформи, спрямовані на демократизацію.

Наприкінці XIX ст. серед американських фермерів виник масовий рух проти залізничних, промислових і торговельних монополій. Поступово набирала ваги популістська («народна») партія, яка виступала проти монополій. Вони прагнули націоналізувати залізниці, телеграф і телефон, конфіскувати надлишки

землі, збільшити податки з багатіїв. Популісти брали участь у виборах президента. На базі цієї партії згодом сформувався рух прогресистів. Вони виступали за демократизацію виборчої системи, зниження податків, установа урядового контролю над трестами. Деякі прогресисти вимагали впровадження в США системи соціального страхування на зразок європейської та прийняття закону про 8-годинний робочий день.

Видатним лідером прогресистів був губернатор штату Вісконсин **Роберт Лафоллет**, якого згодом обрали сенатором. У своєму штаті він провів демократичну податкову реформу, установив контроль над міським транспортом і залізницями.

Із кінця XIX ст. демократичні журналісти й письменники у своїх публікаціях викривали численні факти хабарництва урядовців, фінансового шахрайства, експлуатації праці жінок, дітей. Фактично преса в країні перетворилася на «четверту владу», впливаючи на політичне життя, формуючи відповідну суспільну думку з того чи іншого питання.

Активно діяла Антиімперіалістична ліга, що налічувала майже 1 млн членів. Вона організувала багатолюдні мітинги протесту проти колоніальної імперської політики.

Незважаючи на поразку в Громадянській війні й період Реконструкції, колишні конфедерати, які згуртувалися навколо Демократичної партії, зберегли свою владу на Півдні США. Їм вдалося прийняти низку законів, які обмежували громадянські права чорношкірих. Так, наприклад, на виборців-негрів накладали спеціальний податок, позбавляли виборчих прав неписьменних тощо.

Поступово на Півдні США склалася система **расової дискримінації** — обмеження громадянських прав за расовою ознакою. Згодом вона була доповнена **расовою сегрегацією** — системою окремого проживання та розвитку білого й чорного населення. Існували школи, магазини, ресторани, кав'ярні, цілі квартали тільки для білих. Таке становище не могло влаштувати чорношкіре населення США, і вони розпочали боротьбу за свої

Роберт Лафоллет

? Дайте стислу характеристику діячу, зображеному на ілюстрації.

ЦІКАВІ ФАКТИ

1 травня 1886 р. робітники США розпочали загальний страйк, вимагаючи встановлення 8-годинного робочого дня. 3 травня 1886 р. в Чикаго поліція відкрила вогонь по мітингуючих (шестеро робітників загинули). Наступного дня робітники зібралися в Хеймаркет-сквер на мітинг протесту проти дій поліції. Під час демонстрації невідомий кинув у поліцейських бомбу (один поліцейський загинув). У відповідь поліція почала стріляти. Керівників страйку заарештували, звинувативши в організації терористичного акту. На суді це доведено не було, але присяжні визнали робітників винними. Чотирьох керівників мітингу засудили до смертної кари. Відтоді американські робітники, а з 1889 р. і робітники інших країн на згадку про цю трагедію стали відзначати 1 Травня як День солідарності трудящих.

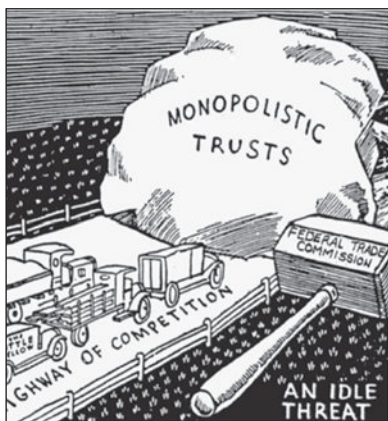
Вибух під час сутичок на Хеймаркет-сквер у Чикаго 3 травня 1886 р.

Семюел Гомперс

Джон Шерман

«Пуста погроза»: карикатура, присвячена антитрестівському закону Дж. Шермана

права. Особливої організованості вона набула на початку XX ст. Члени жіночих організацій (**суфражистки**) домагалися надання жінкам права голосу й рівності прав із чоловіками.

Найбільш організованим був робітничий рух, але на відміну від європейських країн, він мав переважно економічний характер (покращення умов та оплати праці). Робітники віддавали перевагу профспілковому руху. Найбільша профспілкова організація — Американська федерація праці (АФП), очолювана Семюелом Гомперсом, стояла на позиціях співробітництва та «ділового юніонізму» з роботодавцем. С. Гомперс вважав, що завданням профспілок (тред-юніонів) є не політика, не виступи проти суспільства, а ділова співпраця з підприємцями в організації виробництва та захист економічних інтересів членів профспілки. У 1914 р. АФП мала 2 млн членів. Вона об'єднувала переважно висококваліфікованих робітників, які становили 12—14 % усього робітничого класу.

Завдяки наполегливій боротьбі лише за перше десятиліття XX ст. середня заробітна плата робітників збільшилася на 23 %. Зріс прошарок високооплачуваних категорій робітників, особливо в автомобільній і металургійній галузях промисловості.

Середня заробітна плата робітників США перевищувала оплату висококваліфікованих європейських робітників, що приваблювало нових емігрантів із Європи, а згодом і з Азії, Латинської Америки.

Під тиском широких суспільних рухів лідери республіканців і демократів усвідомили необхідність змін у країні.

Наприкінці XIX ст. було розпочато реформи, які поступово демократизували життя в США. Першим вагомим кроком стала боротьба із засиллям монополій.

У 1890 р. Конгрес прийняв **антитрестівський закон**, який запропонував сенатор **Джон Шерман**. Закон Дж. Шермана передбачав кримінальне покарання підприємців за змову щодо встановлення єдиних цін. Таким чином, свобода й демократія в країні пов'язувалися зі збереженням конкуренції в економіці США.

З «СПРАВЕДЛИВИЙ КУРС» Т. РУЗВЕЛЬТА. Прихильником прогресивістів оголосив себе президент **Теодор Рузвельт** (1858—1919). Прийшовши до влади в 1901 р., він провів низку реформ, які започаткували його реформаторську діяльність («прогресивна ера»).

Основна ідея Т. Рузвельта полягала в тому, що держава, усупереч доктрині лібералізму, має регулювати розвиток економічних і трудових відносин, а саме: узяти під контроль діяльність трестів та обмежити негативні її прояви — схильність до ліквідації конкурентів, установа монопольного становища на ринку тощо. Він вважав за необхідне регулювати відносини між працею й капіталом, щоб усунути загрозу соціальних революцій.

У посланні Конгресу 1902 р. Т. Рузвельт заявив про готовність уряду бути проміжною ланкою між робітниками й підприємцями, проводити **«справедливий (чесний) курс»** у робітничому питанні.

Першим прогресивістським заходом Т. Рузвельта був судовий процес 1901 р. проти залізничної компанії, яку контролював

Дж. Морган (її було звинувачено в монополії, що перешкоджала вільній торгівлі). Суд визнав компанію винною та зобов'язав розділити її на дві частини. Після цього відбулося ще 25 судових процесів проти монополій, які принесли Т. Рузвельту славу «руйнівника трестів» і навіть «революціонера».

Продовжуючи політику розширення державного втручання в економіку, Т. Рузвельт у 1906 р. провів через Конгрес закон, який дозволяв уряду контролювати залізничні тарифи. Одночасно було прийнято два популярні закони про державний контроль за виготовленням ліків, харчових продуктів, а також про контроль за умовами праці.

Відповідно до своїх обіцянок проводити «справедливий курс» щодо робітників, уряд неодноразово втручався у страйки на користь мітингуючих.

На виборах 1908 р. президентом США було обрано кандидата від республіканців **Вільяма Тафта**. Він продовжив реформи, спрямовані на збільшення контролю держави над монополіями.

Уряд В. Тафта організував 45 судових процесів проти трестів, у тому числі проти нафтової компанії Дж. Рокфеллера та металургійного тресту Дж. Моргана. Їх визнали винними в порушенні правил свободи торгівлі.

Зберігаючи недоторканим принцип приватної ініціативи, уряд В. Тафта розширив державний контроль за тарифами на залізницю, що перебували в приватному володінні.

4 «НОВА ДЕМОКРАТІЯ» В. ВІЛЬСОНА. На виборах 1912 р. через розкол колишніх прихильників Республіканської партії переміг кандидат від демократів **Вудро Вільсон**, який залишався при владі до 1920 р. Він провів низку законів ліберального характеру («нова демократія»).

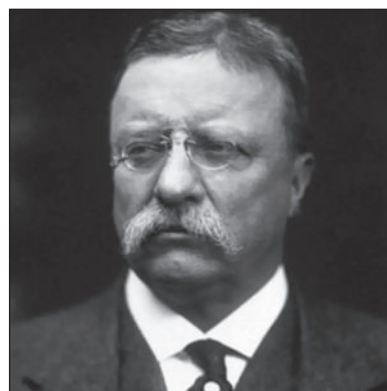
Було встановлено високий прогресивний податок на прибутки та змінено порядок виборів до сенату. Якщо раніше сенатори призначалися законодавчими зборами штатів, то тепер їх стали обирати народним голосуванням.

Важливим внутрішньополітичним заходом В. Вільсона до початку Першої світової війни було фактичне впровадження державної загальнонаціональної банківської системи. Відповідно до закону про Федеральну резервну систему, прийнятого в 1913 р., поряд із приватними банками створювалися й резервні, контрольовані урядом. Їм передавалися головні банківські функції, у тому числі випуск паперових грошей.

У 1914 р. було прийнято закон про притягнення до суду осіб і власників підприємств, які застосовували нечесні методи конкуренції.

5 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США. У зовнішній політиці США проявлялися дві тенденції: **експансіонізм** та **ізоляціонізм**. Зростання економічної могутності породжувало прагнення зовнішньої експансії.

Прибічники експансіонізму заявляли, що настав час, коли США мають втрутитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер, історик

Теодор Рузвельт,
26-й президент США

ЦІКАВІ ФАКТИ

Одним із напрямків діяльності уряду Т. Рузвельта, що приніс йому популярність, була охорона природи. З ініціативи Т. Рузвельта було прийнято закон, який збільшував розміри земельного фонду, що мав охоронятися, майже в п'ять разів. Мальовничі, багаті на рідкісні рослини й тварини райони оголошувалися державними заповідниками. Спеціальні урядові комісії мали стежити за чистою річок, проводити меліорацію землі, дбати про насадження нових лісів.

Вудро Вільсон,
28-й президент США

Альфред Мехен

Вибух на крейсері «Мен», що стався 15 лютого 1898 р. в Гавані

Будівництво Панамського каналу. Початок XX ст.

і публіцист **Альфред Мехен**. Він стверджував, що морська могутність — це головний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя та право на існування. На його думку, щоб забезпечити США перемогу в боротьбі з іншими націями, є тільки один практичний вихід: створення сильного військово-морського флоту, будівництво нових баз, захоплення колоній, завоювання віддалених земель та утвердження панування на морі.

Нагальним завданням А. Мехен вважав створення баз на островах Тихого та Атлантичного океанів і спорудження Панамського каналу, який сполучив би два океани. Першочерговим об'єктом експансії, на думку А. Мехена, мала стати Латинська Америка.

Із кінця XIX ст. правлячі кола США почали активно втілювати в життя ідеї А. Мехена. У 1898 р. США розв'язали війну проти Іспанії, яка придушувала антиколоніальне повстання на Кубі. Приводом до війни став вибух на американському крейсері «Мен» у порту Гавани. Флот США розгромив іспанські ескадри поблизу Куби та Філіппін. Іспанія була змушена піти на укладення миру.

За мирним договором Куба оголошувалася незалежною. США отримали острів Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані — Філіппіни, острів Гуам, згодом — Самоа та Гаваї.

Президент Т. Рузвельт продовжив експансіоністську політику, що дістала назву «**політики великого дрючка**». Її практичним втіленням стали дії щодо Куби й Колумбії.

У 1902 р. США поширили на Кубі поправку до Конституції, яку запропонував американський сенатор О. Платт. Кубі заборонялося укладати договори з іншими державами без згоди США. Тим часом на острові дозволялося створювати американські бази та вводити туди війська.

У 1903 р. США запропонували Колумбії проект будівництва каналу через Панамський перешийок, але вона його відхилила. Тоді США підтримали панамських повстанців, які під жерлами гармат американського флоту проголосили республіку Панама. У спеціально відведеній зоні під охороною американських військ було побудовано канал завдовжки 81 км.

«Політика великого дрючка» викликала невдоволення в країнах Латинської Америки.

Президент США В. Тафт запропонував «**дипломатію долара**» — замасковану політику здійснення економічної експансії. У подальшому «дипломатія долара» тісно перепліталася з «політикою великого дрючка». Найбільш активно відчували на собі їх прояв країни Латинської Америки.

ВИСНОВКИ

■ Наприкінці XIX ст. США стали провідною індустріальною державою світу, а зростання військово-економічного потенціалу дозволило перейти до здійснення активної зовнішньої політики. США фактично перетворили на свої колонії Кубу, Філіппіни, Пуерто-Рико тощо.

■ Основним змістом внутрішньої політики наприкінці XIX — на початку XX ст. стала боротьба із засиллям

монополій і корупцією та підвищення життєвого рівня й соціального захисту населення.

■ Завдяки реформаторській діяльності президентів Т. Рузвельта, В. Тафта й В. Вільсона в США вдалося створити систему державного регулювання економічних і соціальних процесів без порушення ключового права приватної власності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Якими були особливості економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку XX ст.? **2.** Що передбачав закон Дж. Шермана? Коли він був прийнятий? **3.** Назвіть партії, що становили основу двопартійної системи в США. **4.** Які дві зовнішньополітичні тенденції проявлялися в зовнішній політиці США? **5.** У якому році відбулися події, що стали підставою для відзначення дня 1 Травня? **6.** Які територіальні придбання здійснили США після війни з Іспанією?

 7. Якими були головні чинники швидкого економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку XX ст.? **8.** Визначте причини розгортання боротьби громадськості та уряду США проти монополій. **9.** Що таке «політика великого дрючка» і «дипломатія долара»?

 10. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Зовнішня політика США». **11.** Складіть у зошиті таблицю «Внутрішня політика президентів США початку XX ст.».

Президенти	Т. Рузвельт, В. Тафт	В. Вільсон
Роки перебування при владі		
Партійна належність		
Внутрішньополітичний курс		

 12. Чому боротьба з монополіями не передбачала їх ліквідації? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 29—30. Російська імперія

1 РЕФОРМИ 60—70-х рр. XIX ст. Поразка в Кримській війні для царя Олександра II обумовила потребу розв'язання питання про скасування кріпосного права. Тогочасна Росія була єдиною європейською країною, де використовувалася підневільна праця. Збереження кріпосного права означало б невідворотне перетворення Російської імперії на другорядну державу.

Однак поступове поширення в російському суспільстві розуміння необхідності ліквідації кріпацтва не виключало гострих суперечок про те, як це здійснити. Ліберали вважали за доцільне провести селянську реформу таким чином, щоб створити сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві. Консерватори, які становили більшість поміщиків-землевласників, погоджувалися на реформу лише як вимушену поступку. Вони намагалися зберегти більшість землі й тривалу напівкріпосницьку залежність селян для забезпечення свого майбутнього. **Селянська реформа**, здійснена російською владою, стала наслідком компромісу, що мав задовольнити державні, поміщицькі й селянські інтереси. Насправді ж вона не влаштувала нікого.

Кріпосне право в Російській імперії було скасовано **Маніфестом 19 лютого 1861 р.**, підписаним Олександром II. Одночасно він затвердив «Положення», що містило 17 актів, за якими здійснювалася селянська реформа. За Маніфестом селяни отримували особисту свободу й деякі громадянські права — одружуватися, відкривати торговельні й промислові підприємства, укладати майнові угоди тощо. У «Положенні» визначалися розміри земельних наділів, повинності, викупна операція тощо. Термін викупу землі у власність чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75—80% вартості селянського наділу

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:

характеризувати участь Російської імперії в Кримській війні; аналізувати причини, перебіг і наслідки модернізації Росії, здійсненої під час реформ 60—70-х рр. XIX ст.; визначати напрямки зовнішньополітичної експансії царської Росії; розповідати про боротьбу народників проти самодержавства в Росії; причини, перебіг і наслідки Першої російської революції; пояснювати суть столипінських реформ.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні риси економічного, політичного й суспільного життя Російської імперії в першій половині XIX ст.? **2.** Які війни вела Росія в першій половині XIX ст.? **3.** Чому її називали «жандармом Європи»?

Торг. Сцена із кріпацького побуту.
Художник М. Неврев, 1866 р.

Селянське заворушення. XIX ст.

? Що не влаштувало селян у реформі 1861 р.?

У коридорі мирового суду.
Художник М. Касаткін, 1897 р.

поміщику грошима або цінними паперами виплачувала держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років у розмірі 6% річних. Усього селянам довелося заплатити близько 1,5 млрд карбованців (за ринкової вартості землі близько 500 млн карбованців).

Незважаючи на те що після реформи 1861 р. залишилися великі поміщицькі землеволодіння (30 тис. поміщиків мали 95 млн десятин землі, а 20 млн колишніх поміщицьких селян — 116 млн десятин), реформа усунула перешкоду для швидкого економічного розвитку країни. На селі з'явилися заможні селяни і бідняки. Завдяки цьому фабрики й заводи отримали джерело надходження дешевої робочої сили. Водночас реформа сприяла збільшенню внутрішнього ринку, що стало стимулом для розвитку промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії були проведені значно пізніше, ніж у країнах Заходу. До здійснення модернізації владу підштовхували кілька історичних обставин.

У 1864 р. за **земською реформою** було створено виборні органи місцевого (земського) самоуправління в губерніях і повітах. Земські установи склалися з розпорядчих (повітові й губернські збори) і виконавчих (повітові й губернські управи) органів. До земств обирали депутатів від землевласників і селян. Сфера діяльності земств обмежувалася господарськими питаннями місцевого значення: утримання шляхів, лікарень, шкіл, ветеринарної та агрономічної служб тощо. У результаті виникли самоврядні органи, які намагалися розв'язувати проблеми життя місцевих громад.

За зразком земської в 1870 р. відбулася **міська реформа**. У містах виникли безстанові органи міського самоврядування (думи), що обиралися на основі майнового цензу. У свою чергу, думи створювали виконавчі органи — міські управи. Міське самоврядування опікувалося благоустроєм міста, охороною здоров'я, народною освітою тощо.

i

Судова реформа 1864 р. ліквідувала дореформений становий (негласний) суд (суд був окремим для кожного стану, судові засідання відбувалися за зачиненими дверима, підсудні не мали захисників). Нові судові статuti проголошували незалежність суду від державної адміністрації. Запроваджувався єдиний для всіх станів гласний суд. На засіданнях могли бути присутні преса й публіка. Вводився змагальний процес: обвинувачення підтримував прокурор, а захист — адвокат. Кримінальні справи розглядалися за участю присяжних засідателів від усіх станів (крім найманих робітників, слуг). Присяжні визначали винність підсудного, а голова суду й два судді виносили вирок. Однак поряд із цим зберігалися особливі волосні суди для селянства, суди для духовенства й військових. Обмежувалася підсудність чиновників.

Судова реформа вирізнялася серед інших тим, що стала спробою підняти імперське судочинство до рівня тогочасної практики судочинства європейських країн.

У сільській школі.
Художник М. д'Альгейм, 1901 р.

Проводи новобранця.
Художник І. Рєпін, 1879 р.

У 1860 р. за **фінансовою реформою** було створено Державний банк, а Міністерство фінансів стало єдиним розпорядником усіх прибутків і видатків. Реформа позитивно вплинула на стан фінансів Російської імперії.

За **освітньою реформою** 1864 р. запроваджувалася єдина система безкоштовної початкової освіти. Право здобувати середню освіту в гімназіях надавалося представникам усіх станів. Однак навчання в середніх і вищих навчальних закладах залишалося платним. Було започатковано вищу освіту для жінок, для них створювалися приватні вищі жіночі курси. Значення реформи полягало в ліквідації станового характеру освіти.

У 1865 р. відбулася **цензурна реформа**, за якою було ліквідовано попередню цензуру для оригінальних і перекладних творів невеликого обсягу, центральних періодичних видань, урядових і наукових видань.

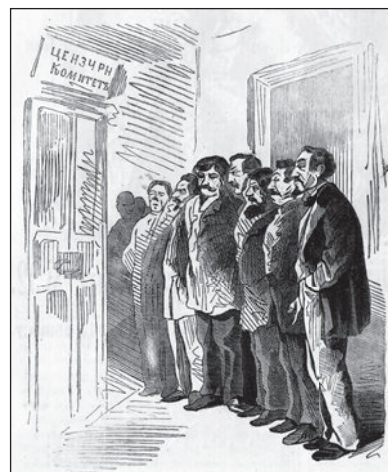
Із 1862 р. розпочалося здійснення **військової реформи**. Країну поділили на 16 округів і реорганізували центральне військово-управління. У 1874 р. було запроваджено загальну військову повинність. Відбулося переозброєння російської армії. У результаті здійснених заходів зросла боєздатність російської армії, а військова служба стала безстановою.

2 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОРЕФОРМНОЇ РОСІЇ. Реформи забезпечили швидкий розвиток капіталістичних відносин у Росії, що, у свою чергу, створило передумови для здійснення індустріалізації. Однак Росія залишалася аграрною країною. Розвиток сільського господарства відбувався за пруським зразком — поміщицькі господарства переходили на товарне капіталістичне виробництво. Це забезпечувало формування в Росії капіталістичних відносин за недостатнього первісного нагромадження капіталу. Грабіжницький характер селянської реформи й відіграв роль первісного нагромадження, а також створив умови для забезпечення промисловості дешевою робочою силою.

Проте розвиток капіталістичних відносин стримувався низкою чинників. Збережена селянська громада гальмувала процес

На миру.
Художник С. Коровін, 1893 р.

Черга редакторів до цензурного комітету. Карикатура 1862 р.

Ярмарок.
Художник Б. Кустодієв, 1909 р.

Купець.
Художник Б. Кустодієв, 1918 р.

Рекламний плакат початку XX ст.

майнового розшарування. До того ж у Росії відбувся демографічний вибух: до кінця XIX ст. кількість населення збільшилася вдвічі. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість вільної робочої сили. Розвиток капіталістичних відносин проходив на тлі збереження феодальних методів експлуатації селян (відробіток, здохлиця) і навіть патріархального укладу господарювання. Попри це Росія впевнено нарощувала виробництво сільськогосподарської продукції та збільшувала її експорт.

Незважаючи на сповільнений розвиток капіталізму, у сільському господарстві були помітними нові явища. Соціальне розшарування селян супроводжувалося зростанням кількості сільськогосподарських найманих робітників. Збільшувалося виробництво товарного хліба. Капіталістичні відносини на селі успішно розвивалися в тих районах, де існувало традиційно розвинене селянське або поміщицьке товарне господарство, і в новоосвоєних районах (південь України, Північний Кавказ, Казахстан).

У Росії пізніше за інші великі держави завершився промисловий переворот, тобто перехід на машинне виробництво (90-ті рр. XIX ст.). Цей процес відбувався одночасно з індустріалізацією, що зумовило високу концентрацію виробництва та швидкі темпи розвитку. На 5% підприємств працювало 54% робітників.

Початок індустріалізації характеризувався також прямим втручанням держави. Робилося це у формі державного фінансування залізничного будівництва та фінансової підтримки галузей важкої промисловості, особливо металургії та машинобудування. Значну роль у проведенні індустріалізації відіграв іноземний капітал.

Царський уряд також активно користувався зовнішніми кредитами, особливо із Франції та Бельгії. Загальний зовнішній борг Росії на 1913 р. становив 7,5 млрд карбованців.

Розвиток промисловості був нерівномірним у різних районах країни. Найбільш швидкими темпами розвивалися українські землі (Донбас, Причорномор'я), міста Петербург і Москва, Польща, Прибалтика.

Протягом 1866—1903 рр. кількість підприємств збільшилася із 3 до 9 тис. Виплавка чавуну в 1902 р. зросла до 2,6 млн тонн (у 1867 р. його виробили лише 270 тис. тонн). Видобуток вугілля досяг у 1902 р. 16,4 млн тонн (у 1867 р. — 2,6 млн тонн).

Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина мережі залізниць зросла з 1,4 тис. км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

Незважаючи на такі вражаючі успіхи, питома вага промислової продукції в Росії була меншою за сільськогосподарську.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив суперечності в суспільстві між працею й капіталом, між підприємцями та найманими працівниками, між новими економічними відносинами й старою політичною системою. Усі ці проблеми накладалися на старі: протистояння між поміщиками та селянами, національна боротьба підкорених народів. Така ситуація зумовлювала високу соціальну напруженість протягом 1861—1917 рр.

На економічний розвиток Росії негативно вплинула світова валютно-фінансова та економічна кризи 1899—1903 рр. Відразу різко зменшився приплив іноземних інвестицій. Нестача капіталу призвела до концентрації виробництва й появи в Росії монополій «Продамет», «Продвагон», «Продпаровоз» та інші. Протягом 1899—1908 рр. кількість підприємств зменшилася на чверть, а виробництво подвоїлося. Переважаючим типом монополій були картелі й синдикати. Єдиною повністю монополізованою галуззю стало нафтовидобування. Під час кризи яскраво проявилася інша особливість промислового розвитку Росії — збіг у часі процесів індустріалізації та монополізації, періодів розквіту та обмеження вільної конкуренції.

Незважаючи на стрімку монополізацію, значну частину російської промисловості становило кустарне виробництво, у якому було зайнято майже 4 млн осіб. Промисловий пролетаріат становив близько 3 млн осіб. До того ж лише 10% із них були кадровими робітниками. Росія перебувала на початковому етапі становлення індустріального суспільства.

Отже, можна виділити такі риси економічного розвитку Росії:

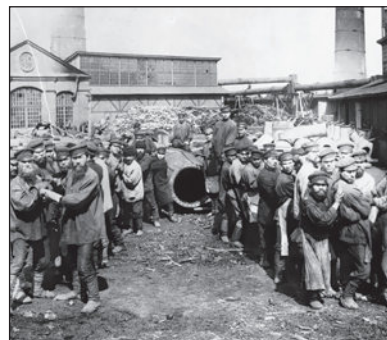
- завершення промислового перевороту;
- збіг у часі процесів індустріалізації та монополізації;
- утворення монополій переважно у формі синдикатів;
- висока концентрація виробництва;
- значна роль держави в економічному житті (субсидії, позики, казенні підприємства тощо);
- інтенсивне залізничне будівництво;
- освоєння значних природних багатств;
- нерівномірність розвитку регіонів;
- формування промислових центрів (Петербург, Москва, Донбас, Урал, Польща, Прибалтика);
- значна роль іноземного капіталу в економічному житті;
- затяжний характер економічних криз 1900—1903 рр.;
- запізніле економічне піднесення (почалося лише в 1908 р.).

Нові реалії зумовили формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби. Формально воно складалося зі станів. Стани поділялися на податні (селяни, міщани) і неподатні (дворяни, духовенство). У результаті розвитку капіталізму почали формуватися нові прошарки суспільства — підприємці (промисловці, фінансисти) і наймані робітники (пролетаріат). Особливістю підприємницьких кіл Росії було те, що вони були тісно пов'язані з державною бюрократією та іноземним капіталом. Основну масу населення становили селяни (77%).

У найгіршому становищі перебували наймані робітники (14 млн осіб), для яких єдиним засобом до існування залишалася мізерна заробітна плата. Умови праці були важкими. Незважаючи на встановлену в 1879 р. тривалість робочого дня в 11,5 години, 13—14-годинний робочий день ще довго був звичним явищем. Нерідко половину заробітку забирали штрафи. За таємним циркуляром Міністерства внутрішніх справ робітники підлягали адміністративному висланню без суду та слідства за участь у страйках. Заборонялося створювати профспілки.

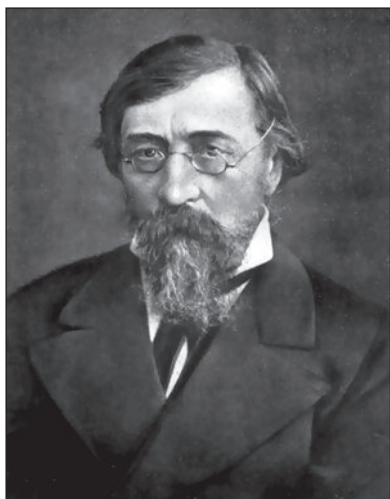
Рекламний плакат Харківського паровозобудівного та механічного заводу. Початок ХХ ст.

Наймані робітники на заводі. Кінець ХІХ ст.

Жінки-працівниці на фабриці.
Кінець XIX ст.

Микола Чернишевський

Дмитро Каракозов

Робітники зазнавали значної експлуатації. Так, із рубля, заробленого робітником, підприємець забирав собі від 68 до 96 копійок. Широко використовувалася дитяча (із 8—10 років) і жіноча праця, яка оплачувалася вдвічі менше, ніж аналогічна чоловіча.

Поряд із робітничим класом формувався й клас підприємців. Його соціальною базою стали купецтво, заможне селянство, дворяни. Особливість формування класу підприємців полягала в тому, що він був тісно пов'язаний із державною бюрократичною структурою.

Капітали великої буржуазії формувалися за рахунок державного замовлення. Це, зрештою, зумовило підтримку царського уряду великими підприємцями. У Росії був значний прошарок компрадорської буржуазії, тісно пов'язаної з іноземним капіталом.

3 СОЦІАЛЬНІ РУХИ. НАРОДНИЦТВО. Реформаторські заходи влади російське суспільство здебільшого сприйняло прихильно. Проте нерозв'язаність земельного питання, відсутність конституційно закріплених політичних прав і свобод, самодержавство царя викликали наростання невдоволення серед різних суспільних верств. На чолі опозиції стали інтелігенція та студентство, які в цей час активно поповнювалися представниками різних верств суспільства.

Серед молоді, передусім студентів, поширювалися радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного життя через народне повстання. Ідеологами цього напрямку згодом були Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Олександр Герцен. Вони, зокрема, вважали себе наступниками декабристів.

У 60-х рр. XIX ст. радикально налаштована інтелігенція почала створювати таємні антиурядові організації. Серед них були «Земля і Воля» (1862—1864 рр.), гурток Миколи Ішутіна, «Народна розправа» (1869 р.) під керівництвом Сергія Нечаєва. У відповідь на репресії самодержавства революціонер Дмитро Каракозов у 1866 р. здійснив замах на царя, але невдало.

На межі 60—70-х рр. XIX ст. у Росії відбувалося становлення ідеології революційного народництва. Це був радикально-демократичний рух, який на основі західноєвропейських соціалістичних вчень створив власну теорію переходу Росії до соціалізму.

Народники були впевнені, що колективістські традиції селянської громади здатні стати базою для майбутньої соціалістичної організації суспільства. Селянство розглядалося ними як рушійна сила революції, що приведе суспільство до соціалізму. Вони вважали, що Росія не повинна була проходити через капіталістичну стадію розвитку, як країни Західної Європи. Народники вороже ставилися до капіталізму та заперечували прогресивний характер реформ 60—70-х рр. XIX ст.

Маючи єдину мету, теоретики народництва пропонували різні способи її досягнення. Микола Бакунін (бунтарський напрямок, засновник анархізму — політичної течії, яка виступала за ліквідацію держави та організацію суспільства

Убивство царя Олександра II 1 березня 1881 р.
терористами-народовольцями

Арешт пропагандиста.
Художник І. Рєпін, 1892 р.

на засадах самоуправління окремих громад) виступав за негайну селянську революцію, яку розпочне радикально налаштована інтелігенція. Петро Лавров (ідеолог пропагандистського напрямку) вважав, що спершу необхідно просвітити селян і підготувати їх до революції. Петро Ткачов (прихильник змовницької тактики боротьби, терору) також поділяв думку, що селяни не готові до революції, але наполягав на тому, що для досягнення мети інтелігенція має захопити владу шляхом збройного перевороту та здійснити згори необхідні перетворення.

Спроби народників втілити свої наміри в життя були невдалими.

Із 1874 р. народники розгорнули серед селян пропагандистську роботу, організувавши «ходіння в народ». Однак селяни не зрозуміли теоретичних міркувань народників і часто видавали їх поліції. Тоді народники в 1876 р. відновили таємну організацію «Земля і Воля» як народницьку, що виступала за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів, податей. Для пропаганди своїх ідей і безпосередньо селянської революції народники почали влаштовуватися на роботу в селах учителями, лікарями тощо, щоб вести роботу серед селян. Проте й цю їхню акцію було придушено.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл із револьвера Віри Засулич у генерал-губернатора Федора Трепова в січні 1878 р. започаткував хвилю замахів на вищих чиновників і навіть на самого царя.

Проте не всі народники поділяли терористичні методи боротьби. У 1879 р. «Земля і Воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ».

«Народна воля» стала військово-терористичною організацією, яка винесла смертний вирок царю Олександру II та виконала його 1 березня 1881 р. Члени організації не знали, що в день убивства імператор схвалив пропозицію міністра внутрішніх справ Михайла Лоріс-Мелікова щодо подальших реформ і заходів із запровадження в імперії представницьких форм правління.

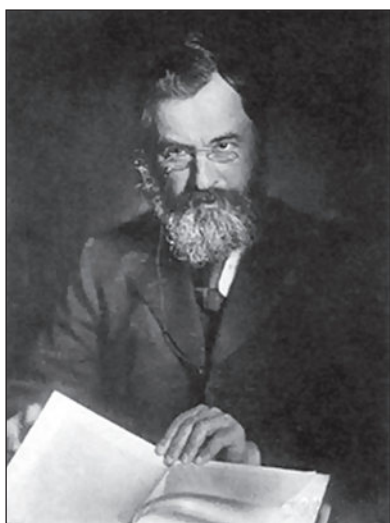
Вечірнє товариство.
Художник В. Маковський, 1875 р.

Віра Засулич

Прийм волосних старшин імператором Олександром III. Художник І. Репін, 1884 р.

Павло Аксельрод

Георгій Плеханов

Чорнопередільці продовжували сподіватися на пропагандистську роботу. Однак убивство царя нічого не змінило, а лише погіршило становище в країні. Його наступник **Олександр III** (1881—1896 рр.) проводив політику контрреформ: обмежувалися навіть ті незначні демократичні здобутки, які запровадив Олександр II. Зокрема, було фактично ліквідовано самостійність судової влади.

Таким чином, народники не досягли поставленої мети, але вони заклали основи подальшої революційної боротьби, яка призвела до повалення царизму в Росії.

4 РОБІТНИЧИЙ РУХ. ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ. Поряд із народницьким рухом в умовах швидкого економічного піднесення виникла потреба в захисті прав робітництва. Найпоширенішою формою боротьби були страйки. У 70—90-х рр. XIX ст. в Росії переважали страйки, які виникали у відповідь на погіршення економічного становища робітників. Фактично робітники вимагали більш вигідних умов продажу своєї робочої сили. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися прийняття фабричного (трудового) законодавства. У цей період виникли перші робітничі організації в Одесі, Петербурзі та інших містах.

На початку XX ст. робітничий рух вступив у нову фазу — боротьбу за політичні права. Перший організований політичний виступ робітників відбувся 1 травня 1901 р. Того дня на Обухівському заводі в Петербурзі застрайкували 1,2 тис. робітників. Після арешту 26 керівників страйку до нього приєдналися всі 3,5 тис. робітників заводу. Вони захопили завод і вчинили опір поліції та військам. Влітку 1903 р. весь південь Російської імперії від Одеси до Баку був охоплений політичним страйком, у якому взяли участь 200 тис. осіб. Отже, за короткий час робітничий рух у Росії став впливовою, самостійною політичною силою.

Криза народництва, розгортання робітничого руху привели до поширення в Росії ідеології марксизму. Першу марксистську організацію — «Групу визволення праці» — заснували в Женеві в 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та інші). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вони перекладали російською мовою деякі праці К. Маркса й Ф. Енгельса та поширювали їх у Росії, розгромили ідеологію народників, довівши її хибність. Особлива заслуга в цьому належить **Г. Плеханову** (1856—1918). Крім нищівної критики народників, він обґрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, у 1883—1885 рр. склав перший проект її програми.

У 80-х рр. XIX ст. у промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки. Восени 1895 р. майже два десятка петербурзьких соціал-демократичних гуртків об'єдналися в «Союз боротьби за визволення робітничого класу» під керівництвом **В. Ульянова (Леніна)** (на той час йому виповнилося 25 років). У березні 1897 р. таку саму організацію створили київські соціал-демократи. Київський «Союз» налагодив випуск

і поширення загальноросійської «Робочої газети». Такі союзи виникли і в інших містах Росії.

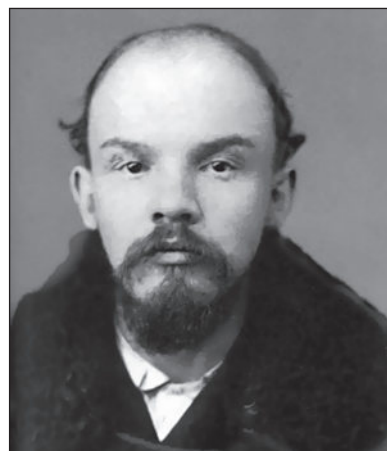
На початку березня 1898 р. представники гуртків нелегально зібралися в Мінську. З'їзд проголосив створення **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**, визнав «Робочу газету» її центральним органом та обрав Центральний комітет (ЦК) партії. Проте вже 12 березня ЦК і значну кількість соціал-демократів було заарештовано, а друкарню «Робочої газети» розгромлено.

На початку ХХ ст. завдяки діяльності В. Леніна і Ю. Мартова вдалося відродити РСДРП. У липні-серпні 1903 р. у Брюсселі, а згодом у Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Проте дискусії на з'їзді виявили принципові розбіжності щодо питань організаційної побудови партії та деяких теоретичних положень програми, що стосувалися особливостей розвитку Росії. В. Ленін наполягав на створенні партії «нового типу» із «залізною» дисципліною, яка складалася б з «професійних революціонерів». Також він стверджував про можливість здійснити соціалістичну революцію в Росії. Згодом його прихильників стали називати **більшовиками**. На противагу їм **меншовики** виступали за парламентські форми боротьби, а не збройне повстання. Вони вважали, що провідною силою революції має бути ліберальна буржуазія, а не пролетаріат. Меншовики доводили несвоечасність соціалістичної революції та неможливість побудови соціалізму в Росії. Із часом розбіжності між двома фракціями поглибилися настільки, що фактично утворилися дві партії — РСДРП(б) і РСДРП(м).

5 ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА. Через поразку в Кримській війні Росія втратила статус великої держави. Тому головним завданням зовнішньої політики країни в 60-х рр. ХІХ ст. було скасування Паризьких статей 1856 р. Обережна та вміла політика міністра закордонних справ Олександра Горчакова дозволила Росії, використовуючи суперечності між європейськими країнами, вийти з дипломатичної ізоляції та посилити свій вплив на Балканах. Після того як Пруссія завдала поразки Австрії (1866 р.) і Франції (1871 р.), це завдання російська дипломатія виконала під час Лондонської конференції 1871 р.

Другим завданням російської дипломатії було забезпечення подальшої територіальної експансії країни та розширення зони впливу. Воєнна невдача на деякий час призупинила проникнення Росії на Балкани, проте дала їй змогу зосередитися на завоюванні Середньої Азії та Далекого Сходу. Спроба Росії поширити свій вплив на Далекому Сході призвела до зіткнення з Китаєм. Щоб розв'язати суперечності, у 1858 і 1860 рр. дві країни підписали договори, що закріплювали за Росією Приамур'я та Примор'я. У 1875 р. було укладено угоду з Японією, за якою вона залишала право Росії на Сахалін, а Росія, у свою чергу, визнавала за Японією Курильські острови.

Новий етап експансії Росії на Далекому Сході припав на 90-ті рр. ХІХ ст. У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Скориставшись

Володимир Ульянов (Ленін). 1895 р.

Володимир Ленін і Юлій Мартов (сидять праворуч) серед керівників петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1897 р.

Апофеоз війни.
Художник В. Верещагін, 1871 р.

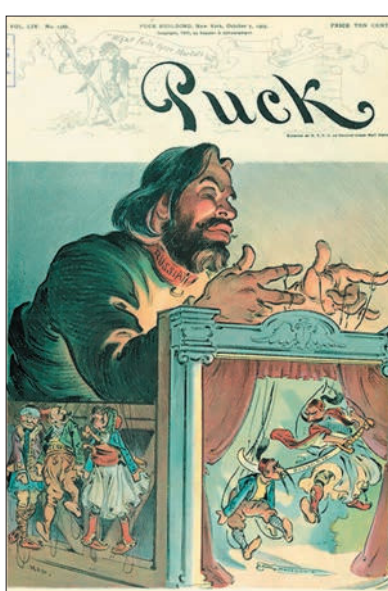
? Що цією картиною хотів показати художник?

Новітня Велика Китайська стіна (Росія проти Японії, Англії, Німеччини, США тощо). Карикатура 1894 р.

«Врятуйте мене від моїх друзів!»: Афганістан між російським ведмедем та британським левом. Карикатура 1878 р.

Росія демонструє «Болгарську сценку»: вистава відбувається безперервно із часів Петра I. Карикатура 1877 р.

поразкою Китаю в японо-китайській війні 1894—1895 рр., Росія домоглася права на будівництво Китайської східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію та права оренди протягом 25 років Ляодунського півострова з Порт-Артуром. У 1899—1901 рр. Росія разом з іншими великими державами брала активну участь у придушенні повстання «боксерів» у Китаї.

Проникнення в Китай викликало опір із боку Японії та Англії, що згодом призвело до російсько-японської війни 1904—1905 рр. Однак Росія зуміла зберегти свій вплив у регіоні: вона домоглася відторгнення Зовнішньої Монголії від Китаю та фактично перетворила її на свою колонію (1912 р.).

Протягом 1864—1884 рр. Росія також вела війни за загарбання територій Кокандського та Хівінського ханств, Бухарського емірату й казахських земель. Їх наслідком стало встановлення на завойованих землях військово-адміністративного управління. Однак російська експансія в Середній Азії зіткнулася з інтересами Англії. У 1887 р. обидві країни підписали протокол про російсько-англійське розмежування, який зупинив подальше просування Росії на південь на північно-західному кордоні Афганістану. Унаслідок експансії Росії в другій половині XIX ст. до її складу увійшла велика територія Середньої Азії — від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном. Крім того, наприкінці XIX — на початку XX ст. Росія встановила контроль над Північним Іраном, попередньо поділивши його на сфери впливу з Англією.

У 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап експансії Росії на Балканах і в Закавказзі, який призвів до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Росія приєднала значні території в Закавказзі та домоглася посилення впливу на Балканах. Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Проте скористатися перемогою повною мірою Росії завадили Австро-Угорщина та Німеччина (Берлінський трактат 1878 р.).

Відновивши наприкінці XIX ст. свій статус великої держави, Росія не могла залишатися осторонь світового конфлікту між іншими великими державами. Прихильності Росії домагалися держави Троїстого союзу — Німеччина, Австро-Угорщина та Італія, прагнучи, щоб вона принаймні зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, здатну стримати Німеччину. Зрештою Росія підписала союз із Францією (1891—1893 рр.) та Англією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Англії був зумовлений небажанням надмірного посилення Німеччини, прагненням здійснити територіальні загарбання, які не могла забезпечити Німеччина, залежністю Росії від французьких та англійських позик і капіталів.

6 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр. Початок XX ст. ознаменувався гострою кризою російського самодержавства. До затьяжної економічної кризи (1899—1903 рр.) додалася поразка в російсько-японській

війні (1904—1905 рр.), яка підірвала авторитет влади. Невирішеність аграрного питання, жахливі умови праці більшості робітників, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл долучитися до участі в управлінні державою, а також національний гніт неросійських народів створювали умови для стихійного вибуху народного невдоволення. Усі прошарки суспільства бажали змін. Країну охопили заворушення, які вилились у демонстрації, страйки, що мали здебільшого політичний характер. Проте можливість революційного виступу стала реальною лише завдяки появі та зміцненню в попередні роки широкого кола політичних партій, які хоч і діяли в підпіллі, але мали значний вплив на найбільш невдоволені верстви суспільства (робітництво та селянство).

Поштовхом до революції став страйк робітників Путиловського заводу в Петербурзі, що розпочався 3 січня 1905 р. Тодішня профспілкова організація робітників міста — «Збори російських фабрично-заводських робітників» (керівник — священник **Георгій Гапон**) — вирішила звернутися з петицією до царя. Під нею підписалося 150 тис. осіб.

У неділю **9 січня 1905 р.** святково вдягнені жителі Петербурга на чолі з Г. Гапоном рушили до Зимового палацу, де їх раптом зустрів вогонь із рушниць. Понад 1 тис. вбитих і 5 тис. поранених — таким був наслідок **«кривавої неділі»**, що знищила віру в доброго царя. Події в Петербурзі викликали протести по всій країні, що вилилися в революцію. Загальнонаціональне завдання революції полягало в установленні конституційно-демократичного ладу в Росії через ліквідацію самодержавства, демократизації суспільного життя, а також розв'язанні національного питання, реалізації прав народів на національне самовизначення. Проте основним було аграрне питання — ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів 1861 р.

Формування індустріального суспільства зумовлювало необхідність невідкладного вирішення соціальних проблем: установлення 8-годинного робочого дня, мінімального розміру заробітної плати, виплати пенсій, упровадження системи соціального захисту.

Революційних перетворень прагнули всі верстви суспільства: інтелігенція, підприємці, селянство, робітники, учні та студенти, армія. Проте кожна верства суспільства ставила перед собою свої цілі. Залежно від того, хто в політичному плані був більш організованим, той і ставав провідною силою, визначав характер, перебіг і результати революції.

7 ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Спочатку основною формою протесту були страйки. Із літа 1905 р. страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!».

Революційна боротьба привела до створення органів влади революції — **рад робітничих депутатів** (перша з них виникла в Іваново-Вознесенську). Загальноміські ради робітничих депутатів з'явилися у 50 містах і селищах Російської імперії. Виникнення рад було зумовлено насамперед відсутністю в країні елементів демократії, надзвичайною соціальною напруженістю

Георгій Гапон

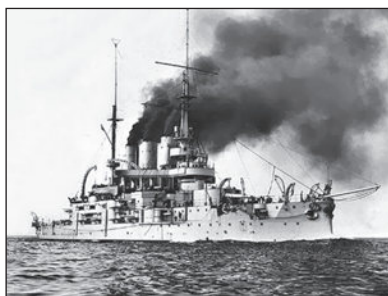
«Кривава неділя» 9 січня 1905 р.
Художник В. Маковський

? Спираючись на ілюстрацію, складіть розповідь за темою «Кривава неділя».

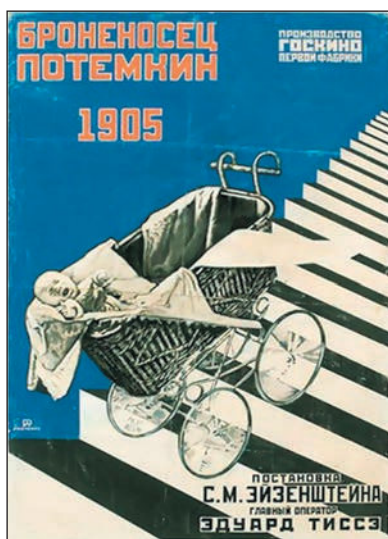

Загальний залізничний страйк у жовтні 1905 р.
Художник Г. Савицький, 1930 р.

Панцерник «Князь Потьомкін Таврійський». Початок XX ст.

Афіша кінематографічного шедевра режисера С. Ейзенштейна «Панцерник „Потьомкін“». 1925 р.

та відвертою підтримкою, яку надавала держава панівним класам. Отже, робітники мусили покладатися тільки на себе.

Більшовики й меншовики по-різному ставилися до рад. Меншовики вважали ради тимчасовими органами керівництва страйковою боротьбою. Більшовики ж сприйняли їх як органи революційної диктатури й, відповідно, прагнули створювати ради всіх рівнів — від районних до загальнодержавних.

Поряд зі створенням рад робітники об'єднувалися за професійними ознаками або родом діяльності, щоб спільно захистити свої економічні інтереси. Згодом до робітничих виступів приєдналося селянство. П'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими заворушеннями.

Під впливом революційних виступів робітників і селян похитнулась остання опора царизму — армія. Перший виступ військових, щоправда стихійний, стався на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський». 14 червня 1905 р. повстали матроси перебили офіцерів і підняли на щоглі червоний прапор. Проте владі вдалося локалізувати виступ, і повсталий корабель, прибувши 24 червня до румунського порту Констанца, здався.

Розвиток революції, її масштаби змусили самодержавство піти на поступки. Переломними у ній стали події жовтня 1905 р. На початку місяця розпочався всеросійський політичний страйк, у якому взяли участь 2 млн осіб. Прагнучи придушити його, уряд 14 жовтня запровадив воєнний стан у багатьох містах. Університети було закрито. Фабрики й заводи взяли під свій контроль поліція та війська. Однак страйк поширювався. І тоді голова уряду граф С. Вітте наполіг на докорінних реформах. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав Маніфест, який дарував народу громадянські свободи — недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Проголошувалося скликання Державної думи (парламенту).

Маніфест сприяв досягненню самодержавством двох позитивних результатів. По-перше, було здобуто прихильність фінансових кіл, від яких залежало надання кредитів Росії французькими, британськими та німецькими урядами. Вони вбачали в Маніфесті запоруку впровадження конституційної форми правління в Росії та переходу до парламентаризму. По-друге, Маніфест завершив розкол російської опозиції, помірковане крило

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку...»

Божою милістю Ми, Микола Другий...

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянських свобод на підвалинах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.
2. ...залучити... до участі в Думі та в міру можливості... ті класи населення, яких тепер зовсім позбавлено виборчих прав...
3. Установити як непорушне правило, щоб жоден закон не набрав чинності без схвалення Державної

думи і щоб вибраним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законмірністю дій поставлених від нас властей.

Закликаємо всіх вірних синів Росії згадати обов'язок свій серед нечуваної смуги й разом із нами напружити всі сили для відновлення тиші й миру на рідній землі.

- ?
1. Якими є основні положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р.?
  2. Як Маніфест вплинув на перебіг революції?

Маніфестація 17 жовтня 1905 р. Художник І. Рєпін, 1911 р.

якої або відкрито підтримувало його, або сприймало обережно, вважаючи, втім, що основне питання революції вже вирішено. Радикальне крило — соціалісти-революціонери та соціал-демократи — не пішло на порозуміння із самодержавством. Царизм згодом скористався із цього розколу, не виконавши більшої частини своїх обіцянок.

Маніфест не зміг зняти всієї гостроти напруженості в суспільстві, а ліберальна опозиція не була спроможна стримати хвилю насильства та очолити революційне піднесення мас. Восени воно продовжувало наростати. Різко посилювався селянський рух. Для боротьби проти повсталих царський уряд використовував регулярні військові частини, вводив надзвичайний стан.

Дух свободи проникнув і в казарми. Восени 1905 р. сталося 195 масових революційних виступів солдатів і матросів; деякі з них переросли в повстання, зокрема у Кронштадті (26—27 жовтня) та Севастополі (11—16 листопада).

Ключовою подією революції стало збройне повстання в Москві, яке розпочалося 7 грудня 1905 р. Його організаторами були більшовики. На придушення виступу було кинуте регулярні військові частини. Протягом 15—18 грудня війська розгромили сили повсталих. Окрім Москви, повстання спалахнули в Катеринославі, Харкові, Донбасі, Новоросійську, але й там їх було придушено.

Після поразки грудневого збройного повстання сили революції почали слабшати, а царський уряд перейшов у наступ, узявши напрям на політичну реакцію: обмежив свободу слова, провів масові арешти. Лише в грудні було заарештовано понад 2 тис. осіб, а навесні 1906 р. кількість ув'язнених і висланих до віддалених районів імперії становила 50 тис. осіб.

8 ДІЯЛЬНІСТЬ І ТА ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМ. ЗАВЕРШЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ. Під час подій революції розпочалися вибори до Державної думи. За виборчим законом право голосу отримали 25 млн громадян. Вибори були багатоступеневими, а права виборців — обмеженими. Дума мала право законодавчої ініціативи та затвердження бюджету, але з великою кількістю застережень.

Сторінка газети з текстом Маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Барикади на Пресні в грудні 1905 р. Художник І. Владимиров, 1918 р.

? Складіть за картиною розповідь про бої робітників проти царських військ і поліції під час грудневого повстання.

Засідання Державної думи. Початок ХХ ст.

СИСТЕМА ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (I—IV) РОСІЇ

Курії (розряди)	Кількість людей на одного виборця	
	За законом від 11 грудня 1905 р.	За законом від 3 червня 1907 р.
1. Землевласницька	2000	230
2. Міська	7000	—
№ 1	—	1000
№ 2	—	15 000
3. Селянська	30 000	60 000
4. Робітничка	90 000	125 000

I Державна дума зібралась у квітні 1906 р. Більшість у ній належала членам партії конституційних демократів — **кадетів** (партія лібералів). На другому тижні існування Думи між нею та урядом склалися напружені відносини, оскільки вона вимагала відставки уряду, а той просто бойкотував її.

Коли ж Дума прийняла проект закону з аграрного питання, уряд заявив, що це питання не входить до її повноважень. 9 липня 1906 р. цар розпустив Думу та призначив нові вибори. Невдовзі було сформовано новий уряд на чолі з П. Столипіним.

II Державна дума (20 лютого — 3 червня 1907 р.) виявилася ще радикальнішою, ніж перша. До її складу увійшли 100 депутатів-соціалістів. У ній розпочалася гостра дискусія із двох питань: аграрного та здійснення заходів боротьби проти революціонерів. «Непокірну» Думу знову було вирішено розпустити. Формальним приводом для цього стала сфабрикована справа проти 55 депутатів — соціал-демократів. **3 червня 1907 р.** їх заарештували, звинувативши в підготовці державного перевороту, та оголосили маніфест про розпуск Думи, а також про зміни у виборчому законі. Цей день вважається датою завершення Першої російської революції.

Причини поразки революції полягали у відсутності єдності, недостатній організованості демократичних опозиційних сил. Не було активної підтримки революційних сил армією, а царизм отримував із-за кордону зброю та фінансову допомогу. Поразка революції довела опозиції необхідність об'єднання всіх сил для подальшої боротьби проти царизму. Для правлячих кіл стала очевидною необхідність проведення економічних і політичних реформ, а також запровадження заходів щодо протидії революційним силам.

Перша демократична революція в Росії 1905—1907 рр. не змогла розв'язати основні суперечності розвитку країни. Революція закінчилася поразкою опозиційних сил, проте вона спонукала уряд до проведення реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя в Росії та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії.

Микола II

Оголошення із запрошенням до «Союзу російського народу» у Вологді

9 ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ В РОСІЇ. 3 червня 1907 р. російський цар Микола II видав виборчий закон, який зводив нанівець політичні завоювання революції. Згідно із цим законом,

поміщики мали становити майже половину виборців, тоді як селяни — близько чверті. Найбільше обмежувалися виборчі права робітників. Лише в деяких промислово розвинених губерніях було створено робітничі курії, які отримали право мати в Думі по одному депутату.

Після виборів до III Державної думи більшість депутатських місць посіли поміщики й промисловці. Проте вибори не забезпечили абсолютної більшості жодній політичній партії. Це дало змогу царському уряду маневрувати між суперечливими інтересами поміщиків і торговельно-промислових кіл, октябристами й кадетами. Політичний режим у Росії періоду 1907—1917 рр. дістав назву **Третьочервневої монархії**.

Водночас царизм широко застосовував репресії для придушення революційних виступів. За звинуваченнями в політичних злочинах у 1907—1909 рр. було засуджено понад 25 тис. осіб, із них до страти — 5 тисяч. Заохочувалася провокаційна активність чорносотенних організацій — «Союзу російського народу» та «Союзу Михаїла Архангела». У боротьбі проти страйкарів підприємці застосовували «чорні списки». Ліквідувалися профспілкові організації. Організаторів селянських виступів без суду та слідства забивали батогами або відправляли на заслання до віддалених губерній. Було скасовано автономію вищих навчальних закладів. Багатьох студентів за революційну діяльність виключали з університетів, віддавали в солдати.

У період реакції різко скоротилася кількість членів політичних партій. Так, зокрема, лави РСДРП до початку 1908 р. порідшали в десять разів. Проте найбільшого удару зазнали національні рухи пригноблених народів.

10 РЕФОРМИ П. СТОЛИПІНА. Царський уряд розумів, що самими лише репресіями запобігти революції неможливо. Слід було створити соціальну опору монархістському режиму, яку він втратив під час революції. Для реалізації цього завдання голова уряду **Петро Столипін** запропонував провести аграрну реформу.

Уряд відмовився від політики, спрямованої на збереження тогочасних аграрних відносин, і вдався до руйнування селянської громади. П. Столипін вважав безглуздя штучне стримування процесу поширення товарно-грошових відносин у сільському господарстві. Низкою законодавчих актів він дозволив закріплювати у приватну власність ділянки землі громади, що були в користуванні селян. Отримавши надільну землю у власність, селянин мав можливість об'єднати свої ділянки в одну (так званий відруб), залишаючись на старому місці проживання, або ж переселитися на хутір, побудований на власній землі.

Ще однією складовою реформи стало переселення на вільні землі Сибіру. Так, за Урал виїхало майже 3 млн осіб. Щоправда, 500 тисяч із них згодом повернулися назад.

П. Столипін безпомилково розрахував соціально-економічні та політичні наслідки реформи. Проте вона наразилася на опір як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського устрою, так і з боку соціалістів, які, очікуючи

Карикатура на чорносотенців, що влаштовували погроми

Петро Столипін

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час реформ активізував діяльність створений ще у 80-х рр. XIX ст. Селянський поземельний банк. Він скуповував за високими цінами землю у великих землевласників, подрібнював її на ділянки та на виплат продавав селянам. В Україні з 1906 до 1910 р. банком було придбано 480 тис. десятин землі.

Фрагмент статті в газеті з повідомленням про вбивство П. Столипіна. 1911 р.

на майбутню революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Селяни, побоюючись втратити єдине джерело існування, теж чинили опір реформі. Микола II, не усвідомлюючи того, що П. Столипін діяв в інтересах царя і Росії, відправив «незручного» прем'єр-міністра у відставку. Після вбивства П. Столипіна в 1911 р. в Києві реформа зійшла нанівець.

Отже, потенціал реформи не було розкрито повною мірою, а її мети не досягнуто. Вона мала успіх у районах із високим рівнем інтенсивності товарного сільського господарства, — на українських землях, Прибалтиці, Поволжі. Загалом із громади на хутори й відруби вийшло 26 % господарств, які давали половину товарного хліба. Із громади було вилучено 22 % земель. Завдяки реформі Росія збільшила експорт хліба: у 1913 р. він становив 10,6 млн тонн. Столипінська аграрна реформа започаткувала юридичне оформлення права власності на землю численного класу дрібних землевласників.

ВИСНОВКИ

- Кримська війна суттєво вплинула на міжнародні відносини в Європі. Зокрема, Росія втратила можливості для того, щоб відігравати провідну роль у справах континенту, яку зберігала після перемоги, здобутої над Наполеоном I.
- Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії ліквідували кріпосницькі відносини та стали поворотним пунктом у її історії. Однак жодних змін у політичній сфері Росії не відбулося: вона залишалася абсолютною монархією.
- Відсутність політичних свобод, панування самодержавства зумовили виникнення руху народників, які будь-що намагалися його повалити. Проте навіть убивство царя в 1881 р. не змінило ситуацію.
- Остання чверть XIX ст. характеризувалася стрімким економічним розвитком Росії, зломом її традиційних життєвих устоїв. Завершення процесу промислового

перевороту збіглося з періодом початку індустріалізації, що породжувало поєднання новітніх і вже застарілих форм економічного життя.

- Після ліберальних реформ Олександра II настав період зміцнення основ самодержавства за часів правління Олександра III. Проте це не могло стримати розвиток революційного руху. На початку XX ст. його очолили соціал-демократи, які в умовах підпільної діяльності зуміли підняти суспільство на боротьбу.
- У 1905 р. в Росії спалахнула перша революція. Хоча вона й зазнала поразки, царизм був змушений погодитися на існування Державної думи й піти на деякі зміни, найбільш масштабними з яких стала Столипінська аграрна реформа. Проте вона не вирішила головного завдання — закладення нової соціальної основи під самодержавство.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1. Коли було скасовано кріпосне право в Росії? 2. Яку реформу 60—70-х рр. XIX ст. вважають найбільш послідовною та демократичною? 3. Який шлях розвитку сільського господарства реалізовувався в Росії? 4. Коли в Росії завершився промисловий переворот? 5. Які риси були притаманні економічному розвитку Росії другої половини XIX — початку XX ст.? 6. Які нові прошарки суспільства сформувалися в російському суспільстві в другій половині XIX ст.? 7. Хто такі народники? За що вони виступали? 8. Коли в Росії сформувався соціалістичний (соціал-демократичний) рух? 9. Якими були основні напрямки експансії Росії? Який із них переважав в останній чверті XIX ст.? Які територіальні придбання здійснила Росія в другій половині XIX ст.? 10. Які події стали початком першої демократичної революції в Росії? 11. Якою була мета революції 1905—1907 рр. у Росії? Визначте її основні підсумки. 12. Коли відбулися перші збори I Державної думи Росії? 13. Коли було здійснено аграрну реформу П. Столипіна? Якими були її мета й наслідки?

- 14. Яке значення для розвитку Росії мали реформи 60—70-х рр. XIX ст.? 15. Що зумовлювало високе соціальне напруження в російському суспільстві в другій половині XIX — на початку XX ст.? 16. Чому в русі проти самодержавства в Росії марксизм витіснив ідеологію народництва? 17. Назвіть головну причину революції 1905—1907 рр. 18. Охарактеризуйте основні періоди розгортання революції в Росії. 19. Чому Маніфест 17 жовтня 1905 р. призвів до розколу демократичного табору під час революції? 20. Назвіть основні риси Третьочервеневої монархії.
- 21. Складіть розгорнутий план відповіді за питанням «Боротьба народників проти самодержавства в Росії». 22. Складіть у зошиті таблицю «Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії» за планом: назва, дата початку; зміст; історичне значення.
- 23. Розкрийте особливості розвитку капіталістичних відносин у Росії в місті та селі. Підготуйте повідомлення за цим питанням.

§ 31—32. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах

1 **УТВОРЕННЯ АВСТРО-УГОРЩИНИ.** 50—60-ті рр. XIX ст. стали складним періодом у розвитку Австрійської імперії. Вона поступово втрачала позиції впливової європейської держави. Важким ударом для країни стала поразка у війні із Францією та П'ємонтою у 1859 р., унаслідок якої вона втратила одну зі своїх найбагатших провінцій — Ломбардію.

Напруженою залишалася ситуація в Угорщині. Режим терору, встановлений у країні австрійцями після придушення революції 1848—1849 рр., не зміг подолати прагнення угорців незалежності. У 1853 р. в країні виникли таємні групи, які підтримували зв'язки з лідером угорської революції Л. Кошутом і його прибічником, що перебували за кордоном. Вони займалися підготовкою збройного повстання проти австрійського панування та чекали від Л. Кошута сигналу на його початок. Одночасно із цим помірковане місцеве дворянство також виступало проти того, щоб Угорщина була однією з провінцій імперії, якою керували австрійські чиновники. Влітку 1861 р. в Пешті за дозволом Франца Йосифа II розпочалися засідання Державних зборів — місцевого законодавчого органу. Їхні депутати вимагали відновлення незалежності Угорщини. Імператор розпустив бунтівне зібрання, але був змушений розпочати переговори з угорською опозицією. Влітку 1866 р. спалахнула австро-пруська війна, і переговори було призупинено.

У результаті поразки у війні Австрія відмовилася від претензій на домінування в Німеччині та віддала Італії Венецію. Це змусило віденський уряд піти на поступки Угорщині. Один із тогочасних політиків висловився: «Мир з Угорщиною означає для Австрії бути чи не бути, і цей мир необхідно укласти швидко».

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, як відбулося перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію; характеризувати розвиток Російської та Австро-Угорської імперій; називати особливості устрою Австро-Угорщини й політики її влади.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості революції 1848—1849 рр. в Австрійській імперії? **2.** Визначте причини, основні події та результати революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

Герб Австро-Угорщини з девізом «Нероздільно і нерозривно»

Карикатура на Франца Йосифа II та становище Австро-Угорщини

? Розгляньте карикатуру. Що хотів сказати її автор?

Представники народів Австро-Угорщини в національних костюмах. Невідомий художник

Угорці демонструють національний танок чардаш. Невідомий художник

Австро-угорська військово-морська верф у місті Пула (нині Хорватія). Невідомий художник

У лютому 1867 р. було підписано австро-угорську угоду, яка перетворила Австрійську імперію на дуалістичну (подвійну) Австро-Угорську монархію.

2 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АВСТРО-УГОРЩИНИ. Австро-Угорщина як дуалістична монархія утворилася в 1867 р. і проіснувала до 1918 р. Основу стабільності монархії становила австро-угорська угода, яка згодом була доповнена й австро-польською.

Австро-Угорщина складалася із двох частин. **Ціслентанія** (Австрійська імперія) об'єднувала Австрію, Чехію, Моравію, Силезію, Гарц, Істрію, Трієст, Далмацію, Буковину, Галичину та Крайну. **Транслейтанія** (Угорське королівство) включала Угорщину, Трансильванію, Фіюме й Хорвато-Славонію.

Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. За територією та кількістю населення вона випереджала Велику Британію, Італію та Францію, проте не мала заморських колоніальних володінь. На території Австро-Угорщини проживали різні народи, жоден із яких не становив більшості.

Найчисленнішим населенням були австрійці (23,5%) та угорці (19,1%), за ними йшли чехи та словаки (16,5%), серби й хорвати (16,5%), поляки (10%), українці (8%), румуни (6,5%), словенці, італійці, німці та інші народи. Переважна більшість цих народів жили компактними групами, що сприяло розвитку національно-визвольного руху та посиленню відцентрових тенденцій. До національних суперечностей додавалися й релігійні, оскільки в країні діяло кілька церковних конфесій — католицька, протестантська, православна, уніатська та інші. Територіальний устрій держави був сформований таким чином, щоб в одній адміністративній одиниці опинилися дві конкуруючі нації, одній із яких надавалися деякі політичні переваги (німці й чехи, українці й поляки, угорці й хорвати тощо).

Імператор Австрії одночасно був і королем Угорщини, правителем єдиних королівсько-імператорських інститутів — військового відомства, іноземних справ і фінансів. Австрія та Угорщина мали свої парламенти й уряди, склад яких затверджувався імператором.

Важливу роль у внутрішньому житті відігравала армія, яка була привілейованою частиною суспільства й поглинала більшу частину державних видатків. Пропаганда формувала в масовій свідомості образ могутньої імперської армії та флоту.

В імперії не існувало загального виборчого права. Права голосу набували лише власники якогось майна. У районах компактного проживання деяких національностей діяли власні конституції, існували місцеві парламенти (сейми) й органи самоврядування.

У таких районах за чинним законодавством навчання в початкових школах і діловодство в місцевих органах самоврядування мали здійснюватися національними мовами. Проте цього закону часто не дотримувалися, і повсюдно переважала німецька мова.

Економіку Австро-Угорщини в другій половині XIX — XX ст. характеризували слабкі темпи розвитку промисловості, відстале сільське господарство, нерівномірність економічного розвитку окремих регіонів, орієнтація на самозабезпечення.

Австро-Угорщина була середньорозвинутою аграрно-індустріальною країною. Більшість її населення займалася сільським і лісовим господарством (понад 11 млн осіб). Низький рівень сільського господарства визначали поміщицькі маєтки, де використовувалася ручна праця найманих робітників. В Угорщині, Хорватії, Галичині, Трансильванії майже третина оброблюваної землі належала великим поміщикам.

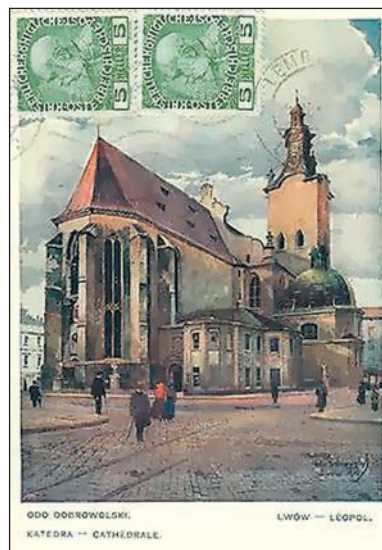
В Австро-Угорщині відбувалися ті самі економічні процеси, що й в інших розвинених капіталістичних країнах: концентрація виробництва й капіталу, збільшення інвестицій. За окремими валовими показниками (виплавка сталі) імперія в другій половині XIX ст. випередила Англію та Францію. Промислово розвиненими були Австрія й чеські землі. Шість найбільших монополій контролювали видобуток майже всієї залізної руди й понад 90 % виробництва сталі. Металургійний концерн «Шкода» в Чехії був одним із найбільших підприємств європейської військової промисловості. Проте загалом в Австро-Угорщині переважали дрібна й середня промисловість. Характерними особливостями економіки імперії були її технологічна відсталість, погана забезпеченість сучасною технікою та відсутність новітніх галузей промисловості. Німецький і французький капітали активно інвестували в базові галузі промисловості — видобуток нафти, металургію, машинобудування.

Промисловість і сільське господарство працювали на потреби власного ринку. Імпорт, як і експорт товарів, був незначним і ледве досягав 5 %.

У країні налічувалося близько 1 млн чиновників. Так, на кожні десять селян припадало по одному чиновнику. Бюрократизм набув нечуваних розмірів. У свою чергу, це призводило до різких соціальних контрастів. Рівень життя в столиці та провінційних містах суттєво відрізнявся. Якщо у Відні робітник отримував у середньому чотири гульдени на день, то у Львові — близько двох гульденів. До того ж ціни на споживчі товари в столиці були нижчими, ніж у провінції. Однак загальний рівень життя населення залишався дуже низьким.

На початку XX ст. багатонаціональна Австро-Угорська імперія зазнавала глибокої кризи через національні та робітничі рухи.

Метою національних рухів, що формувалися в другій половині XIX ст., було створення власних незалежних держав. Русійною силою в цьому процесі стала інтелігенція. Саме вона виступала носієм духу волелюбності, ідеї самостійності й шукала засобів для поширення цих ідей у маси. Першим таким засобом була боротьба за мову — національну мову викладання в школах, університетах, національну мову літератури, рівні права національних мов у діловодстві й армії. Цей рух очолювали культурно-освітні товариства «Національна ліга» (італійські землі), «Матице школьська» (чеські землі),

Катедральний собор у Львові.
Художник О. Добровольський.
Листівка 1910 р.

Народний дім у Коломиї.
Листівка 1905 р.

Учасники чеської військово-спортивної організації «Сокіл». Близько 1900 р.

Балканська криза. Карикатура. Кінець XIX ст.

Захоплення Гривіцького редуту під Плевною. Художник М. Дмитрієв-Оренбурзький, 1885 р.

«Матице словенська» (Словенія), «Народний дім» (Галичина) та інші. Зусиллями товариств засновувалися національні школи і літературні часописи. Під їхнім тиском у 1880 р. Відень був змушений встановити на чеських землях рівноправність німецької та чеської мов в офіційному діловодстві. У 1881 р. Празький університет був поділений на два — німецький і чеський. У 1897 р. імператор підписав так звані «мовні укази», які остаточно зрівняли в правах німецьку й чеську мови.

Поширення набув рух слов'янської інтелігенції за встановлення тісних зв'язків. На деяких територіях утворювалися масові молодіжні організації, наприклад чеська військово-спортивна організація «Сокіл». Вона об'єднала десятки тисяч юнаків і дівчат, проводила націоналістичні мітинги. Усе це сприяло формуванню національної самосвідомості, і напередодні Першої світової війни більшість підданих Австро-Угорської імперії були вже сформованими громадянами майбутніх суверенних держав.

У зовнішній політиці правлячі кола Австро-Угорщини орієнтувалися на союз із Німеччиною. Загарбницькі наміри були спрямовані на Балкани, де вони стикалися з інтересами Росії.

3 РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1877—1878 рр. БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС.

Після поразки в Кримській війні 1853—1856 рр. основним змістом зовнішньої політики російського уряду стала боротьба за ліквідацію тяжких умов договору. У 1870 р., скориставшись франко-пруською війною, Росія відмовилася виконувати умови Паризького договору про заборону тримати на Чорному морі військово-морський флот. Міжнародна конференція в Лондоні 1871 р. підтвердила це право. Успіхи російської дипломатії надихнули країну на подальші дії. Росія активізувала свою політику на Балканах, узявши курс на розвал Османської імперії через підтримку національно-визвольних рухів. Правлячі кола прагнули також утвердитися і в Румунії, повернути втрачену частину Бессарабії та встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли.

Влітку 1875 р. спалахнуло повстання в Боснії і Герцеговині, яке започаткувало **балканську (східну) кризу (1875—1878 рр.)**. Вона стала наслідком загострення суперечностей між європейськими державами в Південно-Східній Європі, внутрішньополітичної кризи Османської імперії, піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів Балкан (у квітні 1876 р. почалося повстання в Болгарії, влітку того ж року війну проти Туреччини розпочали Сербія та Чорногорія).

Туреччина, підбурювана Англією, відхилила пропозицію Росії про мирне врегулювання конфлікту зі слов'янськими народами. Царський уряд у квітні 1877 р. оголосив їй війну. У травні у війну проти Туреччини вступила Румунія, армія якої брала активну участь у бойових діях. Уряд Росії не був готовий до тривалої війни, але бойовий дух російської армії, яка глибоко співчувала своїм братам-слов'янам, залишався дуже високим.

Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі. Наприкінці червня 1877 р. російська армія здобула столицю

Після атаки. Перев'язочний пункт під Плевною. Художник В. Верещагін, 1881 р.

Болгарії місто Тирново, у липні захопила Шипкинський перевал та утримала його, відбивши численні контратаки турецької армії, а в листопаді захопила міцну фортецю Плевну. Успішними були дії росіян і в Закавказзі, де вони взяли фортецю Карс. У грудні російські війська під командуванням генерала Йосипа Гурка визволили Софію. У січні 1878 р. основні сили російської армії перейшли Балканські гори. Почався загальний наступ російських військ. Турки були розгромлені під Філіппополем (зараз місто Пловдив), а потім без бою залишили Адріанополь (Едірне). Нові перемоги було здобуто на Кавказі.

Туреччина опинилася перед загрозою повного розгрому. Це налякало Велику Британію та Австро-Угорщину, оскільки призвело б до зміцнення Росії. Англія ввела свій флот у Мармурове море, погрожуючи Росії розірвати дипломатичні відносини, якщо вона захопить Константинополь. Австро-Угорщина висловила протест проти продовження воєнних дій.

У Росії виник привід до нової великої війни з європейськими державами, до якої вона не була готова. Командування зупинило війська в містечку Сан-Стефано (поблизу Константинополя), і **19 лютого 1878 р.** тут було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір. Він передбачав створення автономного князівства Болгарія, проведення Туреччиною реформ у Боснії та Герцеговині, визнання незалежності Румунії, Сербії і Чорногорії, передачу Росії Південної Бессарабії, а Румунії — Північної Добруджі; в Азії Росія отримала міста Ардаган, Карс, Батум, Баязет. Росії було виплачено велику контрибуцію.

Сан-Стефанський мирний договір ознаменував крах багатовікового османського панування в Південно-Східній Європі. Під зверхністю Туреччини залишалася лише незначна частина її земель, а відсутність прямого зв'язку з Боснією та Герцеговиною практично забезпечувала їхню автономію.

Йосип Гурко

Укладення мирного договору між Росією та Туреччиною в містечку Сан-Стефано (нині район Стамбула). 1878 р.

Англія та Австро-Угорщина, незадоволені договором у Сан-Стефано, вимагали перегляду його умов на Європейському конгресі та почали погрожувати Росії війною. Царський уряд був змушений погодитися на скликання конгресу, який відбувся влітку 1878 р. в Берліні.

Вигідні Росії та балканським народам умови Сан-Стефанського миру було переглянуто й змінено. Болгарію поділили на три частини, і тільки Північна Болгарія отримала власну державність. Територіальні здобутки Чорногорії та Сербії зменшувалися. Боснію і Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Англія отримала острів Кіпр, який став плацдармом для її могутньої експансії в Єгипет. У Закавказзі за Росією залишилися лише Карс, Ардаган і Батум.

Рішення Берлінського конгресу забезпечили розв'язання багатьох європейських суперечностей мирним шляхом. Вдалося порушити східне питання, яке лишилося поза увагою під час Віденського конгресу. Майже до кінця століття в Європі було знято напруженість. Великі держави почали опікуватися лише політикою колоніальної експансії.

Мілан Обренович

4 НОВІ НАЦІОНАЛЬНІ ДЕРЖАВИ НА БАЛКАНАХ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

Проголошення незалежності Сербії, Болгарії та Румунії не розв'язало проблеми Балкан. Правителі нових держав не погоджувалися, що справа національного об'єднання їхніх країн остаточно вирішена. Князь Сербії **Мілан Обренович** дотримувався думки, що Росія основну ставку зробила на Болгарію і це не дозволило йому об'єднати всі сербські землі. Тому у своїй зовнішній політиці він узяв курс на Австро-Угорщину. У 1881 р. Сербія підписала з Австро-Угорщиною договір про те, що відмовляється від претензій на Боснію і Герцеговину. Австро-Угорщина, у свою чергу, підтримала ідею перетворення Сербії на королівство з необмеженою владою Мілана I Обреновича. Новий король у 1885 р. розв'язав війну проти Болгарії, але був ущент розгромлений. Поразка примусила його відмовитися від одноосібної влади. За Конституцією 1888 р. Сербія ставала конституційною монархією. Наступного року король зрікся престолу на користь свого малолітнього сина **Александра Обреновича**, але зберіг реальну владу. Проти політики Мілана I Обреновича, а згодом і його сина, який фактично скасував Конституцію, у Сербії зрала опозиція, на чолі якої стояв **Нікола Пашич**. У ніч на 11 червня 1903 р. стався переворот. Александра Обреновича та його приближених було вбито. Королем Сербії проголосили **Петара I Карагеоргієвича** (1903—1921 рр.).

Петар I Карагеоргієвич

Новий король почав проводити політику протекціонізму, яка сприяла формуванню власної промисловості й національної буржуазії.

Його дії викликали напруженість у відносинах з Австро-Угорщиною. У 1906 р. між двома країнами розпочалася «митна війна», яка завершилася перемогою Сербії та укладенням рівноправної торговельної угоди. У 1908 р. Сербія та Австро-Угорщина опинилися на межі війни через анексію (примусове приєднання) Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини (**боснійська**

криза). Лише те, що Росія тоді не могла надати допомогу, змусило Сербію утриматися від розгортання бойових дій.

Подібні процеси відбувалися в **Болгарії**. Після проголошення незалежності країни її трон за рекомендацією російського царя Олександра II посів представник німецької герцогської династії **Александр Баттенберг**. Проте правитель Болгарії не виправдав сподівань Росії та взяв курс на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це було викликано тим, що Росія виявилася нездатною відстояти кордони Болгарії за Сан-Стефанським договором. Зрештою в 1883 р. Росія зарахувала Болгарію до своїх ворогів.

У 1885 р. в Південній Болгарії, яка ще перебувала під владою Туреччини, спалахнуло повстання. Повсталі проголосили об'єднання двох частин країни. А. Баттенберг став князем усієї Болгарії, яка об'єдналася в березні 1886 р.

У серпні 1886 р. в Болгарії відбувся переворот, організований проросійськими силами. Проте новий уряд знову очолили проавстрійськи налаштовані представники, а правителем було обрано німецького принца **Фердинанда Саксен-Кобурзького**. Болгарія продовжувала залишатися у сфері впливу Німеччини та Австро-Угорщини. Росія визнала нового правителя лише в 1896 р. У 1908 р. Болгарія отримала повну незалежність від Османської імперії й була проголошена царством.

Найменшою й найвідсталішою державою Балкан була **Чорногорія**. Тут правив князь (із 1910 р. — король) **Нікола I Петрович-Негош** (1860—1918 рр.). Незначна промисловість Чорногорії належала італійському та австрійському капіталу. Державний бюджет формувався на основі російських субсидій. На початку ХХ ст. відверте невдоволення родової (племінної) знаті змусило князя вдатися до реформ.

Наприкінці 1905 р. було скликано скупщину, що прийняла конституцію, згідно з якою в Чорногорії встановлювалася спадкова монархія. Уся влада зосередилася в руках князя. Скупщина стала дорадчим органом. У 1908 р. країна скасувала статті Берлінського трактату про контроль Австро-Угорщини над чорногорським узбережжям Адріатичного моря. У 1910 р. вона стала королівством.

Не менш складно вибудовувала свою зовнішню політику **Румунія**. У 1881 р. вона була проголошена королівством на чолі з німецькою династією. У правлячій верхівці залишалося сильним прагнення створити Велику Румунію, до складу якої, крім існуючих володінь, увійшли б Трансильванія, Бессарабія та Буковина. Проте щоб здобути ці землі, потрібно було йти на конфлікт із Росією та Австро-Угорщиною. Румунія пішла на зближення з Австро-Угорщиною, яка обіцяла їй підтримку в боротьбі за Бессарабію.

Греція, що здобула незалежність у 1829 р., також прагнула оволодіти землями, які вважала своїми. Скориставшись російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., вона висунула свої претензії на Фессалію, Епір та острови Егейського моря, які належали Османській імперії. Берлінський конгрес частково задовольнив прагнення Греції. У 1881 р. їй було передано

Александр Баттенберг

Нікола I Петрович-Негош

Вирішення східного питання:
карикатура на розподіл Балкан

На багнети. Болгарська піхота атакує
турецькі позиції.
Художник Я. Вешин, 1912 р.

Фессалію та Епір. Проте греки вважали, що справа об'єднання країни не завершена. У 1896 р. на острові Крит відбулося повстання проти турецького панування. Повсталі оголосили, що острів приєднується до Греції. Країну охопило патріотичне піднесення. Почалася греко-турецька війна, у якій, однак, грецька армія зазнала низку поразок. Грецію врятувало лише втручання великих держав. За Константинопольським мирним договором від 4 грудня 1897 р. Греція була змушена віддати Туреччині частину Фессалії та виплатити велику контрибуцію.

Таким чином, на Балканах склалася дуже непроста ситуація. Усі держави були невдоволені своїми територіальними межами та прагнули приєднати «належні їм» землі. До цього додавався конфлікт між великими державами за домінування у світі.

5 ФОРМУВАННЯ БАЛКАНСЬКОГО СОЮЗУ. ПЕРША БАЛКАНСЬКА ВІЙНА.

На початку XX ст. на Балканах зіткнулися інтереси держав, поділених на два військово-політичні блоки. Основними суперниками в цьому регіоні були, з одного боку — Росія, з іншого — Австро-Угорщина та Німеччина. Росія прагнула створити союз балканських держав, убачаючи в ньому запоруку успішної боротьби за своє панування на Балканах. Тогочасне міжнародне становище сприяло планам Росії. Після Молодотурецької революції 1908 р., а особливо поразки Туреччини у війні проти Італії за володіння Лівією (1911 р.) Росія та правлячі кола балканських держав вважали ситуацію, що склалася, сприятливою для розподілу європейських володінь Османської імперії. Щоправда, становище ускладнювалося взаємними суперечностями між балканськими державами. Напередодні війни проти Туреччини між ними відбулися тривалі дипломатичні переговори про створення військово-політичного союзу. Ще у квітні 1911 р. сербський уряд запропонував Болгарії укласти угоду про розподіл сфер впливу в Македонії. Ця пропозиція успіху не мала, оскільки Болгарія претендувала на всю територію Македонії.

У жовтні переговори відновилися, і 29 лютого 1912 р. було укладено болгарсько-сербську угоду про дружбу й союз, яка мала таємний додаток. Договір підтверджував взаємні гарантії державної незалежності й територіальної цілісності Сербії та Болгарії, надання допомоги в разі іноземної агресії або війни проти Туреччини. У таємному додатку закріплювався територіальний розподіл тогочасних турецьких володінь. Сербія отримувала частину Македонії та Північну Албанію з виходом до Адріатичного моря. Болгарії дісталася більша частина Македонії та Фракії. Долю північно-східної частини Македонії мав вирішити російський цар.

Болгарсько-сербський військово-політичний союз був доповнений угодою з Грецією та Чорногорією. Болгарсько-грецькі переговори велися за участю Англії та завершилися підписанням договору в травні 1912 р. Проте кордонів Македонії визначено не було.

Восени 1912 р. формування Балканського союзу завершилося. Залишалось знайти привід для початку війни.

ПЕРША БАЛКАНСЬКА ВІЙНА

Влітку 1912 р. на території Албанії спалахнуло повстання, яке було жорстоко придушено турецькими військами. Це прискорило оголошення війни Туреччині.

Бойові дії почалися в жовтні 1912 р. Болгарська армія розгорнула успішний наступ у Східній Фракії та в напрямку на Стамбул (Константинополь). Турецькі війська відійшли на задалегідь підготовлені позиції за 40 км від Стамбула.

Сербська армія вступила до Скоп'є (найбільше місто Македонії) та через Албанію вийшла до Адріатичного моря. Це занепокоїло Австро-Угорщину, яка зосередила свої війська на кордоні із Сербією. Греція захопила місто Салоніки. Військо Чорногорії оточило фортецю Скадар (Шкодер). У листопаді 1912 р. Туреччина попросила перемир'я, однак болгарський цар Фердинанд цю пропозицію відхилив. Болгарська армія почала штурм турецьких укріплень, але невдало. Це змусило сторони сісти за стіл переговорів у Лондоні. У них узяли участь представники великих держав, які фактично й вирішували, де проходитимуть межі балканських держав.

Тим часом у Туреччині в січні 1913 р. стався державний переворот. Новий турецький уряд, підбурюваний Німеччиною та Австро-Угорщиною, ухвалив рішення про продовження війни. Проте в березні 1913 р. турецькі війська зазнали поразки.

Битва під Прилепом під час Першої балканської війни в 1912 р. Невідомий художник

ДРУГА БАЛКАНСЬКА ВІЙНА

Європа — Туреччині після укладення Лондонського мирного договору: «То війна начебто скінчилась?» Туреччина: «Здається, це лише перерва в кривавому мирі». Карикатура 1912 р.

Болгари захопили фортецю Адріанополь. У квітні 1913 р. за проханням Туреччини було укладено перемир'я.

Під час переговорів спалахнула гостра дискусія між Болгарією, з одного боку, і Сербією та Грецією — з іншого. Приводом до цього стала проблема розподілу територій у Македонії.

Нарешті у травні 1913 р. сторони підписали Лондонський мирний договір, за яким Туреччина поступалася своїми володіннями на захід від лінії Мідія — Енос і деякими островами в Егейському морі. Розподіл відвоєваних територій мав відбутися пізніше.

6 ДРУГА БАЛКАНСЬКА ВІЙНА. Після укладення Лондонського мирного договору розбіжності між Болгарією, Сербією та Грецією вкрай загострилися. Німеччина та Австро-Угорщина доклали значних зусиль, щоб посилити ці суперечності й розвалити проросійський Балканський союз. Зрештою так і сталося. У травні 1913 р. було укладено таємний сербсько-грецький союз, спрямований проти Болгарії. Сербія та Греція домовилися між собою про поділ Македонії.

У червні 1913 р. болгарські війська напали на своїх колишніх союзників. Розпочалася Друга балканська війна. Сербська армія зупинила болгар і перейшла в наступ. Грецька армія також вела успішні бойові дії в Егейській Македонії. Війну Болгарії

оголосила й Чорногорія. Болгари були змушені відійти до старого кордону. На Болгарію напала Румунія, яка претендувала на Південну Добруджу, а також Туреччина, яка знову захопила Східну Фракію з Адріаноподем. Протистояти такій коаліції Болгарія не змогла.

Болгарський уряд попросив миру, що був підписаний **10 серпня 1913 р. в Бухаресті**. Згідно з договором, західна й центральна частини Македонії відійшли до Сербії, південна (Егейська) — до Греції, Добруджа — до Румунії, а Східна Фракія — до Туреччини. У складі Болгарії залишилася частина Македонії (Піринська).

Унаслідок балканських війн докорінно змінилося становище на Балканському півострові. Туреччина, втративши майже всі свої володіння в Європі, уже не мала значення як європейська держава. Територія й населення Сербії та Чорногорії зросли майже вдвічі. Македонію розділили на три частини. З'явилася нова держава Албанія (1912 р.), що позбавило Сербію можливості мати вихід до Адріатичного моря. Крім Туреччини, найбільше постраждала Болгарія. Це підштовхнуло її до союзу з Німеччиною. Сербія, у свою чергу, потрапила в залежність від Антанти, що відразу загострило її відносини з Австро-Угорщиною.

Отже, балканські війни не змогли розв'язати нагальні проблеми. Атмосфера ворожнечі та втрачених надій стала приводом до нових дипломатичних інтриг, що перетворило Балкани на «пороховий льох» Європи, який вибухнув у 1914 р.

Артилерія Другої балканської війни.
Невідомий художник

ВИСНОВКИ

- Наприкінці 60-х рр. XIX ст. криза Австрійської імперії призвела до її перетворення на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину.
- Особливостями розвитку Австро-Угорщини були: відсутність заморських володінь, оскільки всі її землі були розташовані в центрі й на сході Європи; багатонаціональний характер державного устрою, що поєднував елементи централізованої та федеративної монархії; інтенсивний розвиток національної свідомості народів окраїн, що зумовило їхнє прагнення створити самостійні суверенні держави.

- Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. сприяла здобуттю незалежності низкою балканських держав. Проте національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти османського панування не була завершена. Наприкінці XIX ст. на Балканах зіткнулися інтереси провідних країн світу.
- Суперечності між балканськими країнами та великими державами вилилися в боснійську кризу та дві балканські війни. Вони хоч і позбавили Туреччину європейських володінь, але не розв'язали всіх проблем. У результаті Балкани перетворилися на «пороховий льох» Європи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Коли утворилася Австро-Угорська дуалістична монархія? **2.** Що таке Ціслейтанія і Транслейтанія? **3.** Яка головна проблема турбувала правлячі кола Австро-Угорщини? **4.** Які землі Австро-Угорщини були найбільш економічно розвиненими? **5.** На союз із якою країною орієнтувалися правлячі кола Австро-Угорщини? **6.** Які країни Балканського півострова здобули незалежність у результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр.? **7.** Який договір підбив остаточні підсумки російсько-турецької війни? **8.** Коли було сформовано Балканський союз?

- **9.** Як відбулося утворення Австро-Угорщини? **10.** Що сприяло перемозі Росії у війні з Туреччиною в 1877—1878 рр.? Чому Росії не вдалося повною

мірою скористатися перемогою у війні? **11.** Як розвивалася національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова, які перебували під владою Османської імперії? **12.** З'ясуйте особливості політики Австро-Угорщини на Балканах. **13.** Чому балканські війни не вирішили проблеми Балкан? **14.** Яку роль відігравали великі держави під час конфлікту на Балканах?

- **15.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Балканські війни», відобразивши в ній склад учасників, мету й результати.

- **16.** Австро-Угорщину іноді називають «клаптиковою монархією». Чи погоджуєтеся ви з таким висновком? Підготуйте есе за цим питанням.

i **Узагальнення знань**
за розділом III «ЄВРОПА ТА АМЕРИКА в останній третині XIX — на початку XX ст.»

1. Складіть перелік найважливіших подій, що відбулися в провідних державах світу в останній третині XIX — на початку XX ст.
2. Назвіть імена видатних історичних осіб провідних держав світу, що визначали їхній розвиток в останній третині XIX — на початку XX ст.
3. Поясніть значення понять і термінів: «індустріальне суспільство», «корпорація», «монополія», «капіталізм», «інвестиції», «трудова еміграція», «демократія», «світова політика», «двопартійна система», «антимонопольне законодавство», «расова політика», «сегрегація», «міжнародний робітничий рух», «інтернаціонал», «народництво», «тероризм», «соціал-демократія», «Паризька комуна», «Третя республіка», «експансіонізм», «громадянська війна», «дуалістична монархія», «урядовий курс», «соціальні реформи».
4. Як відбувалася модернізація Росії в другій половині XIX — на початку XX ст.? Чому цей процес називають «революцією згори»?
5. Визначте основні причини посилення нерівномірності економічного й політичного розвитку європейських країн і США та наслідки цього явища.
6. Охарактеризуйте процес завершення формування індустріального суспільства в провідних країнах Європи та США. Які нові явища в розвитку великих держав спостерігалися в останній чверті XIX — на початку XX ст.?
7. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Розвиток провідних країн Європи та США».

РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН ЄВРОПИ ТА США

Критерії характеристики	Англія	Франція	Німеччина	США
Риси політичного життя				
Риси економічного розвитку				
Соціальні процеси				
Робітничий і соціальні рухи				
Принципи й напрямки зовнішньої політики				

Паризькі вулиці в травні 1871 р. Художник М. Люс, 1905 р.

РОЗДІЛ IV. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 33. Японія

1 КРАХ ПОЛІТИКИ САМОІЗОЛЯЦІЇ. На початку XVII ст. владу в Японії захопив сьогун (полководець) Токугава Іеясу. Японський імператор (мікадо) втратив реальну владу і був із родиною ізольований у місті Кіото, де навіть не мав права спілкуватися з князями (сьогун не вбив імператора, оскільки, згідно із синтоїзмом, той є втіленням бога на землі). Завдяки тому, що в заручниках сьогуну постійно перебували князі або члени їхніх родин, було покладено край усобицям у країні.

У середині XVII ст. сьогун Токугава Іеміцу прийняв рішення про «закриття» країни, боячись, що європейці поступово підкорять Японію. Усіх європейців було знищено або вигнано з країни, виняток був зроблений для голландців, яким відкрили для торгівлі єдиний порт — Нагасакі.

Ізоляція Японії від зовнішнього світу була здійснена насамперед із метою збереження давніх традицій. Поширення християнства під впливом католицьких місіонерів (особливо португальських) набуло загрозливого характеру. Поряд із «закриттям» країни було заборонено християнство та знищено всіх його прихильників у Японії.

У середині XIX ст. країна потрапила в поле зору США, європейських держав і Росії. США розглядали Японію насамперед як перевалочну базу американських суден, що ходили в північних водах Тихого океану, та зручний плацдарм для зміцнення американських позицій на Далекому Сході й насамперед у Китаї, де домінували англійці. У 1854 р. під тиском американського флоту японці були змушені «відкрити» свою країну.

Висадка військово-торгівельної місії комодора США М. Перрі поблизу Едо

? Яку роль відіграла місія М. Перрі в історії Японії?

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати соціально-економічний і політичний розвиток Японії в другій половині XIX ст.; розповідати про «добу Мейдзі» та реформи 70—80-х рр. XIX ст.; визначати причини та напрямки зовнішньополітичної експансії Японії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яка європейська країна першою дісталася берегів Японії? 2. Що таке колоніалізм?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1853 р. на острів Хонсю прибула американська воєнна ескадра на чолі з комодором Меттью Келбрейтом Перрі. Він передав японцям листа від президента США, у якому висловлювалося бажання встановити з Японією дипломатичні відносини. Японці попросили час на роздуми. Наступного року ескадра М. Перрі з десятком бойових кораблів знову з'явилася біля берегів Японії. Комодор, погрожуючи інтервенцією, примусив сьогуну підписати договір про відкриття для торгівлі зі США двох портів, а також американське консульство в одному з них. Незабаром такі угоди з Японією уклали Росія, Англія, Франція, Нідерланди. Громадяни цих країн отримали право недоторканності на території Японії. У свою чергу, вона зобов'язувалася надати пільги в торгівлі цим країнам. Японія опинилася перед загрозою колонізації.

Останні самураї «доби Мейдзі». Друга половина XIX ст.

Імператор Мейдзі (Муцухіто) у військовій формі європейського зразка. 1873 р.

2 РЕВОЛЮЦІЯ (ПЕРЕВОРОТ) МЕЙДЗІ. Проникнення європейців та американців до Японії підірвало авторитет традиційної влади сьогуна. Це призвело до громадянської війни (1863—1868 рр.), яка ускладнювалася втручанням іноземних держав. У 1866 р. помер сьогун Іемоті, який уособлював світську владу, а в 1867 р. — імператор Комей, що представляв релігійну владу. Знову спалахнула боротьба за право управління державою. Нового 14-річного імператора Мейдзі (Муцухіто) підтримували самураї півдня Японії, городяни, селяни.

У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили армію сьогуна, а в травні вступили до його столиці Токіо (Едо). Так імператор об'єднав світську й духовну владу. Роки його правління (до 1912 р.) дістали назву «**доба Мейдзі**» («освітене правління»).

Революція (переворот) Мейдзі започаткувала радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві. Відбулася швидка модернізація країни на основі іноземного досвіду з урахуванням національних традицій, був створений потужний промисловий потенціал із необхідними для цього нововведеннями в політичних інститутах, правових нормах тощо.

3 РЕФОРМИ 70—80-х рр. XIX ст. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ. На відміну від Китаю, де традиції і консерватизм перешкоджали запровадженню європейських нововведень, молодий імператор Японії Мейдзі рішуче вдався до запозичення досвіду Європи.

Розвиток Японії в останній третині XIX ст. прискорився. Реставрація влади імператора супроводжувалася усуненням від управління державою тих князівських кланів, які чинили опір проведенню нагальних реформ. Важливу роль у послабленні їх впливу відіграла **аграрна реформа** (1872—1873 рр.), за якою частина землі відійшла до селян. Унаслідок реформи селяни отримали у власність ділянки землі, які вони обробляли. Замість натурального податку було введено єдиний поземельний податок у розмірі 3% від вартості землі. Однак навіть така незначна сума виявилася непосильною для селян, оскільки земля в Японії коштувала дуже дорого. Для сплати податку доводилося

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Клятва імператора (6 квітня 1868 р.)

(Ця клятва була дана імператором Муцухіто (Мейдзі) перед вирішальною битвою за Едо проти армії сьогуна Токугава Кейкі — Авт.)

- 1) Буде створено широке зібрання, і всі державні справи вирішуватимуться з урахуванням суспільної думки.
- 2) Усі люди, як правителі, так і керовані, мають одностайно присвятити себе успіху нації.
- 3) Усім військовим і цивільним чинам і всьому простому народу буде дозволено здійснити

свої власні прагнення та розвивати свою діяльність.

- 4) Усі погані звичаї минулого будуть скасовані; пануватиме правосуддя й неупередженість, як вони розуміються всіма.
- 5) Знання будуть запозичені з усього світу, і таким шляхом основи імперії будуть зміцнені.

? Використовуючи текст підручника, з'ясуйте, яким чином було реалізовано положення імператорської клятви в реформах «доби Мейдзі».

продавати до 50% урожаю. Зрештою до 1890 р. 67% селян були змушені продати свої ділянки. Натомість реформа сприяла розвитку товарного виробництва на селі. Промисловість отримала дешеву робочу силу.

Ще в 1868 р. відбулася **фінансова реформа**, яка замінила старі монети єдиною грошовою одиницею — єною. Також було проведено **військову реформу**. Армія, озброєна й навчена за європейським зразком, стала формуватися на основі загальної військової повинності. Було створено військові академії та інші навчальні заклади. В армії насаджувався войовничий дух самурайства. Японія готувалася до здійснення широкомасштабної експансії на материк та в акваторії Тихого океану.

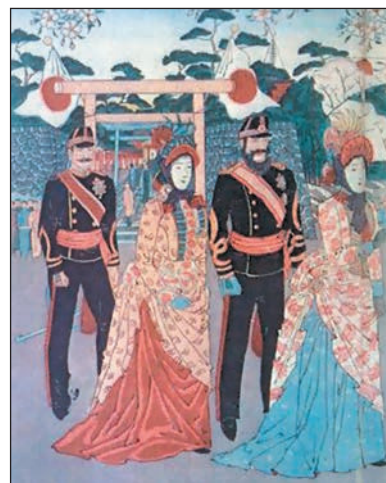
У результаті **адміністративної реформи** 1870—1872 рр. було знищено князівства, введено префектури (адміністративні одиниці), що дозволило подолати роздробленість країни й консолідувати загальнонаціональний ринок.

У 1872 р. була започаткована й **освітня реформа**. У Японії заснували 5,5 тис. початкових шкіл і вісім університетів за європейським зразком. Освіта стала доступною для жінок. У 1879 р. початкова освіта була оголошена обов'язковою. Оскільки вчителів не вистачало, до викладання та виховання хлопчиків залучили освічених самураїв. У 1890 р. вийшов імператорський указ про необхідність особистої відданості імператору. Документ вважався святиною та був покладений в основу виховання молоді. Особливий ритуал, обов'язковий у кожній школі, сприяв прищепленню патріотизму та відданості імператору.

Реформи поклали край міжнародній ізоляції Японії, долучили її до світового господарства, сприяли формуванню індустріального суспільства. Слабкість підприємницького капіталу обумовила провідну роль держави у створенні великих підприємств. Острівна країна субсидіями заохочувала розвиток своєї промисловості, віддаючи перевагу фірмам, які працювали на потреби армії та флоту. У 80—90-х рр. XIX ст. чимало державних фабрик і заводів було передано в оренду або продано приватним особам на пільгових умовах. Утворилися великі фірми («Міцуї», «Міцубісі», «Ясуда», «Асано» та інші). Підприємства часто передавалися до рук дворян, вищих службовців. Так було покладено початок тісним зв'язкам імператорського двору, поміщиків, національної буржуазії. За рахунок держави було створено систему транспорту та зв'язку. Проте у промисловості переважали дрібні підприємства. За рівнем технічного розвитку Японія значно поступалася європейським державам.

Реформи, здійснені в 70—80-ті рр. XIX ст., дали могутній поштовх до стрімкого розвитку країни та формування особливої японської моделі модернізації.

Розвитку Японії сприяла **японо-китайська війна 1894—1895 рр.** Здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію — острів Тайвань. Китай виплатив їй контрибуцію, яку було спрямовано на фінансування 10-річної програми створення важкої промисловості, що мала забезпечити новою зброєю. Флот планувався збільшити в чотири рази, армію — у два рази. У результаті наприкінці XIX — на початку XX ст. Японія увійшла

Японські пари, вбрані за європейською модою. Друга половина XIX ст.

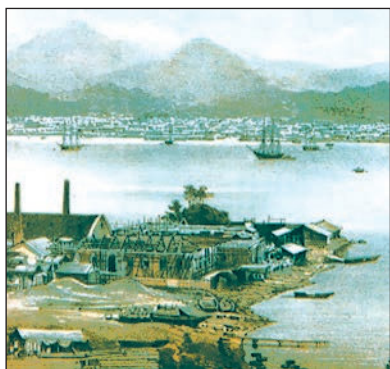
РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ЯПОНІЇ в другій половині XIX ст.

Період	Кількість заснованих підприємств
1868—1877 рр.	489
1878—1885 рр.	800
1894—1898 рр.	2300

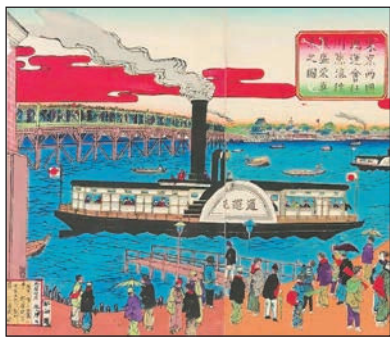
i

Морська битва під час японо-китайської війни 1894—1895 рр. Невідомий художник

Корабельна верф «Міцубісі» в місті Нагасакі, на якій побудували перший у Японії сталевий пароплав. 1885 р.

Пароплав токійської круїзної річкової компанії. Художник Утагава Шигекійо, 1877 р.

до групи великих держав і за рівнем розвитку стала аграрно-індустріальною країною.

ПРИЧИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ШВИДКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ

- Японія традиційно запозичувала іноземний передовий досвід, пристосовуючи його до місцевих умов.
- Острівне положення країни, особлива роль мореплавства й торгівлі сприяли розвитку приватної власності та підприємництва.
- Тривалий час влада в країні перебувала в руках військових, що не сприяло формуванню традицій бюрократизму. При відновленні влади імператора відбулося відмежування від старих державних механізмів, а нові формувалися за європейським зразком.
- Відсутність значних природних ресурсів робила Японію малопривабливою для європейських колонізаторів. Водночас це стимулювало правлячу верхівку придбати ці ресурси за рахунок колоніальних загарбань.
- Агресивна зовнішня політика потребувала прискореної модернізації економіки й суспільства. Відбувалося значне державне втручання в проведення процесу індустріалізації, створювалися великі фірми — дзайбацу («Міцуй», «Міцубісі», «Ясуда» та інші).

Здійснені в країні реформи змінили соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас підприємців. До системи найманої праці залучалося все більше населення.

Поєднання інтересів імператорського двору, поміщиків і промисловців, існування деяких феодальних пережитків у сільському господарстві, жорстокі методи експлуатації населення, орієнтація на континентальну територіальну експансію визначили своєрідність японського розвитку індустріального суспільства. Зовнішньополітична експансія в Японії набула першочергового значення як національна стратегія модернізації суспільства.

4 ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ. Своєрідним підсумком реформ стало прийняття в 1889 р. Конституції країни, яка була створена за зразком німецької. Згідно з Конституцією Японія стала конституційною монархією із широкими правами та законодавчою ініціативою імператора, особа якого проголошувалася священною і недоторканою. Імператор мав право оголошувати війну,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Один із керівників концерну «Міцуй» про японську експансію

Хоч які працьовиті японці, хоч яка досконала їхня техніка та організація виробництва, японська торговельна експансія не матиме майбутнього, якщо вона не зможе спертися на відповідну силу. Найбільшою силою сучасності є воєнна готовність армії та флоту. Ми

можемо спокійно здійснювати свою експансію за кордоном і наважуватися на всілякі починання, якщо ми впевнені, що перебуваємо під їхнім захистом.

? 1. Якими були основні причини японської експансії? 2. Куди вона була спрямована?

Оприлюднення Конституції Японії в 1889 р.

Засідання Таємної ради. Гравюра XIX ст.

підписувати мир, укладати договори, скликати й розпускати парламент, призначати та звільняти найвищих посадових осіб, як цивільних, так і воєнних.

За Конституцією парламент складався із двох палат — палати перів (верхньої) і палати представників (нижньої). До верхньої палати входили аристократія, члени імператорського двору, що призначалися на сім років. Нижня палата обиралася на чотири роки. Виборче право отримали лише чоловіки, що досягли 25 років і сплачували податок не менше 15 єн. Таких виявилось лише 1% населення. Парламент затверджував бюджет, але його права в цьому питанні обмежувалися. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором. Згідно з Конституцією, при імператорі діяла **Таємна рада** — найвищий консультативний орган.

Конституція 1889 р. офіційно проголосила демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян країни.

У 80-х рр. XX ст. у Японії виникли політичні партії: у 1881 р. — Конституційна ліберальна партія (Ріккен Дзіюто), а в 1882 р. — Партія реформ (Кайсінто). Проте вони були нечисленними, не мали чіткої організаційної структури та скоріше нагадували політичні клуби, що спиралися на різні групи промисловців і поміщиків.

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли профспілки. У 1896 р. відбувся перший робітничий страйк. Проте становлення профспілкового й робітничого рухів дуже ускладнювалося через особливості соціальної структури суспільства. На заваді цьому процесу стояли поліцейський терор і відносини між робітниками та підприємцями, у яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господарю, довічне наймання на роботу, колективна власність.

Представники Партії реформ (Кайсінто). Кінець XIX ст.

5 ЯПОНО-КИТАЙСЬКА ВІЙНА 1894—1895 рр. АНГЛО-ЯПОНСЬКИЙ СОЮЗ 1902 р. Першим об'єктом експансії Японії на материк стала Корея, яка була у васальній залежності від Китаю. Уклавши з Кореєю в 1876 р. нерівноправний договір, Японія розширила експансію під приводом сприяння національно-визвольному руху. Коли на початку 90-х рр. XIX ст. у Кореї спалахнуло повстання і китайські війська виступили на його придушення, Японія спрямувала свої формування

Японо-китайська війна.
Невідомий художник

на південь півострова. Конфлікт на Корейському півострові вилився в японо-китайську війну 1894—1895 рр., яка закінчилася поразкою Китаю та підписанням мирного договору. Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії острів Тайвань, острови Пенху та Ляодунський півострів, відкрив для Японії торговельні порти, надав право будівництва підприємств і зобов'язався виплатити величезну контрибуцію. Проте під тиском Росії, Німеччини та Франції Японія була змушена відмовитися від Ляодунського півострова.

Війна Японії проти Китаю загострила японо-російські суперечності на Корейському півострові та в Південній Маньчжурії. Росія за угодою з Китаєм почала будівництво Китайсько-Східної залізниці та взяла в оренду Порт-Артур на Ляодунському півострові. Щоб заручитися підтримкою великих держав, Японія в 1902 р. уклала англо-японський договір, спрямований не тільки проти Росії, а й проти США. Так, на Далекому Сході зіткнулися інтереси провідних держав світу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час російсько-японської війни 1904—1905 рр. найбільш драматично розвивалися події в порту Чемульпо. Крейсер «Варяг» і канонерський човен «Корейць» вступили в нерівний бій із японською ескадрою. Обидві сторони зазнали значних втрат. Пошкоджених «Варяга» й «Корейця», щоб вони не дісталися ворогу, було затоплено. Спроба адмірала Степана Макарова перехопити стратегічну ініціативу на морі виявилася невдалою — він загинув на панцернику «Петропавловськ», що підірвався на міні.

6 РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904—1905 рр. ПІДГОТОВКА ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ. На початку XX ст. Японія зважилася на гостре протистояння із царською Росією. Широка антиросійська кампанія, яка стала частиною загальної пропаганди націоналізму й шовінізму в Японії та ідеологічної підготовки до реалізації планів створення «Великої Азії», особливо посилилася після підписання англо-японської угоди 1902 р. та отримання англійських кредитів.

У ніч на **8 лютого 1904 р.** японська ескадра без оголошення війни напала на російський флот у **Порт-Артурі й Чемульпо (Корея)**. Так Японія захопила стратегічну ініціативу та змінила співвідношення сил на морі на свою користь. **10 лютого 1904 р.** вона формально оголосила війну Росії.

Як на морі, так і на суходолі події розгорталися не на користь Росії. Перша і друга японські армії роз'єднали російську армію та завдали їй поразок під Ляояном (серпень 1904 р.) і Мукденом (березень 1905 р.). Третя армія оточила

Затоплення російського крейсера «Варяг»

Японські війська святкують перемогу в Порт-Артурі

ЯПОНІЯ, КОРЕЯ, КИТАЙ у 1904—1905 рр.

Порт-Артур, який після п'яти місяців оборони капітулював. Загибель російської ескадри 28 травня 1905 р. біля острова Цусіма трагічно завершила війну.

Поразки Росії значною мірою пояснюються безініціативністю й бездарністю командування, технічною відсталістю країни, браком надійних шляхів (Сибірська залізниця могла пропускати за добу лише два ешелони) і взагалі невідповідністю до війни, хоча солдати й офіцери виявляли надзвичайний героїзм та стійкість.

31 травня 1905 р. японський уряд звернувся до президента США Т. Рузвельта з проханням про посередництво в укладенні миру. 5 серпня 1905 р. у Портсмуті (США) було підписано мир, згідно з яким Японія встановлювала протекторат над Кореєю. Порт-Артур, залізниця в Південній Маньчжурії, а також південна частина острова Сахалін відходили до Японії.

У 1907 і 1910 рр. між Японією та Росією було укладено таємні угоди про розподіл сфер впливу в Китаї. Унаслідок цього російсько-японські суперечності послабилися. Головними противниками Японії тепер стали США й Велика Британія.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. була яскравим прикладом боротьби за переділ світу. Обидві сторони билися за свої імперські інтереси (сфери впливу) в Китаї та Кореї.

Японо-китайська та російсько-японська війни стали важливим етапом розвитку Японії. Значні кошти, отримані від Китаю як контрибуція, японський уряд витратив на потреби армії та флоту. Готуючись до наступних воєнних конфліктів, правлячі кола країни прийняли програму десятирічного економічного розвитку. Чільне місце в ній посідала проблема розвитку важкої промисловості та збільшення й модернізація озброєння. У країні почалося промислове піднесення. Через кілька років після переможної війни проти Росії Японія оголосила про анексію Кореї (1910 р.), перетворивши її на колонію.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час облоги фортеці Порт-Артура японці втратили понад 100 тис. солдатів і офіцерів. Генерал Ноги Маресуке, відчуваючи сором за невиправдані, із його точки зору, людські та матеріальні втрати, збирався здійснити обряд сеппуку (харакірі). Проте імператор Мухуцито заборонив йому це. Після смерті імператора Ноги разом із дружиною все ж таки виконав свій намір.

Битва під Мукденом у березні 1905 р. Невідомий художник

Японія анексує Корею. Карикатура 1910 р.

ВИСНОВКИ

■ «Відкриття» Японії призвело до спроб більш сильних держав підкорити її за прикладом Китаю та Індії. Проте реформи Мейдзі дали змогу країні зміцнити своє становище й здійснити в країні модернізацію. У розвитку Японії було вдало поєднано досвід, традиції та досягнення Сходу

й Заходу. Разом із тим милітаризація економіки перетворила Японію на небезпечне джерело агресії.

■ Завдяки перемозі у війнах із Китаєм та Росією Японія на початку XX ст. стала провідною державою в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. У якому році в Японії відбулися події, що увійшли в історію під назвою «революція (переворот) Мейдзі»? 2. Назвіть реформи, здійснені в 70—80-х рр. XIX ст. в Японії. 3. Як називаються великі монополістичні об'єднання в Японії? 4. Основний закон якої країни був обраний як приклад для Конституції Японії? 5. Коли в Японії була створена перша політична партія? 6. Яким було економічне й політичне становище Японії наприкінці XIX ст.? 7. Укажіть роки японо-китайської та російсько-японської війн. 8. Яка територія стала першою колонією Японії? 9. Які територіальні придбання здійснила Японія в 1895—1910 рр.?

 10. Яким було значення реформ Мейдзі в історії Японії? 11. Що обумовило входження Японії

до групи великих держав? 12. Якою є роль війн Японії з Китаєм у її модернізації? 13. Охарактеризуйте економічне й політичне становище Японії наприкінці XIX — на початку XX ст.

 14. Прослідкуйте за картою напрямки японської експансії. Поясніть, де стикалися інтереси Японії та інших держав. 15. Складіть у зошиті таблицю «Реформи 70—80-х рр. XIX ст. в Японії».

 16. Події 1868 р. в Японії одні історики називають переворотом, другі — революцією, треті — реставрацією. Якої думки дотримуєтесь ви? Свою точку зору обґрунтуйте. 17. Чому, на відміну від Китаю, реформи в Японії виявилися успішними?

§ 34. Країни Азії. Китай

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати наслідки проникнення європейців у Китай; пояснювати, як відбувалося колоніальне загарбання Китаю; розкривати причини та наслідки руху тайпінів, повстання іхетуанів, Сінхайської революції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли європейці проникли в Китай? 2. Чому всередині XVIII ст. відбулося «закриття» Китаю?

1 ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. У другій половині XIX ст. Китай, Іран (Персія) і Туреччина потрапили в напівколоніальну залежність від європейських держав. Це зумовило насильницьке втягнення цих країн у світовий ринок і докорінні зміни у внутрішньому житті. Традиційні економічна система та політична структура почали руйнуватися. Правителі держави, спостерігаючи відсталість своїх країн порівняно з європейськими, намагалися провести реформи, які вивели б їхні країни з такого становища. Вони запозичували технічні досягнення, переозброювали армію, змінювали системи управління, намагалися боротися з деякими традиціями, які, на їхню думку, стримували розвиток країни, створювали власну промисловість тощо.

В Османській імперії такі реформи дістали назву **Танзімат** («перетворення», «реформи») і здійснювалися протягом 1839—1870 рр., у Китаї — **політичного самопосилення**, в Ірані — **реформи Тагі-хана**.

Проте ці та інші перетворення не мали бажаного наслідку: традиційні структури не встигали пристосовуватися до швидких змін у світі, а самі реформи були непослідовними. Зрештою країни потрапили в повну залежність від держав Європи.

Нездатність правлячої верхівки протистояти європейському проникненню, погіршення життя через руйнування традиційних економічних відносин зумовили розгортання нового етапу антиколоніальної боротьби. Цього разу її очолили революціонери,

які, запозичивши різноманітні європейські революційні вчення, намагалися підняти широкі народні маси на боротьбу проти колонізаторів.

Другий етап боротьби за подолання відсталості, що вели в цей час азіатські країни, відомий як **пробудження Азії**. Складовими цього періоду стали революції — Іранська (1905—1911 рр.), Молодотурецька (1908 р.) і Сінхайська (1911—1912 рр.). Хоча дві останні перемогли, а Іранська зазнала поразки, вони призвели до прямо протилежного наслідку: відсталість не була ліквідована, а розбурхані маси не бажали змін за європейським зразком. Суспільство розкололося на два табори — прихильників і противників змін, що зумовило подальші гострі конфлікти й нові революції.

2 КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ В КИТАЇ. На початку XIX ст. Китай був великою державою. Його володіння поширювалися на Індокитай, Монголію, Тибет, частину Середньої Азії, Корею. Проте політика самоізоляції (у 1757 р. європейців було вигнано з усіх китайських міст) стала негативно впливати на розвиток країни. Англія та Франція активно намагалися «відкриття» Китаю. Згодом до них приєдналися США, Росія, Німеччина та Японія.

У результаті англо-китайської війни 1840—1842 рр. (**Перша «опіумна війна»**) та англо-франко-китайських війн 1856—1860 рр. (**Друга «опіумна війна»**) Китаю було нав'язано нерівноправні договори, за якими низка китайських портів були відкриті для іноземної торгівлі. Таким чином, Китай було насильно «відкрито» для європейців.

На час активного проникнення колонізаторів до Китаю правляча маньчжурська династія поступово занепадала. Про це яскраво свідчили результати війн та підписані з колонізаторами угоди, за якими останні отримали торговельні, митні, правові, економічні, політичні привілеї.

Криза імперії розпочалася зі збільшенням ввезення до Китаю опіуму, знеціненням китайських мідних грошей і вивезенням до Європи срібних. Основним наслідком кризи стало руйнування традиційної влади імператора та зубожіння населення. Цей процес викликав наростання соціальної напруженості в китайському суспільстві. У 40—50-х рр. XIX ст. поширювалася хвиля селянських повстань. Найбільшим із них став **рух тайпінів**.

Головним ідеологом руху тайпінів був **Хун Сюцюань** (1814—1864), який проповідував ідею соціальної рівності та побудови «Царства рівності, справедливості, благополуччя» — «Тайпін тьянго». Він заснував таємну організацію «Товариство поклоніння Богу». Ідеї тайпінів — це поєднання традиційної конфуціанської моралі з ідеями християнства, із якими Хун Сюцюань познайомився завдяки християнським місіонерам.

У 1850 р. окремі селянські повстання в долині річки Янцзи перетворилися на широкий повстанський рух. Головною військовою силою руху стала організація тайпінів, яка почала здобувати одну перемогу за одною. Урядові війська перейшли на бік повсталих. У 1853 р. повсталі оволоділи давньою

ЦІКАВІ ФАКТИ

До 1828 р. Китай збагачувався за рахунок своїх екзотичних товарів, які закуповували купці з Європи. Водночас країна прагнула позбутися негативного впливу європейців. До 1830 р. тільки порт Гуанчжоу залишався відкритим для іноземних суден. До того ж європейці мали розплатуватися за товари лише сріблом. Англійські торговці, прагнучи виправити ситуацію, прийняли рішення про імпорт опіуму — продукту, якого не було в китайців, але який їм дуже хотілося мати. Законом Китайської імперії було заборонено вживання наркотиків, за винятком медичних цілей. Проте незважаючи на це, британський Гонконг закуповував опіум, який виробляли в провінціях Бенгал і Мальва під заступництвом британської Ост-Індської компанії. У результаті надходження опіуму в Китай зросло більш ніж у чотири рази. У 1833 р. британський уряд скасував монополію Ост-Індської компанії, і опіум хлинув на ринок Китаю, а срібло — на Захід. Як наслідок, дуже швидко майже 90% чоловіків у країні віком до 40 років мали опіумну залежність. До 1837 р. Китай заплатив за опіум 4,5 млн срібних доларів, що становило 57% усього імпорту країни. Занепокоєний ситуацією, китайський уряд у 1839 р. став проводити масові арешти купців, конфіскацію та знищення опіуму. У відповідь англійський флот розпочав бойові дії. Англо-китайське протистояння отримало назву «опіумні війни».

Китайські курці опіуму. 1858 р.

Друга «опіумна війна». Французька експедиція 1860 р.

Пам'ятник Хун Сюцюаню в Китаї (фрагмент)

Битва поблизу Нанкіна. 1864 р.

столицею Китаю — Нанкіном. Тайпіни заснували свою державу, у якій намагалися реалізувати принцип рівного розподілу матеріальних благ і скасувати власність на землю. Для втілення цих ідей тайпіни провели низку реформ: значна частка податків була перекладена на землевласників, біднякам надавалися податкові пільги; була зменшена орендна плата на землю; знижено торговельне мито; дозволено вільне ввезення іноземних товарів; жінки отримали право на освіту та рівний доступ до державних посад.

Проте із середини 50-х рр. XIX ст. держава тайпінів стала набувати традиційної для імперії бюрократичної структури: було відновлено чиновницький апарат, керівники руху отримали титули, обрано імператора, яким став Хун Сюцюань. Спроба тайпінів реалізувати ідеї загальної рівності зазнала невдачі.

Тим часом стурбовані поширенням повстання та неспроможністю правлячої династії придушити його, європейські країни, що не так давно відкрили для себе китайський ринок, вирішили втрутитися в конфлікт. Скориставшись незначним приводом, англійці в 1856 р. висадили свої війська в Гуанчжоу. Згодом до них приєдналися французи. У ряді битв англійські та французькі загони здобули перемогу. Також завдяки європейцям нова китайська імператорська армія була споряджена за європейським зразком.

У 1864 р. китайські війська оточили Нанкін. Завдяки європейським інженерам вони прорвали міські укріплення. У результаті штурму місто було захоплене, а майже всі жителі (100 тис. осіб) загинули. Хун Сюцюань наклав на себе руки. Рух тайпінів було придушено.

Під час боротьби Англії, Франції, США з тайпінами вдалося примусити правлячу династію Китаю підписати нові договори, які відкривали ще більші можливості для іноземного проникнення в Китай. Це дозволило їм торгувати в усіх великих портах Китаю та створювати власні торговельні консульства. Європейці та американці здобули право недоторканності на всій території країни. У 90-ті рр. XIX ст. до участі в колонізації Китаю долучилися Японія, Росія, Німеччина. Країну стали ділити на сфери впливу.

У 1894 р. Японія розв'язала війну з Китаєм і швидко завдала йому поразки. Вона захопила острів Тайвань і Ляодунський півострів та встановила свій вплив у Кореї, яка була васалом Китаю. Посилення Японії викликало опір із боку Росії, Німеччини та Франції, які примусили її відмовитися від Ляодуну. Проте японці утвердилися в провінції Фуцзянь навпроти Тайваню.

Рішучі дії Японії стали прикладом для європейців. Франція домоглася виключних привілеїв на півдні Китаю. Росія отримала право на будівництво залізниці через Маньчжурію до Владивостока (Китайсько-Східна залізниця), а в 1898 р. взяла в оренду порти Порт-Артур і Дальній на Ляодунському півострові. Крім того, Росія посилила свій вплив у Монголії та Північно-Західному Китаї. Німеччина захопила Шаньдунський півострів, а місто Циндао перетворила на свою опорну базу. Англія включила до своєї сфери впливу басейн річки Янцзи.

Китай болісно сприйняв поширення у своїй країні європейського панування, адже його жителі традиційно вважали свою державу центром Всесвіту, Піднебесною імперією, оточеною васалами й варварами. Тим більш приголомшливими для китайців були неодноразові військові поразки («опіумні війни», японо-китайська війна 1894—1895 рр.). Китайська держава почала швидко розпадатися. Її було поділено на сфери впливу між великими державами. Імператорська влада й конфуціанська мораль втратили свою велич та авторитет.

З **КИТАЙ НАПРИКІНЦІ XIX ст. ПОВСТАННЯ ІХЕТУАНІВ.** Протягом 90-ті рр. XIX ст. набули поширення ідеї про необхідність значних внутрішніх перетворень китайського суспільства, без яких неможливе збереження цілісності й незалежності Китаю. Виразниками цих ідей стали Кан Ювей, який намагався переконати імператора Гуансюя провести ліберальні реформи, і Сунь Ятсен, який висунув програму революційних перетворень після повалення монархії.

Китайський мислитель **Кан Ювей**, спираючись на традиційне конфуціанське вчення, планував запровадити в країні конституційну монархію, здійснити реформи в державному управлінні, економіці, освіті тощо. Згодом Кан Ювей і деякі його прибічники були призначені радниками імператора. За «сто днів реформ» Гуансюю видав понад 60 указів, які передбачали оновлення Китаю та перетворення його на могутню й незалежну державу. Проте внаслідок державного перевороту 21 вересня 1898 р. Гуансюю був позбавлений трону на користь імператриці Ци Сі. Деяких реформаторів стратили; Кан Ювею вдалося втекти до Гонконгу. Таким чином, спроба вивести країну із кризи шляхом реформ зазнала невдачі.

Тим часом у країні наростає стихійний протест проти проникнення до Китаю іноземців. Цей рух розгортався під гаслом: «Підтримаємо Цин, знищимо іноземців!». Ключовою подією стало повстання під керівництвом членів товариства **Іхетуань** («Боксерське повстання», 1899—1900 рр.).

У 1897 р. в провінції Шаньдун іхетуані вбили німецьких місіонерів. Також вони здійснювали напади на будівельників залізниць, розбирали залізничні колії, руйнували телеграфні лінії тощо. У 1899 р. (саме ця дата вважається початком повстання, хоча фактично іхетуані стали діяти раніше) загони іхетуанів зібралися поблизу Пекіна.

Занепокоєні європейські дипломати звернулися до імператриці з проханням приборкати бунтівників. Проте Ци Сі вирішила за допомогою іхетуанів позбутися впливу європейців. Вона дозволила повстанцям вступити до Пекіна та звернулася до них із закликом: «Настав час повернутися на старий і випробуваний шлях наших предків... Смерть іноземцям!». У Пекіні повсталі чинили розправи в європейських дипломатичних місцях. Було вбито посла Німеччини й радника посла Японії. З червня 1900 р. хвиля насильства над іноземцями прокотилася територією всього Китаю. Уряд заохочував повсталі грошовими винагородами за голови європейців.

Кан Ювей

Загін іхетуанів. Кінець XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Іхетуані вважали, що європейська техніка нічого не варта перед духом китайців. Вони вірили, що спеціальні амулети вбережуть їх від куль. Члени товариства Іхетуань віддавали перевагу старовинній традиційній зброї та прийомам рукопашного бою. За це європейці назвали їх «боксерами». Метою іхетуанів було знищення всіх іноземців.

Розділ Китаю європейськими державами та Японією. Карикатура кінця XIX ст.

? Які держави брали участь у розподілі Китаю?

Імператриця Ци Сі

У відповідь вісім держав — Англія, США, Росія, Японія, Франція, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина — направили свої війська до Китаю, завдали поразки іхетуаням і вступили в Пекін. Імператриця вдала, що не причетна до повстання, та віддала наказ урядовим військам добити загони іхетуанів.

Після придушення повстання Китай був змушений підписати нові нерівноправні угоди. Він мав сплатити велику контрибуцію, у посольський квартал Пекіна вводилися іноземні війська, а за вбивство європейця, японця чи американця передбачалася смертна кара.

Повстання іхетуанів стало останньою спробою зберегти в Китаї «старі порядки».

4 КИТАЙ на початку XX ст. СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. На боротьбу за модернізацію Китаю вийшли сили, які виступали за революційні зміни в країні. Їх очолив **Сунь Ятсен**. Він сформулював «три народні принципи», які, власне, і визначали мету перетворень у Китаї:

- **націоналізм** — повалення Маньчжурської династії та відновлення суто китайського правління;
- **народовладдя** — ліквідація монархії та встановлення республіки;
- **народний добробут** — проведення поступової націоналізації земельної власності та встановлення прогресивного податку на землю.

Влітку 1905 р. в Токіо (Японія) під керівництвом Сунь Ятсена відбулося об'єднання різних китайських революційних гуртків демократичного й націоналістичного спрямування в «Об'єднаний союз». У 1907 р. він здійснив декілька спроб підняти повстання проти Маньчжурської династії, але невдало.

Зрештою під загрозою революції імператриця Ци Сі погодилася на проведення деяких реформ, намічених ще імператором Гуансюєм. Було проголошено: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; створення армії за європейським зразком; скасування тортур, варварських звичаїв; створення дорадчих органів у провінціях; проведення грошової та фінансової реформ; заборону вживання опіуму; створення політичних партій; реформу системи освіти (зокрема її європеїзацію).

Усі ці перетворення свідчили про те, що Китай розпочав модернізацію. Проте у традиційному суспільстві не сприймали змін та чинили їм опір. Із загадковою смертю імператриці Ци Сі в 1908 р. реформи припинилися.

Провал реформ створив передумови для революції, яка почалася в Ухані (загальна назва трьох міст — Учан, Ханькоу, Ханьян). Випадковий вибух гранати в Ханькоу виявив нелегальну квартиру революціонерів, де було знайдено зброю та список членів революційних організацій. Почалися арешти. Змовники вирішили не гаяти часу.

10 жовтня 1911 р. в Учані повстали солдати. До них приєдналися студенти й робітники.

Слідом за Учаном повстання спалахнули і в інших містах. Їх учасники оголошували про свою незалежність від Пекіна й цинського двору.

Маньчжурська влада в пошуках порятунку звернулася до **Юань Шикая** (генерала, якого за реформаторські погляди було відправлено в заслання) із проханням очолити командування всіма збройними силами. Той погодився й незабаром став главою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю. Крім того, було надруковано проект конституції, який визнала монархія.

Однак повстання поширювалося. Оголосили себе незалежними Ханчжоу, Шанхай, провінція Шаньдун, про свою автономію заявила Зовнішня Монголія. 2 грудня 1911 р. революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

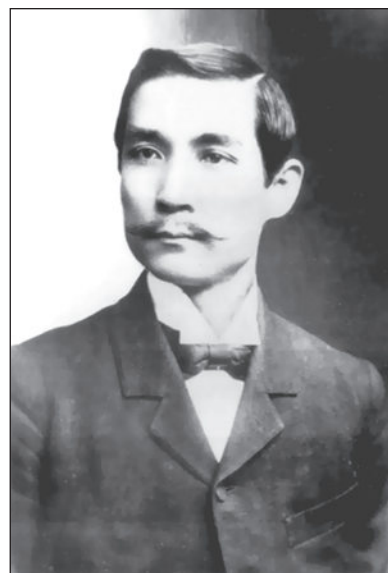
Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та 24 грудня прибув до Шанхая. Це ще більше надихнуло революціонерів. 29 грудня конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила утворення Китайської республіки. Сунь Ятсен був одногласно обраний її тимчасовим президентом. 1 січня 1912 р. він прийняв присягу.

Проте правляча верхівка прагнула зберегти владу. Об'єктом здійснення своїх планів вона обрала Юань Шикая. Його підтримали великі держави. 12 лютого 1912 р. Юань Шикай примусив матір шестирічного імператора Пу I від його імені підписати акт про зречення престолу. За таких умов Сунь Ятсен із його програмою «народного добробуту» став непотрібним правлячій верхівці. Зрозумівши це, він відмовився від президентства на користь Юань Шикая.

Країна пережила бурхливий рік, який за старим китайським календарем називався сінххаем. **Сінхайська революція** в Китаї закінчилася. У березні 1912 р. в Нанкіні було прийнято Конституцію Китайської республіки та вирішено перенести столицю до Пекіна.

Після проголошення республіки боротьба за владу тривала. Юань Шикай для зміцнення свого становища почав наступ на газети й демократичні завоювання. Він не полишав прагнення відродити монархію. Одночасно гуртувалася і демократична опозиція.

У серпні 1912 р. «Об'єднаний союз», створений Сунь Ятсеном, та кілька інших організацій сформували **Гоміндан** (національну партію). У новообраному парламенті, який розпочав

Сунь Ятсен

Пу I — останній імператор Китаю

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із програмного документа «Об'єднаного союзу»

Теперішня революція має на меті встановлення республіканського уряду. Усі громадяни республіки мусять бути рівними; усі громадяни повинні брати участь у політичній владі. Президента обирають усі громадяни. Парламент є народним органом, що складається з депутатів,

обраних усіма громадянами республіки. Запроваджується Конституція Китайської Республіки, якої всі її громадяни мають дотримуватися.

? Які ідеали сповідував «Об'єднаний союз» і чому?

Юань Шикай

роботу у квітні 1913 р. на основі нової Конституції, Гоміндан отримав значне представництво. Його депутати перебували в опозиції до Юань Шикая.

Напруженість посилилася після того, як стало відомо про участь Юань Шикая в підготовці вбивства гомінданівського кандидата на посаду прем'єр-міністра.

У країні знову спалахнули повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відділення від Пекіна. Розпочалася громадянська війна між Півднем і Північчю. У листопаді 1913 р. Юань Шикай оголосив Гоміндан поза законом, а його членів позбавив парламентських повноважень. Війська Півдня було розбито, Гоміндан був змушений перейти до підпільної діяльності, а Сунь Ятсен знову подався в еміграцію.

Розігнавши парламент і ставши повновладним диктатором, Юань Шикай створив умови для реставрації (відновлення) монархії. Конституцію було переглянуто, із неї вилучили статті про демократичні свободи. Однак незадовго до своєї смерті в червні 1916 р. диктатор відмовився від свого наміру, і республіку було збережено.

Хоча революція не розв'язала основних проблем Китаю, вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації країни — Маньчжурську династію.

ВИСНОВКИ

■ На початку XIX ст. Китай був могутньою державою. Проте під тиском європейських колонізаторів країна швидко втрачала свій суверенітет. У результаті протидії реформам із боку правлячої верхівки Китай почав відставати від провідних держав і був поділений на сфери впливу між країнами Заходу, Росією та Японією.

■ Політика колонізаторів і розвал держави викликали опір населення. Повстання тайпінів та іхетуанів були придушені за допомогою колонізаторів. Спроби проведення реформ представниками Маньчжурської династії були нерішучими. Зрештою вибухнула Сінхайська революція, яка повалила імператорську владу. Китай став на шлях модернізації, який, проте, виявився складним і кривавим.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка країна стала ініціатором «опіумних війн»?
 2. Коли відбулося повстання тайпінів? 3. Які країни взяли участь у розподілі Китаю на сфери впливу?
 4. Проти кого було спрямоване повстання іхетуанів?
 5. У результаті яких подій було повалено Маньчжурську династію в Китаї? 6. Хто став першим президентом Китайської республіки?

7. Охарактеризуйте розвиток Китаю наприкінці XIX — на початку XX ст. 8. Чи можна розглядати Китай як напівколонію західних країн? 9. У чому полягала сутність реформи Кан Ювея? Якими були її підсумки? 10. Розкажіть про повстання іхетуанів. Чому воно зазнало поразки? 11. Хто такий Сунь Ятсен? У чому полягали його «три народні принципи»? 12. Розкажіть про Сінхайську революцію 1911—1912 рр. у Китаї та її підсумки.

13. Складіть порівняльну таблицю «Особливості народних рухів у Китаї в середині XIX — на початку XX ст.».

План характеристики	Повстання тайпінів	Повстання іхетуанів	Сінхайська революція
Мета			
Основні події			
Результат і наслідки			

14. Поміркуйте, чому всі спроби реформ у Китаї зазнали невдачі. Підготуйте повідомлення за цим питанням.

§ 35—36. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р. Спроби модернізації Ірану (Персії). Революція 1905—1911 рр.

1 **ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ в XIX ст.** На початку XIX ст. Османська імперія перебувала в занепаді. Чергові військові поразки свідчили про необхідність проведення реформ. Перші реформи для подолання військової відсталості від європейських держав були здійснені султаном **Селімом III** (1789—1807 рр.). Проте створення нового регулярного війська зустріло опір із боку яничарів, які не бажали втратити своє привілейоване становище. Вони вчинили заколот і вбили султана. Усі реформи були скасовані. Проте нові поразки й повстання греків 1821 р. знову поставили на порядок денний необхідність перетворень у країні. Новий султан Махмуд II (1808—1839 рр.) міг наочно переконатися в можливості їх здійснення та досягнення позитивних результатів. Так, правитель Єгипту Мухаммед Алі, який формально корився султану, у своїх володіннях за допомогою французів створив 100-тисячне регулярне військо й могутній флот. Для фінансового забезпечення реформ він сприяв розвитку торгівлі, почав вирощувати бавовну й цукрову тростину для вивезення в Європу. Армія Мухаммеда Алі допомогла султану придушити повстання у Греції.

Натхнений таким прикладом, Махмуд II зробив нову спробу реформування армії. Однак проти змін знову виступили яничари. Султан був готовий до цього: він жорстоко придушив заколот, а яничарське військо ліквідував. Далі Махмуд II провів реорганізацію державного апарату, запровадив систему міністерств і здійснив новий адміністративний поділ. Однією з важливих реформ стало введення приватного права на землю.

Усі позитивні зрушення були перекреслені військовими поразками, особливо від Мухаммеда Алі, який ледь не захопив Стамбул. Лише загроза втручання європейських держав змусила правителя Єгипту погодитися визнати зверхність турецького султана, яким став син Махмуда II **Абдул Меджид** (1839—1861 рр.). Він продовжив реформаторську політику батька. Його перетворення, які здійснювалися в 1839—1870 рр., увійшли в історію під назвою **Танзімат** («реорганізація»).

У період Танзімату були здійснені такі заходи: ухвалено земельний, цивільний і кримінальний кодекси; проведена грошова реформа; формувалася мережа світських навчальних закладів; почалося будівництво залізниць, телеграфних ліній, промислових підприємств; створювалися сприятливі умови для іноземного капіталу тощо. Головним перетворенням стало проголошення в 1856 р. всіх підданих (мусульман і немусульман, турків і представників інших народів) рівними перед законом.

Частина реформ стала викликати невдоволення мусульман і перш за все турків, які вважали представників немусульманських народів, що становили 40% населення імперії, своїми конкурентами. Спроба нового султана **Абдул-Азіза** (1861—1876 рр.) скасувати деякі зміни спричинила переворот «нових

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити, якими були спроби подолати кризові явища в Османській імперії; пояснити, чому провалилися спроби європеїзації країни; розкрити зміст Молодотурецької революції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які території входили до складу Османської імперії на початок XIX ст.? **2.** Хто такі яничари? **3.** Чим був зумовлений початок занепаду Османської імперії?

Селім III

Абдул Меджид

Абдул-Гамід II

Зулюм. Карикатура на правління Абдул-Гаміда II

ЦІКАВІ ФАКТИ

Султан Абдул-Гамід II, повідомляючи про відновлення Конституції 1876 р., говорив: «Діти мої, я завжди був прихильником конституції. У тому, що конституція запізналася, винні мої нерозумні радники. Присягаюся короною та мечем, що захищатиму конституцію».

османів» — прихильників продовження реформ. «Нові османи» примусили наступного султана **Абдул-Гаміда II** (1876—1909 рр.) прийняти конституцію, яка обмежувала владу султана, закріплювала створення двопалатного парламенту, проголошувала права і свободи громадян.

Нові реформи ще більше поглибили розкол у суспільстві на прихильників і противників старих, традиційних порядків. Скориставшись такими настроями значної частини суспільства, поразкою у війні з Росією (1877—1878 рр.), Абдул-Гамід II усунув від влади «нових османів», розпустив парламент, відмовився від принципу рівності мусульман і немусульман. У 1895—1896 рр. були влаштовані жорстокі погроми вірменів. Зрештою період правління Абдул-Гаміда II отримав назву **Зулюм** («гніт», «свавілля»).

У 1878 р. уряд султана Абдул-Гаміда II оголосив про банкрутство Османської імперії й після трирічних переговорів із західними кредиторами погодився на встановлення фактичного іноземного контролю над фінансами країни. Створене тоді Управління оттоманського державного боргу, де по черзі голували британський і французький представники, отримало широкі права й привілеї.

Користуючись фінансовою залежністю Туреччини, іноземні держави домоглися вигідних концесій (угод) на будівництво залізниць: французи — у Сирії та спільно з британцями — у районі Ізміра, але найвигіднішу концесію на прокладення Багдадської дороги (від Белграда до Багдада) отримав німецький капітал. Ця залізниця відкривала шлях для німецької експансії на Близький і Середній Схід.

Кабальний характер мала й тютюнова монополія, із 1883 р. передана Франції. Тоді ж на посаду начальника офіцерської школи в Стамбулі був запрошений офіцер німецького генерального штабу, який узяв участь у реорганізації турецької армії.

Проте становище Туреччини як залежної країни мало суттєві особливості: суперечності й боротьба між великими державами давали їй правлячим верствам певні можливості для лавірування.

2 МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. На відміну від інших азіатських держав, які перетворювалися на напівколонії, Османська імперія мала боєздатну, патріотично налаштовану армію. Саме курсантами Стамбульського військово-медичного училища в 1889 р. було створено таємне політичне товариство під назвою «Єднання і прогрес», яке започаткувало **молодотурецький рух**. Він об'єднав військових і молоду інтелігенцію та політичну еміграцію на чолі з **Ахмедом Резою**.

Молодотурки поставили перед собою мету відновити Конституцію 1876 р. й провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком. Єдине, що викликало розбіжності серед учасників руху, — національне питання. Група Ахмеда Рези обстоювала ідею «османізму» — збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання. Воно почалося 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан Абдул-Гамід II поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення Конституції 1876 р.

Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд, однак султана залишили на троні. Доступившись до влади, вони проводили свою політику непослідовно й занадто обережно. Це дало змогу Абдул-Гаміду II, який заручився підтримкою духовенства, 13 квітня 1909 р. вчинити заколот із вимогами відродити шариат, скасувати Конституцію та відновити владу султана. Проте заколот було придушено, а Абдул-Гамід II втратив трон. Новим султаном став **Мехмед V** (1909—1918 рр.).

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни й звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності. Молодотурки спромоглися ліквідувати найбільш варварські методи управління, започаткувати парламентські та конституційні норми. Щоправда, вони самі їх неодноразово порушували.

Прагнення зберегти імперію зумовило консервативний характер реформ. У внутрішній політиці утверджувалася ідеологія **пантюркізму** — створення й панування єдиної турецької нації. Це викликало нові хвилі антитурецьких настроїв у поневолених народів. Спроба силою нав'язати пантюркізм вилілась у криваві погроми вірменського та грецького населення, повстання арабів та балканські війни.

В економічній сфері молодотурки зважилися на незначні реформи лише напередодні Першої світової війни (обмежувалися позаекономічні форми експлуатації селян, вводилися закони протекціонізму).

Мустафа Кемаль Ататюрк — майбутній перший президент Турецької республіки та «батько турків» — після закінчення військової академії брав участь у підготовці Молодотурецької революції 1908 р.

Листівка, присвячена відновленню Конституції 1876 р. в Османській імперії

Ахмед Реза

Баб Алі Мухаммед

Усипальниця Баба та розкішні сади Багаї навколо неї в Хайфі (Ізраїль). Сучасний вигляд

Тагі-хан

З СПРОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІРАНУ (ПЕРСІЇ) в XIX ст. Після короткого піднесення в середині XVIII ст. і тривалої боротьби в 1794 р. в Ірані (Персії) утвердилася **Каджарська династія**, яка правила до 1925 р. Новою столицею держави став Тегеран. За віросповіданням більшість іранців були мусульманами-шиїтами.

Іранські шахи вели боротьбу зі своїми традиційними суперниками — турками, афганцями, великими моголами, росіянами. Перша третина XIX ст. відзначилася низкою поразок від Туреччини й Росії та втратою Грузії, Вірменії і Північного Азербайджану. Спроба за допомогою Франції та Англії модернізувати армію не дала бажаного результату. Натомість це створило передумови для активного проникнення європейців, які стали нав'язувати шаху нерівноправні угоди. Першою такою угодою уклала Росія, за нею Англія та Франція, а згодом і США. Договори сприяли проникненню на іранський ринок європейських промислових товарів, які спричинили розорення торгівлі та ремесла в країні, а також посилення експлуатації селянства. Іран опинився на межі соціального вибуху. Селяни, ремісники та шиїтське духовенство вбачали вихід із кризи в появі легендарного імама Магді, який мав установити істинну справедливу владу.

У 1844 р. з'явився якийсь сеїд (вождь) **Алі Мухаммед**, що оголосив себе **Бабом**, тобто воротами, через які імам Магді має спуститися на землю. День у день кількість прихильників Баба зростала. У 1847 р. стривожений уряд заарештував Баба, але це його не зупинило. В ув'язненні Баб написав свою відому книгу «**Беян**», де проголосив себе довгоочікуваним Магді й виклав принципи свого вчення. Він стверджував, що є тим пророком, що несе світу справедливість, гарантує захист прав і майна та водночас виступає проти свавілля влади й засилля іноземців. Найбільше прихильників ці ідеї знайшли серед міських жителів.

Поширюючи ідеї Баба, його послідовники багато в чому йшли далі від нього, вимагаючи розділу та спільності майна, виступаючи за загальну рівність, у тому числі рівність жінок. Ці гасла мали великий вплив на селян, у результаті чого швидко зросла кількість бабітів. Восени **1848 р.** спалахнуло **бабітське повстання**, приборкати яке вдалося лише в 1852 р. Проте рух бабітів не вгас. Вони стали діяти в підпіллі та навіть вчинили замах на шаха. Зрештою лідери бабітів були змушені тікати до Османської імперії, де рух трансформувався в новий й отримав назву **бехаїзм**. Його прихильники виступали проти війни, за релігійну терпимість, рівноправність, переділ майна тощо.

Могутні народні рухи поставили владу перед необхідністю проведення реформ. Їх провідником став прем'єр-міністр (візір) **Тагі-хан**. Реформи, що здійснювалися переважно в армії, торкнулися й сфери ремесла та торгівлі, а також освіти (перша газета, перша світська школа-лицей). Проте підозрілість шаха **Насер ад-Діна**, який заздрив популярності Тагі-хана та бачив у ньому можливого суперника, призвела до відставки реформатора, результатом чого стало згорання реформ.

Іран усе більше потрапляв у залежність до іноземців. І хоча шах після декількох поїздок до Європи в 70—80-х рр. XIX ст. запровадив у системі управління країною деякі нововведення

(зокрема, намагався обмежити судову владу шийтського духовенства та європеїзувати систему адміністрації), ці запізнілі спроби реформування вже мало що могли змінити.

На відміну від Османської імперії, де завдяки танзіматським реформам була збережена політична незалежність, шахський Іран свою незалежність швидко втрачав. До кінця XIX ст. Росія та Англія фактично поділили між собою сфери впливу в цій країні. Північ Ірану разом зі столицею перебувала під сильним політичним тиском Росії. Район Перської затоки майже цілком залежав від англійців. Щоправда, шах час від часу під впливом незадоволення у країні виступав проти іноземного панування, але ситуація в цілому не змінювалася. У цей же час у суперництво за вплив в Ірані втрутилася Німеччина, а на початку XX ст. — США.

4 РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1911 рр. В ІРАНІ (ПЕРСІЇ). Процес перетворення Ірану на напівколонію супроводжувався руйнуванням традиційних структур і посиленням експлуатації населення. Рівень життя іранців знижувався. На межі XIX—XX ст. у країні різко загострилася продовольча проблема. Це спричинило голодні бунти (1900, 1901, 1903 рр.). У 1905 р. спалахнула революція — одна з перших в Азії на початку XX ст. До її причин слід віднести панування деспотичного режиму Каджарської династії, гноблення з боку іноземного капіталу — насамперед англійського та російського. Значним був також вплив Російської революції 1905 р.

Іранська революція розпочалася **наприкінці 1905 р.** масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді та інших містах. Протестуючі висували вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) і прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули в червні-липні 1906 р. Наляканий шах **Мозаффар ед-Дін** (1896—1907 рр.) 5 серпня 1906 р. видав указ про запровадження конституційного режиму. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс, який прийняв Основний закон (першу частину іранської Конституції). Влада шаха обмежувалася, парламент закріпив за собою право затверджувати всі закони та бюджет, концесії, іноземні позики, угоди з іншими державами. Через рік, 7 жовтня 1907 р., шах ухвалив доповнення до Основного закону, де проголошувалися рівність громадян перед законом, недоторканність особи та власності, свобода слова, друку тощо. Запроваджувався принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Зрештою іранський шах залишився лише главою виконавчої влади.

Водночас відбувалися революційні зміни по всій країні. У містах з'явилися революційні організації — енджумени. Посилився рух моджахедів — борців за віру й справедливість, серед яких вирізнялася радикально налаштована молодь — **федаїни**.

Проти поглиблення Іранської революції спільно виступили Росія та Англія, які в серпні 1907 р. уклали угоду про розмежування сфер впливу в Ірані. У червні 1908 р., скориставшись спадом революції, наступний шах **Мохаммед Алі-шах** (1907—1909 рр.), спираючись на іранську козацьку бригаду, вчинив переворот і розігнав меджліс.

Насер ад-Дін

Мохаммед Алі-шах

Група федайнів. XIX ст.

Однак революція тривала, центр боротьби перемістився на північ країни. У 1908—1909 рр. відбувся збройний виступ в іранському Азербайджані (**Тебризьке повстання**). У 1909 р. спалахнуло антишахське повстання в Бахтіарії та Гіляні. Збройні загони повстанців — федайнів, підтримані бахтіарськими ханами, у липні 1909 р. вступили до Тегерана. Шаха було скинуто й оголошено про відновлення Конституції. Новий шах Султан **Ахмад-шах** (1909—1925 рр.) скликав новий меджліс, який продовжив революційні перетворення. Зробити це було нелегко. Фінансова система країни, як і вся економіка, за роки революції розвалилася. Не бажаючи звертатися по допомогу до Росії та Англії, Іран запросив на службу американського фінансового радника М. Шустера. Його успішна діяльність занепокоїла Росію та Англію, які боялися укріплення режиму, встановленого в результаті революції. Після невдалих спроб усунути М. Шустера дипломатичними методами Росія та Англія перейшли до відкритого збройного втручання.

Іранську революцію було придушено. Меджліс розігнано, загони федайнів ліквідовано. Іран визнав англо-російську угоду. Проте частину революційних завоювань було збережено, зокрема Конституцію. Іран почав перетворюватися на конституційну монархію. Революція сприяла піднесенню національно-визвольного руху в Азії на початку XX ст., тобто започаткувала пробудження Азії.

ВИСНОВКИ

- Реформи XIX ст., спрямовані на зміцнення Османської імперії та її модернізацію, виявилися невдалими. Спроби європеїзації зіткнулися з опором консервативних сил. Зрештою більшість реформ були скасовані.
- Молодотурецька революція 1908 р. не виконала свого основного завдання: здійснення модернізації Османської імперії. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та розпаду імперії, що згодом і сталося.

- Іран (Персія), як і інші країни Азії, у XIX ст. теж поступово перетворювався на напівколонію європейських держав. Особливо цей процес прискорився після придушення бабїтського повстання та провалу реформ Тагі-хана. Наприкінці століття Іран став напівколонією Росії та Англії.

- У 1905 р. в Ірані спалахнула революція, яка започаткувала не тільки зміни в країні, а й пробудження всієї Азії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1. Які сфери державного життя намагалися в першу чергу реформувати правителі Туреччини та Ірану? 2. Який період в історії Туреччини називають Танзіматом? 3. Коли відбулася Молодотурецька революція? 4. Які реформи здійснили молодотурки? 5. Яка династія правила в Ірані в XIX — на початку XX ст.? 6. Коли відбулося бабїтське повстання? 7. Які реформи намагався здійснити Тагі-хан? 8. Напівколонією яких держав став Іран наприкінці XIX ст.? 9. Коли відбулася революція в Ірані? Якими були її завоювання?

- 10. Чому в XIX ст. спроби здійснити реформи, які передбачали європеїзацію Османської імперії, провалилися? Хто був противником реформ? 11. Чому Молодотурецька революція не привела до реформування

- країни? 12. Якими були причини та наслідки бабїтського повстання в Ірані? 13. Охарактеризуйте становище Ірану на межі XIX—XX ст. 14. Що спричинило революцію в Ірані? Яку роль у придушенні революції в Ірані відіграли Росія та Англія?

- 15. Складіть у зошиті таблицю «Політичне та соціально-економічне становище Туреччини наприкінці XIX ст.». 16. Складіть план розповіді за п. 2 параграфа «Молодотурецька революція» або п. 4 «Революція 1905—1911 рр. в Ірані (Персії)».

- 17. Обговоріть у групах, що заважало Туреччині та Ірану стати на шлях модернізації. 18. Чому великі держави, незважаючи на занепад Османської імперії, не пішли на її розподіл? Підготуйте есе за цим питанням.

Практичне заняття

Британське володарювання в Індії.

Народи Африки під владою європейських колонізаторів

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що приваблювало європейців у країнах Сходу? 2. Коли почалося проникнення європейців в Індію? 3. Яка європейська країна на кінець XVIII ст. встановила своє панування над Індією?

МЕТА

На підставі аналізу наведеного тексту визначити, у чому полягали особливості британського володарювання в Індії; як відбувалася колонізація Африки; шляхом дискусії сформулювати уявлення про вплив колоніалізму на розвиток Індії та Африки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ

1. Підготувати повідомлення за темами: «Повстання сипаїв», «Зародження Індійського національного конгресу (ІНК)», «Колонізація Африки».
2. Підготувати есе за темами: «Місія колоніалізму в становленні єдності світу», «Чи несла колонізація цивілізацію підкореним народам?».

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
4. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
5. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

1 ІНДІЯ — ПЕРЛИНА БРИТАНСЬКОЇ КОРОНИ. Індія з давніх часів привертала увагу купців, європейських монархів, усіляких авантюристів. Португальці, іспанці, англійці, французи намагалися закріпитися на півострові Індостан. Найбільшого успіху досягла англійська Ост-Індська компанія, яка стала верховною владою на півострові. Із 1784 р. діяло так зване подвійне управління Індією: у Калькутті головував генерал-губернатор, а в Мадрасі та Бомбеї з'явилися губернатори в оточенні дрібних чиновників, військовослужбовців і великих землевласників. Ост-Індська компанія встановила систему податкового грабунку, експлуатації селян, місцевих землевласників, князів. Вона підкорила собі майже всі князівства, збирала податки через систему відкupu й посередників. Поступово податки з населення стали головними для компанії. Для неї вже було неважливим, що англійський уряд скасував монопольне право компанії на торгівлю з Індією.

У XVIII ст. основним товаром індійського експорту були високоякісні бавовняні тканини, які вручну виготовляли мільйони індійських ткачів. Проте промисловий переворот зробив виробництво таких тканин у Європі дешевшим, ніж в Індії. Стало вигідним привозити ці тканини з Англії. Втративши ринок збуту, індійські ткачі опинилися перед загрозою голодної смерті. Невдоволення англійським пануванням наростало. Поширювалися чутки, що всіх індійців хочуть повернути в християнство. Ще більше загострила ситуацію конфіскація в 1856 р. компанією князівства Ауд із 5 млн жителів під приводом поганого управління та відсутності законного спадкоємця.

Центральна контора Ост-Індської компанії в Лондоні. 1817 р.

Високий чин Ост-Індської компанії в оточенні почесної процесії

Нова корона до старої: прем'єр-міністр Великої Британії Бенджамін Дізраелі та королева Вікторія. Карикатура 1876 р.

Діамант Кох-і-Нур у малій королівській короні Великої Британії

2 ПОВСТАННЯ СИПАЇВ. Відверто грабіжницька політика англійців не могла не викликати обурення індійців, яке вилилося в могутнє повстання. Приводом до нього стало отримання індійською (сипайською) армією нових набоїв для рушниць. Кожний із них був обгорнутий у папір, просочений свинячим або яловичим жиром. Перед зарядженням солдат мав зірвати зубами цей папір, тоді як вживання свинини в мусульман заборонено, а в індусів корова є священною твариною.

Сипаї — наймані колоніальні війська в Індії. Становили значну частину британської колоніальної армії. Брала участь у війнах проти Афганістану та придушенні народних повстань проти колонізаторів. Набиралися з вищих каст Індії та отримували значну платню. Проте офіцерами в сипайській армії могли бути лише англійці.

Повстання сипаїв розпочалося **10 травня 1857 р.** неподалік міста Делі. Повсталі вбили офіцерів-англійців, захопили владу в місті й оголосили про відновлення влади Великих Моголів на чолі з Бахадур Шахом II. Повстання набуло яскраво вираженого проанглійського спрямування. Його учасники жорстоко розправлялися з англійцями, не жаліючи навіть жінок і дітей. І хоча виступ не охопив усієї території Індії, він показав крайнє невдоволення індійців.

Щоб приборкати повстання, уряд Англії діяв швидко та рішуче. У 1858 р. було ліквідовано Ост-Індську компанію. Індія перейшла під владу Британської корони. Генерал-губернатор Індії почав називатися віце-королем. Управління колоніями здійснювала Рада міністрів. У 1876 р. королева Вікторія стала імператрицею Індії. Було оголошено про прощення тих повсталых, які не вбивали англійців. Велика Британія заявила, що поважатиме права місцевих правителів. Сипаям було дозволено обіймати офіцерські посади.

Ці заходи внесли розлад до лав повсталых. Крім того, сипаї припустилися низки помилок. Так, відновлення правління Великих Моголів налаштувало проти повстання сикхів, гурків та індусів. Повстання не підтримали дві сипайські армії — бомбейська й мадраська. Повсталі не скористалися моментом і не перейшли в наступ, коли англійці були розгублені й не мали достатніх сил.

Після прибуття підкріплень з Англії розпочався наступ на район повстання. Делі та Лакхнау були взяті штурмом. Проте повстання тривало й набуло партизанських форм боротьби. У цій

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі свідчення англійського полковника К. Янга про причини повстання сипаїв

Відмова від нових патронів була простим приводом до повстання, яке вже було замислене раніше та до якого готувалися і індуси, і мусульмани. Справжньою причиною невдоволення було погане управління та нерозбірлива політика анексії, яка притаманна генерал-губернатору Джеймсу Ендрю Дальхузі... Немає

сумніву в тому, що усунення короля та анексія території Ауд викликала невдоволення в тій області, із якої була більшість наших сипаїв і де жили їхні родини.

? На яких причинах повстання сипаїв наголошує полковник К. Янг?

Страта лідерів повстання сипаїв через «диявольський вітер».
Художник В. Верещагін, 1884 р.

Пам'ятник княжні Лакшмі Баї
в місті Солапур (Індія). XX ст.

війні уславилася княжна **Лакшмі Баї** із Джхансі, яка зі своїм загonom не давала спокою британським колонізаторам. У 1859 р. були придушені останні осередки повстання. Із полоненими сипаями англійці розправлялися вкрай жорстоко: їх прив'язували до жерла гармат і розривали пострілом.

3 ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ІНДІЇ. Після повстання сипаїв політика Англії в Індії суттєво змінилася. Відбулися зміни в колоніальній адміністрації. Були відкриті три університети для виховання в європейському дусі нової індійської еліти. Також англійська влада прийняла закон «Про постійну оренду», за яким селянин-орендар міг стати власником землі за умови доведення в суді того, що саме цей наділ він постійно орендував щонайменше 13 років. Цей закон хоча й не змінював запутаної та складної системи аграрних відносин, створеної колонізаторами на основі збереження традиційної державно-приватної власності на землю, але заклав основи майнових відносин, подібних до європейських.

Індійське суспільство поділялося за релігійними, кастовими та національно-мовними ознаками, які колонізатори використовували із власною метою. Так, наприклад, англо-індійська армія на 1/3 складалася з мусульманських полків, на 1/3 — із сикхів і на 1/3 — з індусів, які ворогували між собою. Це давало можливість у разі повстання третини військових залучити до його придушення дві третини збройних сил.

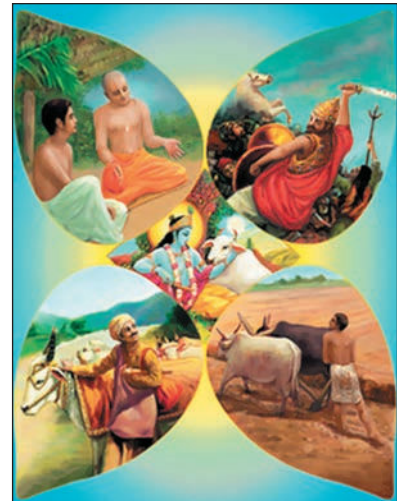
Наприкінці XIX ст., незважаючи на зусилля англійців, кастова система в Індії зберігалася, хоча й зазнала певних змін (кастовий поділ часто не збігався з родом занять людей).

У другій половині XIX — на початку XX ст. економічне значення Індії для Англії швидко зростало. Індія стала місцем вигідного вкладення капіталу. Тут будувалися залізниці (на початку XX ст. — 30 тис. км), переробні підприємства (чай, кáva, джут, бавовна тощо).

Наприкінці XIX ст. почали формуватися національна промисловість і національний підприємницький капітал. На 1911 р. в Індії налічувалося 200 текстильних підприємств, які належали національному капіталу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В основі кастового устрою Індії лежав успадкований із давніх часів поділ суспільства на три «чисті» касты — брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайш'я (селяни, купці, ремісники) та одну «нечисту» — шудри (раби, слуги).

Індійська кастова система

Незважаючи на певні успіхи, промислове виробництво було розвинене слабо. Робітники становили лише 1% населення, а місцева буржуазія здебільшого була компрадорською, тобто пов'язаною з іноземним капіталом.

Аграрне виробництво в Індії поступово переорієнтовувалося на забезпечення англійської промисловості сировиною.

За перше десятиліття XX ст. кількість зайнятих у сільсько-му господарстві людей збільшилася з 66 до 72%. Це відбулося через втечу міського населення з міст, де було зруйновано традиційний устрій (розорення ремісників), адже нова промисловість не змогла поглинути всіх, хто втратив засоби до існування. Міста перетворилися на осередки голоду та злиднів, тоді як у XIX ст. такими осередками були села.

Балгангадхар Тілак

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Балгангадхар Тілак походив із родини брахмана. Він виступав за повну ліквідацію англійського колоніального панування, але мирними засобами; був категоричним противником соціальних реформ, закликав повернутися до національних витоків — індуїзму. Одним із засобів боротьби він вважав бойкот англійських товарів. Б. Тілак суворо дотримувався кастових законів, організовував релігійні свята. За свою діяльність у 1897 р. він був засуджений англійцями на каторжні роботи, але протести світової та індійської громадськості змусили колонізаторів звільнити Б. Тілака.

4 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА. Швидке руйнування традиційного життя Індії по-різному сприймалося в індійському суспільстві. Противники англійських порядків пропонували повернутися до принципів життя давніх аріїв. Частина мусульман виступала за відновлення традицій раннього ісламу. Проте більшість освічених індійців прагнули поєднати західні ідеї свободи, рівності, гуманізму та раціоналізму з індуїзмом та ісламом. Вони визнавали факт відсталості Індії та вважали, що її можна подолати тільки шляхом усунення застарілих норм і звичаїв.

Становлення індійської національної буржуазії стало тим підґрунтям, на якому виник надзвичайно сильний визвольний рух. У 70—80-х рр. XIX ст. серед частини індійської інтелігенції поширювалися патріотичні настрої. Вона почала об'єднуватися в культурно-освітні організації. Їх учасники закликали повернутися до стародавніх вірувань («Назад до вед»), відкидали кастовий поділ індійського суспільства, проголошували рівність людей і народів, ставили за мету відродження індійської культури. Одночасно висувалися вимоги створення європейської системи освіти, проведення соціальних реформ, прискорення розвитку індійської промисловості. У 1885 р. національно свідомі діячі об'єдналися в **Індійський національний конгрес (ІНК)**. Його перший установчий з'їзд став символом єдності Індії; делегати представляли різні народи Індії, тому спілкувалися англійською мовою.

Англійці прихильно сприйняли ІНК, але згодом ситуація змінилася.

Позиції лідера в ІНК займало ліберальне помірковане крило, яке визначило такі цілі: захист національної промисловості, зниження податків, створення системи банківського кредиту, розширення самоуправління та виборного представництва.

Радикальне крило в ІНК очолював **Балгангадхар Тілак (1856—1920)**.

Початок XX ст. відзначився піднесенням національно-визвольного руху. Цьому сприяла низка чинників: організаційне оформлення руху; зміцнення національного капіталу; організаційне оформлення робітничого руху як самостійної сили; посилення виступів селян проти колоніальних порядків; політика колонізаторів, зокрема віце-короля Дж. Керзона. Останній прийняв низку законів, які стали поштовхом до масових виступів

населення: розпустив виборний муніципалітет у Калькутті; удвічі збільшив плату за навчання у вищих навчальних закладах; прийняв закон про поділ Бенгалії на дві адміністративні одиниці. Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння народу та сколихнула індійське суспільство.

Головними центрами масових рухів стали Бенгалія, Пенджаб і Бомбей. На пропозицію ІНК 16 жовтня 1905 р. в Бенгалії було проведено й підтримано всією країною національний траур (фактично — загальнонаціональний страйк) на знак протесту проти поділу Бенгалії. Розпочався рух «свадеші» — бойкот англійських товарів.

В умовах загальнонаціонального піднесення ІНК висунув гасло «свараджа» — надання Індії самоуправління в межах Британської імперії на зразок Канади та Австралії. У 1907 р. рух «свадеші» почав переростати в рух «сварадж».

Ключовою подією національно-визвольного руху став політичний страйк у Бомбеї в липні 1908 р. Для придушення масових виступів населення колоніальна влада вдалася до репресивних заходів. Ще в 1907 р. було прийнято закон про заколотників, який забороняв мітинги й демонстрації, а в 1908 р. — закон, за яким закривалися газети, що «підбурювали до заколоту». На підставі цього закону заарештували й Б. Тілака, над яким було влаштовано політичний процес, що привернув до себе увагу всієї країни.

Упередженість суддів та англійських присяжних обурила країну. У Бомбеї розпочався загальний політичний страйк: припинили роботу підприємства, магазини, навчальні заклади. Демонстрації та мітинги переростали в сутички з поліцією.

Бомбейський страйк, піднесення національно-визвольного руху в країні змусили колоніальну владу піти на поступки: збільшилася кількість виборних осіб у раді при віце-королі, у законодавчих зборах провінцій було створено виборчу більшість. Водночас колонізатори намагалися внести релігійний і національний розкол в індійське суспільство. Так, вибори проводилися за куріями, що утворювалися за релігійною та національною ознакою.

У 1911 р. віце-король скасував закон про розділ Бенгалії та переніс свою столицю з Калькутті в Делі.

Піднесення національно-визвольного руху поставило на порядок денний питання про вироблення програми руху. У місті Ланау в 1916 р. відбулися з'їзди двох найбільших національних політичних організацій (ІНК та Мусульманської ліги), на яких було вироблено програму вимог національно-визвольного руху, зокрема таких: негайне надання Індії широкого самоврядування; призначення індійців на командні посади в армії; розширення митної автономії; установа індійського контролю над фінансами.

У роки Першої світової війни в індійському національно-визвольному русі помітною постаттю став **Могандас Карамчанд Ганді** (1869—1948). Люди називали його **Магатмою** — великою душею. Він приїхав до Індії з Південної Африки, де набув досвіду в організації специфічної форми національно-визвольної

Магатма Ганді

ЦІКАВІ ФАКТИ

Основою для вчення М. Ганді стала теорія ненасильства Л. Толстого, ідеї мирних масових дій. Мислитель був противником насильства та збройної боротьби. Він усвідомлював, що Індії з її кастовим, мовним, національним, релігійним поділом слід уникати крайнощів. Теорія «ненасильницького опору» (або громадської непокори), досвід її застосування в подальшому набули поширення у світі.

боротьби — «ненасильницького опору» владі. Ця форма боротьби — «сатьяграха» («впертість в істині») — була відпрацьована М. Ганді в Південній Африці під час боротьби проти расової дискримінації індійських іммігрантів.

Національно-визвольний рух в Індії на початку XX ст. не досяг своєї мети. Для успіху боротьби ще не визріли необхідні умови: не сформувалася соціальна сила, яка повела б за собою всі верстви індійського суспільства, не було забезпечено достатньої підтримки з боку населення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були результати англійського панування в Індії на середину XIX ст.? 2. Хто такі сипаї? Коли відбулося повстання сипаїв в Індії? 3. Складіть у зошиті схему, яка характеризує повстання сипаїв, за зразком: причини — привід — керівники — учасники — основні події — результати — наслідки. 4. Які реформи здійснили англійці в Індії після придушення повстання сипаїв? 5. У якому році англійська королева Вікторія стала імператрицею Індії? 6. Яка організація наприкінці XIX ст.

очолила національно-визвольний рух в Індії? Коли вона була створена? 7. Визначте основні риси економічного розвитку Індії в другій половині XIX ст. Чому в цей період у країні відбулося збільшення сільського населення? 8. Охарактеризуйте національно-визвольний рух в Індії наприкінці XIX — на початку XX ст. 9. Чи можна стверджувати, що англійське панування сприяло розвитку Індії? 10. Чому Індія була колонізована однією державою — Великою Британією?

5 НАРОДИ АФРИКИ ПІД ВЛАДОЮ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОЛОНІЗАТОРІВ.

До встановлення європейського панування Африка складалася із двох історико-географічних регіонів.

Перший, розташований на північ від пустелі Сахара й до Червоного моря, входив до зони поширення цивілізацій Середземномор'я — давньоєгипетської, фінікійської, греко-римської. Після арабських завоювань тут утвердився іслам, а після розпаду халіфату утворилося кілька арабських держав. Згодом ці держави, за винятком Марокко, увійшли до складу Османської імперії.

В Ефіопії збереглося християнство, і в середині XIX ст. тут утворилася держава на чолі з імператором (негусом). Загалом цей регіон із давніми традиціями державності, відносно розвиненим господарством був одним із центрів християнської та ісламської культури.

На південь від Сахари жили численні народи негроїдної раси, які перебували на стадії первіснообщинного ладу або переходу до перших державних утворень. Господарський устрій цих народів був різноманітним: від кочового скотарства та землеробства до полювання й збиральництва. Більша частина народів сповідувала племенні культури. Залучаючись у торгівлю з більш розвиненими народами, Тропічна Африка поставляла єдиний «товар» — рабів. Работоргівля в Африці процвітала ще із часів єгипетських фараонів.

Установлення європейського панування в Африці відбувалося по-різному. Спроби європейців закріпитися в Північній Африці почалися наприкінці XVIII ст. Першим реальним здобутком стало загарбання в 1830 р. Францією Алжиру. На початку XX ст. всю територію Північної Африки було поділено між європейськими державами. Єгипет і Судан належали Англії, Лівія — Італії, Алжир, Туніс і Марокко — Франції. Також частину Марокко утримувала Іспанія. Боротьба за Марокко призвела до двох

Негус Ефіопії Менелік.
Невідомий художник

гострих міжнародних криз (1905—1906, 1911 рр.), які могли вилитись у світову війну.

Проникнення в Тропічну й Південну Африку було повільнішим, хоча воно почалося ще в XV—XVI ст. Спочатку європейські держави прагнули встановити контроль над работоргівлею. Вони створювали опорні пункти на узбережжі та не мали наміру просунутися в глиб континенту. Під контролем європейців перебувало 11 % території Африки.

До 1807 р., коли англійці заборонили работоргівлю та стали перешкоджати їй, з Африки було вивезено 12 млн рабів.

Уже перший досвід колонізації доводив, що в Африці можна розвивати плантаційне господарство, але проникнення вглиб гальмувалося через погані дороги та наявність вогнищ тяжких захворювань, від яких європейці не мали ліків. Однак наприкінці XIX ст. ситуація докорінно змінилася. Європейські держави, для яких наявність колоній була символом статусу великої держави, почали активно захоплювати й ділити Африканський континент. На початку XX ст. на території Африки залишилося лише дві незалежні держави: Ефіопія, яка захистила свою незалежність у боротьбі з Італією (вирішальна битва відбулася в 1896 р. поблизу міста Адуа), і Ліберія, заснована в XIX ст. неграми зі США, які прагнули повернутися на свою історичну батьківщину.

Найбільші колоніальні володіння належали Франції (34 %) та Англії (30 %). Крім них, колонії на Африканському континенті мали Німеччина (Того, Камерун, Танганьїка, Намібія), Португалія (Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау), Іспанія (Західна Сахара, Екваторіальна Гвінея), Бельгія (Конго), Італія (Сомалі, Еритрея).

Оскільки поділ Тропічної та Південної Африки відбувався за відсутності відносно стабільних державних утворень на континенті, він був здійснений європейськими державами довільно. Кордони колоній не збігалися ні з етнічними межами, ні з географічними, що призвело до роз'єднання багатьох народів.

Різниця в спрямованості колонізації зумовила відмінності в характері визвольного руху народів Африки. У Північній Африці він набув форми відновлення незалежності держав, що раніше тут існували. У XX ст. такі вимоги зазвичай поєднувалися з програмами модернізації цих держав за європейським зразком. Так, відбулися великі повстання в Алжирі (1871—1872 рр.), Тунісі, Єгипті (1881 р.), Судані (було створено махдистську державу, яка проіснувала до 1898 р.).

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1898 р. відбувся Фашодський інцидент, який переріс у Фашодську кризу — дипломатичний конфлікт між Англією та Францією за вплив у Судані. Він став ключовою подією 100-літньої англо-французької боротьби за колоніальне панування в Африці. Приводом до конфлікту стало захоплення французьким загоном поселення Фашода на Верхньому Нілі. Французи відповіли відмовою на вимогу Лондона вивести війська, і країни стали на межу війни. Проте Франція була не готова вести заморську війну, тому в листопаді відкликала свої війська та за умовами англо-французького договору 1899 р. отримала територіальну компенсацію в Центральній Африці.

Захоплення міста Константини в Алжирі французькими військами. Художник О. Верне, 1837 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З англійської газети «Дейлі мейл» про битву махдистів проти англійців під Омдурманом (Судан) 2—3 вересня 1898 р.

Це була найбільша, найкраща й найхоробріша армія, яка будь-коли билася проти нас за махдизм, і вона вмирала з гідністю... Їхні стрільці... змордовані й... змучені, зімкнулися довкола чорного й зеленого прапора. Їхні списники щохвилини кидалися в безнадійну атаку... Лінія смуглявих солдатів піднялася та кинулася на штурм.

Та ось вона вигнулася, зламалася, розпалася та зникла. Перш ніж розвіявся дим, іншу лінію було зім'ято.

? 1. Чим можна пояснити таке жорстоке ставлення колонізаторів до місцевого населення? 2. Чому повстання махдистів зазнало поразки?

Саморі Туре

Атака англійців на позиції бурів.
Невідомий художник

У Центральній і Південній Африці опір колонізаторам мав характер періодичних збройних виступів під керівництвом місцевих вождів. З огляду на перевагу європейців в озброєнні та ворожнечу між різними племенами, вони не становили загрози колонізаторам. Найзначнішими були такі повстання: зулусів проти англійців (1879 р.); туарегів у Західній Африці під проводом **Саморі Туре** проти французьких колонізаторів, яке тривало 18 років (1887 р.); гереро і нама проти німецьких колонізаторів (1904 р.). Усі вони були жорстоко придушені, а населення майже повністю винищене.

Значно відрізнявся розвиток Південної Африки. На крайньому півдні континенту в XVII ст. голландці заснували Капську колонію. Колоністи обробляли землю та називали себе **бурами** (від нід. — фермер, селянин). Усі вони за віросповіданням були дуже набожними кальвіністами. Тривале перебування серед африканців-язичників породило в бурів уявлення про себе як про богообраних, а про африканців — як про свою обслугу. Тому бури вважали рабство таким, що не суперечить християнській моралі.

У XIX ст. Капську колонію захопили англійці, які скасували рабство та прагнули ввести самоврядування на основі расової рівності. Тоді частина бурів вирішила переселитися на схід і північний схід. Там вони заснували держави Наталь, Оранжеву республіку та Трансвааль. На їх території було знайдено значні поклади золота, алмазів тощо. Англійці, прагнучи оволодіти цими багатствами, розпочали війну проти бурів. Після **англо-бурської війни (1899—1902 рр.)** ці території було захоплено англійцями. Особливістю війни стало те, що тут уперше англійці застосували концентраційні табори для непокірного мирного населення. Однак опір бурів був настільки запеклим, що англійці для збереження стабільності пішли їм на поступки. У 1910 р. колишні держави бурів було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС), який отримав статус домініону. Англійська мова та африкаанс (діалект голландської) стали офіційними, а в бурських провінціях зберігалися порядки, що виключали «небілих» із політичного життя.

Створення домініону зробило бурів господарями становища, оскільки вони складали більшість білого населення. Їхній вплив особливо зріс після Першої світової війни, коли вони продемонстрували повну прихильність до Англії; наслідком цього стало закріплення в ПАС режиму расового гноблення.

В африканців було відібрано майже всі землі. Вони мали жити тільки на окремих територіях та отримати дозвіл на проживання на землях білих і в спеціально відведених місцях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На які історико-географічні регіони можна поділити Африку? Де переважав іслам? 2. Які країни взяли участь у колоніальному поділі Африки? 3. Назвіть найбільші антиколоніальні повстання в Африці. 4. Коли відбулася англо-бурська війна? 5. Що полегшувало, а що стримувало

колонізацію Африки європейцями? 6. Визначте причини того, що колоніальний поділ Африки відбувався прискореними темпами лише в XIX ст., а не раніше. 7. Підготуйте розповідь про колонізацію Африки європейцями.

§ 37. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.

1 СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ У ЄВРОПІ В 70-ті рр. XIX ст. Поразка Росії в Кримській війні 1853—1856 рр., об'єднання Німеччини та Італії, поразка Франції у франко-німецькій (франко-пруській) війні 1870—1871 рр. призвели до зміни співвідношення сил у Європі та загострення міжнародних відносин. Усі ці події були на користь Росії, яка повернулася до групи великих держав і продовжила зовнішню експансію.

Поява в центрі Європи нової, могутньої, мілітаризованої, агресивної Німецької імперії викликала занепокоєння всіх сусідніх держав.

У той час зовнішньополітичний курс Німеччини визначав О. фон Бісмарк, який прагнув утвердити повне панування своєї країни в Європі. Незважаючи на поразку, Франція залишалася головною перешкодою на цьому шляху. Щоб забезпечити перемогу в наступній війні, необхідно було заручитися підтримкою інших держав для ізоляції Франції. Із цією метою уряд Німеччини неодноразово провокував Францію на нову війну («франко-німецькі тривоги» 1874—1875 рр.), але марно. Франція вважала, що до війни з Німеччиною їй слід ретельно підготуватися.

Зростання могутності Німеччини підштовхнуло Австро-Угорщину до зближення з нею, хоча Австрія зазнала поразки у війні проти Пруссії 1866 р. До такого кроку Австро-Угорщину спонукали обставини. Це, зокрема, етнічна близькість німців та австрійців, нестабільне становище двоєдиної монархії, прагнення здобути підтримку німецької дипломатії в експансії на Балканах, зростання економічної залежності від Німеччини.

Тим часом О. фон Бісмарк прагнув досягти нейтралітету з Росією, яка в 60-х рр. XIX ст. докладала зусиль для скасування статей Паризького договору 1856 р. Відкривалися сприятливі перспективи для російсько-німецького зближення.

У 1873 р. зусилля О. фон Бісмарка дали позитивні результати. Після підписання російсько-австрійської угоди про розмежування сфер впливу на Балканах між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією було укладено «Союз трьох імператорів». Проте ця дипломатична перемога О. фон Бісмарка виявилася примарною. Між сторонами угоди існували значні суперечності. У 1875—1877 рр. Росія не підтримала Німеччину під час «франко-німецьких воєнних тривог», тобто виступила як гарант безпеки й незалежності Франції. Це не залишилося непоміченим у Парижі, що згодом привело до франко-російського зближення.

Тим часом антиросійська позиція Великої Британії давала надію Німеччині утримати Росію в нейтральному стані. Англія була головним противником збільшення російських володінь на Середньому й Далекому Сході та поширення російського впливу на Балканах. Так, через рішучу протидію Англії та Німеччини Росія не змогла повною мірою використати наслідки перемоги в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати міжнародні відносини другої половини XIX — початку XX ст.; визначати головні події міжнародних відносин.

ПРИГАДАЙТЕ

1. У чому полягає сутність віденської системи міжнародних відносин? Коли вона була створена? **2.** Коли завершилося об'єднання Німеччини та Італії в національні держави?

Отто фон Бісмарк

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З англійського журналу «Сатердей рев'ю» (1897 р.)

О. фон Бісмарк уже давно визнав, що... в Європі існують дві великі непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, яким хотілося б увесь світ перетворити на своє володіння та отримувати з нього торговельну данину, — Англія... і Німеччина... Німецький комівоажер та англійський мандрівний торговець... навперебій змагаються в кожному куточку земної кулі.

Мільйон дрібних сутичок створює привід до найбільшої війни, яку будь-коли бачив світ. Якби Німеччину було б завтра зрівняно із землею, то післязавтра не знайшлося б у світі жодного англійця, який не став би від цього багатшим.

? Який конфлікт був визначальним у міжнародних відносинах наприкінці XIX ст.?

Крім того, Німеччина неохоче поставилася до протекціоністських заходів Росії, які обмежили доступ німецьких товарів на російський ринок. У відповідь Німеччина скоротила російський експорт хліба і в 1887 р. відмовилася надати Росії кредити. Тоді Росія звернулася до Франції, яка надала значні позики. У результаті подальше існування «Союзу трьох імператорів» було неможливим.

Таким чином, характерною рисою міжнародних відносин 70-х рр. XIX ст. було те, що кожна з великих держав прагнула не допустити одноосібного посилення жодної з країн.

2 УТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ. На початку 80-х рр. XIX ст. в міжнародних відносинах відбулися докорінні зміни. Почалося формування військово-політичних союзів.

Перший крок у цьому напрямку зробила Німеччина. 7 жовтня 1879 р. у Відні було укладено австро-німецький союз. Одноразом О. фон Бісмарк не залишав надій на утримання Росії на рівні нейтральної держави. У 1881 р. було відновлено «Союз трьох імператорів».

Проте це не виключало Росію із групи головних суперників Німеччини. Того ж року Німеччина відмовилася надати кредити Росії. У 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали між собою **Троїстий союз** на п'ять років, який поновлювався через кожні п'ять років і проіснував до 1915 р.

У 1887 р. був підписаний російсько-німецький «договір перестраховки», однак відносини між державами залишалися напруженими. На тлі загострення російсько-німецьких відносин відбувалося російсько-французьке зближення, того ж року Франція надала Росії значний кредит. Почалися переговори про укладення союзу. У липні 1891 р. російське місто Кронштадт відвідала французька ескадра. Наступного місяця було підписано франко-російський консульський пакт. У 1892 р. країни підписали воєнну конвенцію, яку було затверджено в 1893 р. Отже, у Європі утворилися два ворожі військово-політичні союзи.

Російсько-французьке зближення викликало велику стурбованість у Німеччині, яка скасувала всі обмеження на торгівлю з Росією та уклала новий торговельний договір. Проте залишилася одна велика держава — Англія, від позиції якої залежала перевага якогось із блоків.

Наприкінці XIX ст. Велика Британія все ще проводила політику «блискучої ізоляції» (непряме втручання у справи

Троїстий союз.
Карикатура кінця XIX ст.

європейських країн). Єдиною турботою Англії було розширення та утримання її колоніальних володінь. Зберігалися напружені відносини із Францією через розподіл колоній в Африці та Азії. У 1902 р. було укладено англо-японський союз, спрямований проти Росії, що дало Японії можливість у 1904—1905 рр. перемогти її у війні.

Однак в англійських політичних колах зростало розуміння того, що головна небезпека для Великої Британії йде від Німеччини, яка стала на шлях підготовки до війни за поділ світу (почалося будівництво потужного морського флоту). Так, англо-німецьке суперництво в економічній і військовій сферах змусило Англію переглянути свою зовнішню політику.

8 квітня 1904 р. в Лондоні було підписано англо-французьку таємну угоду. У ній розмежовувалися сфери впливу у двох державах в Африці. Англія визнавала право Франції на Марокко, а Франція — право Англії на Єгипет. Ця угода отримала назву Антанта.

Після поразки в російсько-японській війні, а також подій революції 1905—1907 рр., які послабили Росію, Англія вже не сприймала її як небезпечного конкурента. Крім того, тепер вона мала підстави вважати Росію своєю союзницею в боротьбі проти Німеччини та національно-визвольних рухів народів Азії. Ініціаторами зближення двох держав стали міністр закордонних

Символічне зображення держав Антанти — Франції, Росії, Англії. XX ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, укладеного у Відні 20 травня 1882 р.

...Іх Величність імператор австрійський... імператор німецький... король Італії, запалені бажанням збільшити гарантії загального миру, зміцнити монархічний принцип і забезпечити цим збереження недоторканності суспільного й політичного ладу в їхніх державах, домовилися укласти договір, який завдяки своїй істотно охоронній та оборонній природі має на меті забезпечити їх від загроз, які могли б виникнути для безпеки їхніх держав і спокою Європи.

Стаття 1. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступлять ні в який союз або зобов'язання, спрямовані проти однієї з їхніх держав.

Вони зобов'язуються розпочати обмін думками з політичних та економічних питань спільного характеру, які могли б виникнути, і вони, крім того, обіцяють взаємну підтримку одна одній у межах своїх інтересів.

Стаття 2. У разі, якщо Італія без прямого виклику з її боку зазнала б нападу Франції з будь-якого приводу, обидві Договірні Сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу та сприяння всіма своїми силами.

Таке ж зобов'язання буде покладене на Італію в разі неспровокованого прямого нападу Франції на Німеччину.

Стаття 3. Якби одна або дві з Високих Договірних Сторін, без прямого з їхнього боку виклику, зазнали нападу та були б утягнуті у війну проти двох або кількох великих держав, які не беруть участі в цьому договорі,

то *casus foederis* (випадок, який вимагає практичного застосування союзного договору, — *Авт.*) одночасно трапляється для всіх Високих Договірних Сторін.

Стаття 4. У разі, коли яка-небудь велика держава, що не бере участі в цьому договорі, стала б загрожувати безпеці території однієї з Високих Договірних Сторін, і сторона, якій загрожують, була б цим змушена оголосити їй війну, обидві інші зобов'язуються дотримуватися щодо їхньої союзниці доброзичливого нейтралітету. Кожна в такому разі залишає за собою можливість вступити у війну в слушну для себе мить для участі у спільній справі зі своєю союзницею.

Стаття 5. Якщо для миру однієї з Високих Договірних Сторін створюється загроза за обставин, передбачених у попередніх статтях, то Високі Договірні Сторони домовляються в потрібну мить щодо воєнних заходів у разі спільного виступу.

Вони тепер зобов'язуються в усіх випадках спільної участі у війні не укладати перемир'я, миру або договору інакше, як зі спільної між собою згоди.

Стаття 6. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній тримати в таємниці зміст та існування цього договору...

? 1. Якими були умови союзного договору? 2. Чи справді він мав «охоронну та оборонну природу», як про це йшлося?

Японо-китайська війна.
Невідомий художник

Іспано-американська війна.
Невідомий художник

Марокканські послы на Алхісераській конференції в Іспанії в січні 1906 р.
Невідомий художник

справ Англії Едуард Грей (ліберал) і міністр закордонних справ Росії Олександр Ізвольський. Це зумовило укладення 31 серпня 1907 р. англо-російської конвенції про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті. Так було завершено створення Антанті.

Проте єдиної угоди між трьома державами не існувало. Її уклали лише на початку Першої світової війни.

3 **МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ наприкінці XIX — на початку XX ст.** Швидкий промисловий розвиток провідних країн світу наприкінці XIX ст. призвів до загострення їх суперництва за джерела сировини, ринки збуту й сфери прибуткових капіталовкладень. Держави стали обмежувати конкуренцію на міжнародних ринках і перейшли до їх поділу. Нестримний колоніальний поділ світу підштовхував людство до військової катастрофи. Про це свідчили міжнародні кризи й локальні війни, що почастишали з кінця XIX ст. і поки що відбувалися за межами Європи або на її окраїнах.

- У 1894—1895 рр. відбулася **японо-китайська війна**, у результаті якої Японія захопила ряд китайських територій (острів Тайвань і острови Пенху).
- У 1898 р. спалахнула **іспано-американська війна** — перша війна за переділ світу. До США, які здобули в цій війні перемогу, відійшли колишні іспанські володіння — острови Пуерто-Рико і Гуам. Куба була проголошена незалежною, але фактично потрапила під протекторат США. Американці також захопили Філіппіни, заплативши Іспанії компенсацію в розмірі 20 млн доларів.
- У 1899—1902 рр. відбулася **англо-бурська війна**, у результаті якої Велика Британія захопила дві бурські держави в Південній Африці — Трансвааль і Оранжеву республіку. Після перемоги над бурами англійці об'єднали свої володіння на півдні Африки.
- У 1904—1905 рр. відбулася **російсько-японська війна**. У результаті Японія отримала південну частину російського острова Сахалін, а також території, орендовані Росією в Північно-Східному Китаї. Восени 1905 р., скориставшись перемогою над Росією, Японія нав'язала протекторат Кореї (у 1910 р. Корея стала японською колонією).
- У 1905—1906 рр. виникла **перша марокканська криза** — гострий конфлікт між Німеччиною, Великою Британією та Францією за панування в Марокко. Згідно з англо-французьким договором 1904 р., за Францією закріплювався контроль над більшою частиною Марокко. Це викликало невдоволення з боку Німеччини, яка прагнула зміцнити свій вплив. Німецький уряд наполягав на скликанні міжнародної конференції й погрожував Англії та Франції війною. У січні 1906 р. конференція, що проходила в іспанському місті Алхісерас, фактично визнала незалежність Марокко, але насправді вплив продовжували зберігати Франція та Іспанія. У підсумку Німеччина нічого не здобула. Жодна країна, крім Австро-Угорщини, не підтримала її.

- У 1908 р. спалахнула **боснійська криза**. Австро-Угорщина приєднала до себе давно окуповані її військами Боснію і Герцеговину. Це поставило під загрозу існування незалежної Сербської держави. Сербія готувалася дати відсіч будь-якому вторгненню, розраховуючи на допомогу Росії. Проте Росія не була готова до війни з Австро-Угорщиною, на боці якої виступала Німеччина. Тому російський уряд, а слідом за ним і сербський були змушені визнати владу Австро-Угорщини над Боснією і Герцеговиною.
- У 1911 р. виникла **друга марокканська криза**. У Марокко спалахнуло повстання проти султана. Німеччина прагнула втрутитися у внутрішнє становище країни, а тому до марокканського берега вийшли крейсер «Берлін» і канонерський човен «Пантера», де перебував імператор Вільгельм II. Проте на бік Франції знову стала Велика Британія, яка, погрожуючи Німеччині війною, змусила останню відмовитися від втручання в марокканську проблему. Розв'язання основних питань залишалося за Францією.
- У 1911—1912 рр. відбулася **італо-турецька (тріполітанська) війна**. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія захопила останні турецькі володіння в Північній Африці — Тріполітанію та Кіренаїку. На базі цих територій була створена італійська колонія Лівія.
- У 1912—1913 рр. відбулися дві **балканські війни**, які не розв'язали проблеми Балкан.

4 ГОНКА ОЗБРОЄНЬ. Напруженість, що наростала у відносинах провідних держав, супроводжувалася шаленою гонкою озброєнь. Із 1883 до 1903 р. тільки в європейських країнах військові витрати зросли майже вдвічі, а кількість армій збільшилася на 25 %.

Найбільш активно відбувався процес нарощування військово-морських сил. Так, наприкінці XIX ст. німецький військовий флот посідав п'яте місце в Європі та був призначений лише для оборони морського узбережжя. Однак із 1898 р. після прийняття першого морського закону в Німеччині почалася гонка морських озброєнь, метою якої було подолання переваги Англії на морях. До 1914 р. у Німеччині було прийнято ще чотири програми військово-морських озброєнь.

Нарощувала свою військову міць й Англія. У 1905 р. там був закладений панцерник нового типу, названий «Дредноут». Від звичайних панцерників він відрізнявся тим, що фактично був броньовою плавучою платформою для гармат великого калібру (десять артилерійських гармат великого калібру замість колишніх чотирьох). Надалі схожі судна стали називатися дредноутами. Уряд вважав, що, створивши ці потужні кораблі, він посилить морську перевагу Великої Британії. Проте вже в 1907 р. Німеччина спустила на воду відразу п'ять дредноутів.

У 1912 р. рейхстаг прийняв доповнення до закону про флот, відповідно до якого військово-морський флот Німеччини був істотно збільшений за рахунок великих бойових кораблів. Англія

Італійці здійснюють авіаналіз на піхоту турків під час тріполітанської війни. Невідомий художник

Панцерник «Дредноут». XX ст.

? Чому поява таких бойових кораблів спричинила зростання напруженості в міжнародних відносинах і прискорила гонку озброєнь?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Один із видів акустичних гітар зі збільшеним грифом та корпусом характерної форми називається «дредноут», або «вестерн»-гітара. На відміну від класичної, такі гітари звучать голосніше і зазвичай використовуються в поп-музиці та кантрі. Назва походить від американського панцерника «Дредноут», на який ці гітари дещо схожі кутасто-прямокутною формою.

Хайрем Максим і його кулемет.
Кінець XX ст.

відповіла на це рішенням будувати надалі два кораблі на проти- вагу одному німецькому («два кіля проти одного»).

Зростала кількість сухопутних збройних сил. У 1913 р. Франція прийняла закон про перехід від дворічного на три- річний термін військової служби, що мало збільшити кіль- кість французької армії мирного часу на 50%. Розширювала кількісний склад і російська армія. Стрімко нарощувала свою сухопутну армію Німеччина. Разом зі своєю союзницею Австро- Угорщиною до 1914 р. вона мала у своєму розпорядженні 8 млн осіб, навчених військової справи.

Відбувалося переозброєння армій. Для створення новітніх систем озброєнь широко використовувалися досягнення науко- во-технічного прогресу. Завдяки розвитку металургії та хімії стало можливим удосконалення вогнепальної зброї. Наприкін- ці XIX ст. з'явився перший станковий кулемет, винайдений Х. Максимом, різні швидкострільні й далекобійні гармати, без- димний порох тощо. Виробництво й упровадження нових видів озброєнь викликали значне збільшення військових витрат.

За період із 1901 до 1913 р. великі держави витратили на військові потреби понад 20 млрд доларів і збільшили роз- мір своїх збройних сил майже на 30%.

Лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною. Ні- мецька армія технічно була оснащена краще, ніж французька й російська. Спираючись на свій економічний потенціал, Ні- меччина встигла краще й швидше за інші країни підготуватися до війни.

ВИСНОВКИ

■ Підсумком розвитку міжнародних відносин на межі XIX—XX ст. став поділ Європи та світу на два ворожі військово-політичні блоки — Троїстий союз і Антанту. Основним змістом політики великих держав у складі цих союзів була підготовка до світової війни за поділ уже поділеного світу. Перші такі протистояння розпочалися

наприкінці XIX ст.: іспано-американська (1898 р.), англо- бурська (1899—1902 рр.), російсько-японська (1904— 1905 рр.) війни.

■ Підготовка до війни призвела до шаленої гонки озбро- ень, першість у якій узяла Німеччина.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Протистояння між якими державами визначало зміст міжнародних відносин у Європі в 70-ті рр. XIX ст.? 2. Коли виник «Союз трьох імператорів»? Які держави його утворили? 3. Коли і як було утворено Троїстий союз? Які держави до нього увійшли? 4. Який союз виник на противагу Троїстому союзу? 5. Що таке гонка озброєнь? 6. Назвіть основні міжнародні конфлікти за переділ світу.

 7. Які події призвели до перерозподілу сил у європейській політиці в останній третині XIX ст.? 8. Якою була мета створення «Союзу трьох імператорів»? 9. Що зумовило появу військово-полі- тичних блоків? 10. Чи закономірним було загострен- ня міжнародних відносин наприкінці XIX — на початку

XX ст.? 11. Яку мету ставили перед собою народи Бал- канського півострова?

 12. Підготуйте розгорнутий план відповіді за те- мою «Міжнародні відносини в другій половині XIX — на початку XX ст.». 13. Складіть хронологічну таблицю основних подій міжнародних відносин у другій половині XIX — на початку XX ст.

Дата	Подія

 14. Суперечності між якими державами стали ви- значальними для міжнародних відносин другої по- ловини XIX — початку XX ст. і чому? Підготуйте повідом- лення за цим питанням.

РОЗДІЛ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (кінець XVIII — початок XX ст.)

§ 38—39. Наука і техніка

1 ПОДОРОЖІ ЄВРОПЕЙЦІВ І РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ.

На початок XIX ст. європейцям були відомі лише прибережні території більшості континентів. Їхні внутрішні райони, особливо в Азії, Африці, Південній Америці, Австралії, були майже не досліджені. Неосвоєними залишалися й південний і північний полярні райони.

Невідомі землі привертали увагу шукачів пригод і людей, відданих науці. Уряди деяких європейських країн, наукові товариства також організовували географічні експедиції. Часто ці експедиції мали розвідувальний характер, були підготовкою до колоніальних загарбань.

У 1820 р. російська морська експедиція під керівництвом **Тадея Беллінсгаузена** та **Михайла Лазарева** відкрила новий материк — Антарктиду. Проте суворий клімат завадив подальшому вивченню континенту.

У середині XIX ст. британський місіонер і дослідник **Девід Лівінгстон** здійснив кілька подорожей Центральною та Південною Африкою. Він дослідив річку Замбезі, відкрив на ній водоспад, який назвав Вікторія на честь англійської королеви.

Англієць **Генрі Стенлі** першим серед європейців перетнув Африку зі сходу на захід та відкрив і дослідив басейн річки Конго.

У 1860—1861 рр. англійські дослідники **Роберт Берк** і **Вільям Вілс** уперше перетнули Австралію з півдня на північ.

Дослідженням природи та населення Океанії займався уродженець України **Микола Миклухо-Маклай**. Поживши серед аборигенів Нової Гвінеї (папуасів) та познайомившись ближче з їхнім життям, він категорично заперечував ідеї расизму — зверхності одних рас над іншими.

Завдяки експедиціям російських вчених **Петра Семенова-Тян-Шанського** та **Миколи Пржевальського** були досліджені внутрішні райони Сибіру й Центральної Азії.

Французькі дослідники першими досягли головного міста високогірного Тибету — Лхаси. Англійці **Джордж Еверест** і **Годвін Остін** дісталися Гімалаїв та зробили опис найвищої вершини світу — гори Джомолунгма.

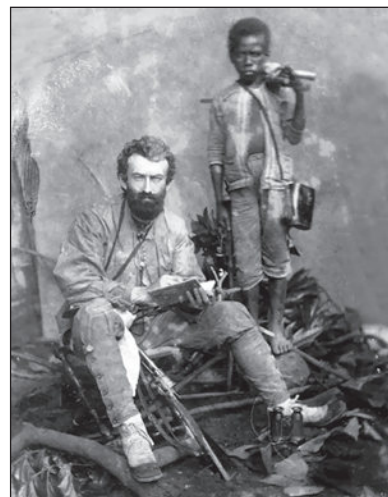
На кінець XIX ст. були складені достатньо повні карти материків. Єдиною недослідженою частиною світу залишалася Антарктида.

2 РОЗВИТОК НАУКИ. Перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розвитку природничо-математичних наук, що було пов'язано з новими потребами суспільства. Розгортання технічного прогресу вимагало розуміння законів механіки, властивостей матеріалів, що використовувалися у виробництві, знайдення способів обчислення швидкості, тиску тощо. Ці та багато інших завдань були розв'язані вченими різних країн.

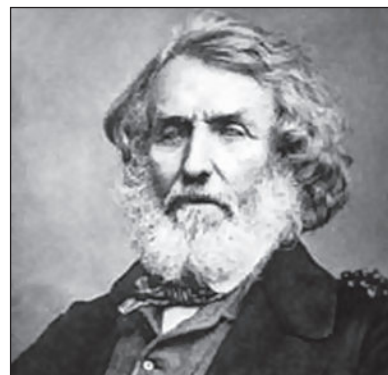
ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: познайомитися з найбільш визначними науковими відкриттями XIX ст.; дізнатися про основні винаходи цього періоду; визначити, який вплив мали технічні винаходи й наукові відкриття на життя суспільства.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли й ким була створена парова машина? **2.** Що таке промисловий переворот? У якій країні він розпочався?

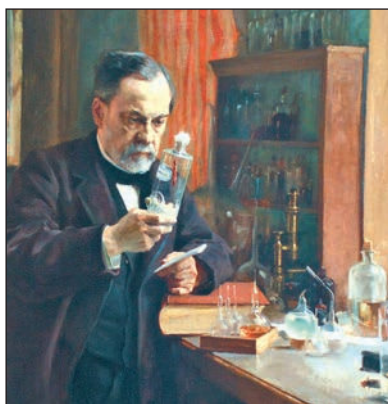
Микола Миклухо-Маклай із папуасом. Близько 1875 р.

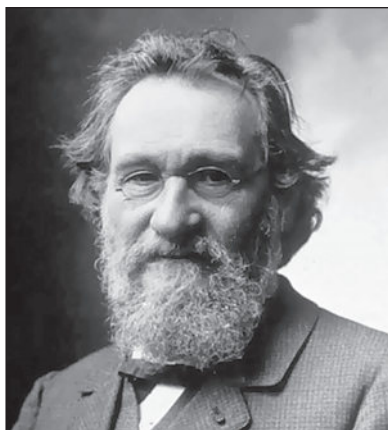
Джордж Еверест

«Батько генетики» — монах-августинець Грегор Мендель

Луї Пастер

Ілля Мечников

Чимало зробив для розвитку хімії французький вчений **Антуан Лоран Лавуазьє**. Він вивчав юридичні та природничі науки. Завдяки його працям хімія стала самостійним науковим напрямком. За дорученням Паризької академії наук А. Л. Лавуазьє брав участь у вивченні суто технічних проблем, зокрема повітроплавання, громадської гігієни. За винайдення способу найкращого освітлення міських вулиць вчений отримав золоту медаль академії. Вагомим був внесок А. Л. Лавуазьє в зростання виробництва та покращення якості пороху у Франції. Свої великі прибутки він частково витрачав на відкриття наукових лабораторій і проведення досліджень. У роки революції у Франції вчений виступав за встановлення конституційної монархії. У 1794 р. за вироком революційного трибуналу А. Л. Лавуазьє було страчено.

Тогочасна Франція подарувала світу ще одного талановитого хіміка. **Клод Луї Бертолле** встановив, що особливості хімічних реакцій залежать від маси та властивостей речовин, які взаємодіють, і від умов реакції. Праці К. Л. Бертолле знайшли застосування в промисловому виробництві. Так, для виготовлення вибухових речовин, сірників досі використовують відкрити ним так звану бертолетову сіль. Він також розробив спосіб відбілювання полотна хлором, чим скористалася легка промисловість.

З ім'ям чеського природознавця **Грегора Менделя** пов'язують виникнення науки про спадковість. Вчений вивів закономірності передачі спадкових ознак і цим започаткував розвиток генетики, яка вивчає спадковість і мінливість організмів. Ідеї Г. Менделя використовуються у природному відборі рослин, тварин і мікроорганізмів.

У другій половині XIX ст. природознавство поглибилося завдяки розвитку мікробіології, імунології, ембріології, бактеріології. Визначними представниками цих наукових напрямків були **Роберт Кох** у Німеччині, **Ілля Мечников** у Росії, **Луї Пастер** у Франції. Так, Л. Пастер розробив метод пастеризації для збереження продуктів, дослідив хімічний процес бродіння. Усе це дозволило вдосконалити методи приготування харчових продуктів.

Своєрідним підсумком діяльності природознавців різних країн стало відкриття в 1869 р. **Дмитром Менделєєвим** одного з фундаментальних законів природи, який дістав назву періодичного закону Менделєєва.

Визначними центрами природознавчих досліджень у XIX ст. стали університети Берліна, Відня, Парижа, Петербурга. Основоположники нових наукових напрямків мали сподвижників та однодумців. Вони утворили наукові школи, до яких належало чимало талановитих вчених.

Кінець XIX — початок XX ст. були часом великих наукових відкриттів, що зумовили перегляд старих уявлень про навколишній світ і здійснили революцію в природничих науках. Провідну роль у науці відігравали країни Західної Європи, передусім Англія, Німеччина та Франція.

Найбільшим досягненням XIX ст. вважається відкриття **Чарльзом Дарвіном** теорії еволюції тваринного й рослинного світу. Це була справжня революція в галузі біології.

У 1859 р. Ч. Дарвін видав книгу «Походження видів шляхом природного відбору». Завдяки його теорії вдалося не тільки пояснити різноманітність видів, а й упорядкувати весь природний світ. Також уперше по-науковому було поставлене питання про походження людини. Сам вчений висловив припущення, що людина походить від якогось спільного з мавпою предка. Поява теорії Ч. Дарвіна збіглася зі знайденням останків первісної людини, яка згодом дістала назву «неандерталець».

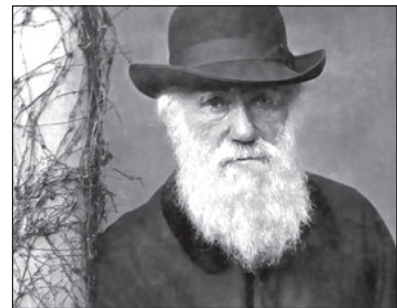
Англійський фізик **Джозеф Томсон** у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку — електрон, що входить до складу атома. Виявилося, що атом, який до того вважався останньою неподільною мірою матерії, сам складається із дрібних частинок.

Вивчаючи ефект радіоактивності, французькі фізики **Антуан Сезар, Александр Едмон та Антуан Анрі Беккерелі, П'єр і Марія Кюрі** дійшли висновку, що деякі елементи довільно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів тогочасне розуміння закону збереження енергії. У 1901 р. німецький фізик **Макс Планк** установив, що енергія виділяється не безперервним потоком, як вважали раніше, а окремими пучками — квантами. У 1911 р. англійський фізик **Ернест Резерфорд** запропонував першу планетарну теорію будови атома, відповідно до якої атом подібний до Сонячної системи: навколо позитивного ядра рухаються електрони — негативні частинки. У 1913 р. цю теорію доповнив данський фізик **Нільс Бор**, який висунув припущення про стрибкоподібний перехід електрона з однієї орбіти на іншу. При цьому структура атома змінюється: він отримує або поглинає квант енергії. Ідеї М. Планка та Н. Бора стали фундаментом для окремого розділу сучасної фізики — квантової механіки.

Докорінно змінилися традиційні уявлення про простір, час і рух. У 1905 р. 26-річний німецький фізик **Альберт Ейнштейн** опублікував працю «До електродинаміки тіл», у якій було закладено основи теорії відносності. А. Ейнштейн довів, що швидкість світла у вакуумі є сталою, не залежить від напрямку та швидкості руху джерела світла та гранична для передачі будь-яких взаємодій. Квантова механіка й теорія відносності похитнули основи традиційної фізики.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Чарльз Дарвін (1809—1882) народився у Великій Британії в родині лікарів. Під час навчання в Кембриджському університеті він став завзятим натуралістом — так тоді називали тих, хто займався дослідженням природи. Після закінчення університету Ч. Дарвін отримав запрошення взяти участь у навколосвітній подорожі на кораблі «Бігль». У його обов'язки входило описувати тваринний і рослинний світ, мінерали, створювати колекції. Експедиція тривала п'ять років (1831—1836 рр.). Участь у ній дала можливість вченому познайомитися з різноманітним тваринним та рослинним світу й побачити, як одні й ті самі види пристосовуються та змінюються в різних умовах. Зібраний Ч. Дарвіном матеріал став основою для створення теорії еволюції.

Чарльз Дарвін

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З автобіографії Ч. Дарвіна

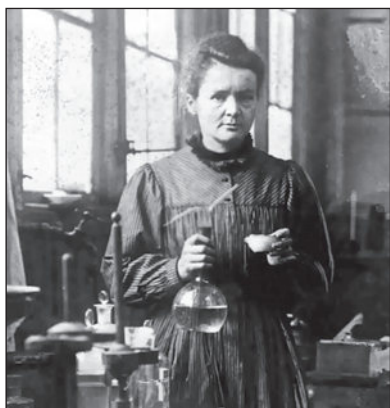
Головною моєю насолодою та єдиним заняттям упродовж усього життя була наукова праця, і задоволення, яке вона викликає, примушувало мене на певний час забувати або усувати мої звичні хвороби.

У вересні 1856 р. я взявся за роботу, викладену в одному томі моєї теорії перетворення видів...

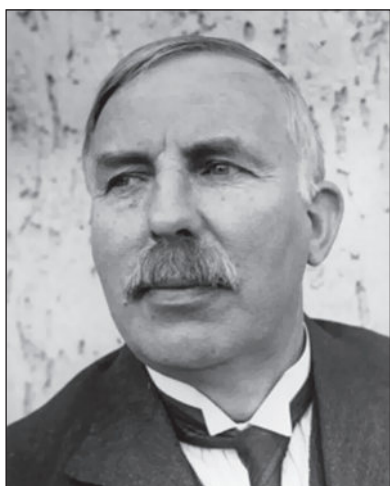
Це, без сумніву, головна праця всього мого життя. Із першої своєї появи вона мала успіх. Успіх... можливо, значною мірою можна приписати тій обставині, що я відібрав лише найбільш наочні факти й висновки. Крім того, упродовж багатьох років я дотримувався золотого правила: щоразу, коли мені потрапляли

в пресі нові спостереження або думки, які суперечили моїм загальним висновкам, я незмінно й негайно робив із них виписки, оскільки переконався на досвіді, що вони значно легше забуваються, ніж факти й думки сприятливі. Завдяки цій звичці не було висунуто проти моїх поглядів майже жодного заперечення, на яке я раніше вже не звернув увагу й не спробував дати на нього відповідь.

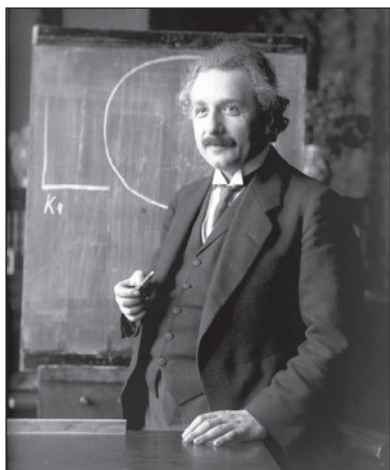
- ?
1. Який зміст мала головна праця Ч. Дарвіна?
  2. Які методи наукових досліджень, на думку вченого, забезпечили успіх його праці?

Марія Кюрі

Ернест Резерфорд

Альберт Ейнштейн

Нові відомості про будову матерії спричинили появу нових міждисциплінарних наук. Електронна теорія будови атома дозволила під іншим кутом зору подивитися на періодичний закон хімічних елементів, який відкрив російський вчений Д. Менделєєв. Було встановлено, що порядковий номер елемента в періодичній системі має не лише хімічний, а й фізичний зміст, оскільки він відповідає кількості електронів у шарах оболонки того чи іншого атома.

Тісний зв'язок між фізикою та хімією обумовив формування такої дисципліни, як фізична хімія, що досліджує фізичні явища під час хімічних реакцій. Швидкими темпами розвивалися електро- і фотохімія, хімія органічних речовин природного походження (біохімія) і хімічна фармакологія.

Спіраючись на досягнення біології (вчення про клітинну будову організмів), теорію чеського натураліста Г. Менделя про чинники, що впливають на спадковість, німецький вчений **Август Вейсман** та американський вчений **Томас Морган** створили основи генетики — науки про передачу спадкових ознак у рослинному й тваринному світі.

Класичні дослідження фізіології серцево-судинної системи та органів травлення здійснив російський вчений **Іван Павлов**. Вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, він розробив теорію умовних рефлексів.

Досягнення біологічних наук стали потужним поштовхом до розвитку медицини. Продовжуючи дослідження визначного французького бактеріолога Л. Пастера, співробітники Пастерівського інституту в Парижі вперше розробили запобіжні щеплення проти сибірки, курячої холери та сказу. Німецький мікробіолог **Роберт Кох** і його численні учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтерії, сифілісу та винайшли ліки проти цих хвороб.

Завдяки успіхам у хімії медицина поповнилася низкою нових препаратів. Лікарі різних країн світу розробляли основи наукової санітарії та гігієни, заходи профілактики й запобігання епідемій.

З ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІКИ ТА ЇХ ПРИКЛАДНЕ ЗНАЧЕННЯ. Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва та винахід наприкінці XVIII ст. парового двигуна уможливили розвиток технічного прогресу в промисловості. Суть нового етапу технічного прогресу, що розгорнувся в першій половині XIX ст., полягала у створенні машин за допомогою машин. Отже, у промисловості однією з головних галузей стало машинобудування.

Виготовлення машин потребувало великої кількості металу, тому металургійна промисловість почала вдосконалюватися. Англійський інженер **Генрі Бессемер** винайшов для виробництва чавуну, заліза та сталі обертову піч — конвертер, а французький інженер **П'єр Мартен** — піч для виготовлення сталі високої якості. Як самостійна галузь виникла хімічна промисловість. Значні досягнення мала текстильна промисловість. Завдяки механізованому нанесенню малюнка на тканину замість 50 робітників цю роботу виконували двоє.

Прикладом технічного прогресу в першій половині XIX ст. стали зміни в друкарстві. На початку століття для друку використовували ручний верстат. Згодом він поступився місцем механічному, який також постійно вдосконалювали. Так, у 1816 р. в Лондоні друкували 1100 примірників газети «Таймс» на годину, а в 1850 р. — уже 10 тисяч.

Швидкими темпами розвивався транспорт. Основним засобом пересування на суходолі стали залізниці. На морських шляхах вітрильники поступово витіснялися пароплавами. У 1807 р. відбулося випробування першого пароплава **Роберта Фултона**. На початку століття в США та Англії з'явилися перші автомобілі з паровим двигуном. Швидкість їхнього руху в Англії обмежувалася 4 км/год.

Парові машини знайшли своє застосування в сільському господарстві. У 40-х рр. XIX ст. в Англії з'явилися перші парові молотарки, а через деякий час і парові плуги. Звідси вони стали поширюватися в інші країни.

Почали вдосконалюватися й засоби зв'язку. Дуже швидко поширилися винайдений у 1836 р. американським винахідником **Семюелом Морзе** телеграфний апарат і код (азбука Морзе).

Необхідність розвитку світової торгівлі сприяла спорудженню каналів. Найбільшим із них став Суецький канал, будівництво якого в 1859 р. розпочав французький інженер **Фердинанд Лессепс**. Через десять років воно було закінчене.

Свідченням успіхів нової техніки стали залізничні тунелі. У 1843 р. було завершено будівництво такого тунелю під Темзою. Почали вдосконалюватися конструкції мостів. У 1818—1826 рр. в Англії інженер **Томас Телфорд** спорудив перший залізничний навісний міст.

Джон Реблінг побудував у США п'ять славнозвісних ланцюгових мостів. Найвідоміший із них — Бруклінський міст у Нью-Йорку, загальна довжина якого становить 1825 м.

Семюел Морзе зі своїм телеграфним апаратом

Відкриття Суецького каналу
17 листопада 1869 р.
Невідомий художник

Підвісний ланцюговий Бруклінський міст у Нью-Йорку, відкритий у 1883 р.

Томас Телфорд

ЦІКАВІ ФАКТИ

У гірничій справі набули поширення бурильні пристрої та дискові врубові машини з електричним приводом. Промислове введення крекінг-процесу — розкладу сирої нафти на різні фракції (частини) під дією високих тисків і температур — дозволило отримати в значних кількостях легке рідке паливо, передусім бензин, необхідний для автомобільної промисловості. Нові методи отримання аміаку розширили виробництво азотної кислоти та інших азотних сполук, необхідних для виробництва штучних добрив, барвників і вибухових речовин.

Томас Алва Едісон із фонографом

Брати Луї Жан та Огюст Люм'єри

? У чому полягала революційність винаходу братів Люм'єрів?

Досягнення наукової думки другої половини XIX ст. пришвидшили розвиток нової техніки та технологій. На перший план вийшли електроенергетика, машинобудування, металургія, гірничча, хімічна промисловість, транспорт. Найбільшим кроком в енергозабезпеченні промислового виробництва й транспорту стало отримання електроенергії в більших обсягах за допомогою динамо-машин, перші зразки яких з'явилися в 70-х рр. XIX ст.

Технічною подією великого значення стала поява нового класу моторів, які сконструювали німецькі винахідники **Ніколаус Отто** (1876 р.) і **Рудольф Дизель** (1897 р.). Ці компактні високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому пальному, швидко знайшли застосування в першому автомобілі Г. Даймлера і К. Бенца (1886 р., Німеччина), першому літаку братів Райт (1903 р., США) і першому дизельному локомотиві (тепловозі) компанії «Клозе-Шульцер» (1912 р., Німеччина).

У металургії важливими технічними винаходами на початку XX ст. стали конвертерний (томасівський) спосіб виплавлення сталі з чавуну з великими домішками сірки й фосфору, виплавлення високовуглецевої сталі та різних феросплавів у дугових, а потім в індукційних електропечах, а також отримання алюмінію та міді методом електролізу. У 1891 р. в Німеччині було запущено перший прокатний стан, якому надавали руху електромотори. В обробці металовиробів почали використовувати електро- та газозварювання.

У промислового й транспортного будівництві використовувалися якісні марки сталі. Усе ширше застосовувався залізобетон. Зі сталевих і залізобетонних конструкцій споруджувалися різні будівлі, мости, тунелі великих розмірів.

Завдяки винаходу котлів із високим перегрівом пари, автоматичних гальм тощо серйозних змін зазнало транспортне машинобудування. У 1904 р. було пущено перший електропоїзд.

Прискорене впровадження у виробництво нової техніки супроводжувалося збільшенням підприємств і переходом їх на випуск масової стандартизованої продукції. Основною технологією для цього стало конвеєрне виробництво. Його сутність полягає в тому, що робочі механізми й робочі місця, відповідно до технологічного процесу, подрібнено на низку простих операцій, які здійснюються безперервно. Уперше в повному обсязі таку технологію було застосовано на автомобільних заводах Генрі Форда (США). Завдяки їй на початку XX ст. вони випускали 300 тис. автомобілів на рік (половину світового виробництва). Також на початку XX ст. звичним явищем стали телефон, який винайшов **Александр Грейам Белл** у 1876 р., фонограф (**Томас Алва Едісон**, 1877 р.), радіоприймач (**Гульєльмо Марконі** та **Олександр Попов**, 1895 р.), кіно (брати **Луї Жан** та **Огюст Люм'єри**, 1895 р.), електричне освітлення вулиць, цехів, квартир тощо. У 1881 р. з'явився трамвай, а невдовзі й метро.

Значні досягнення відбулися і у військовій техніці. У 1883 р. з'явився кулемет американського інженера **Хайрема Максима**. Почалося створення авіації. Флот отримав броньовані кораблі з гарматами великого калібру й підводні човни.

4 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ. Найяскравіше основні тенденції розвитку філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст. втілилися в працях німецьких вчених — **Іммануїла Канта** (1724—1804), **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770—1831) і **Людвіга Феєрбаха** (1804—1872). Праці І. Канта та Г. Гегеля піднесли тогочасну філософську думку на нову висоту, створили передумови для подальшого розвитку вчення про будову Всесвіту, причини руху й занепаду живої природи, методи й завдання пізнання, призначення та межі людської діяльності.

Основоположником німецької класичної філософії був І. Кант. Його погляди сформувалися напередодні Великої французької революції та увібрали всю суперечливість тієї епохи. І. Кант намагався примирити непримиренне, поєднати в одній системі різномірні філософські напрямки. До матеріалістичного вчення, яке не визнає вищої духовної сили, він додав твердження про непізнаваність світу, який існує лише у свідомості людини. Отже, у працях І. Канта поєднувалися два напрямки розвитку філософії — матеріалізм та ідеалізм. Він зазнав критики як з одного, так і з іншого боку, проте наступники мислителя значною мірою продовжили його вчення.

Ідеалізм І. Канта досяг свого завершення у філософії Г. Гегеля. За основу всіх явищ природи й суспільства він брав початок, який визначав як «світовий розум», «світовий дух», «абсолютну ідею». Г. Гегель шукав зв'язки між логікою та історією, звеличував державу. Вчений дійшов висновку про шкідливість революційних перетворень у Німеччині та необхідність підтримки конституційної монархії як найкращої форми державного правління.

Під впливом Г. Гегеля формувалися погляди Л. Феєрбаха. Відкинувши ідеалізм свого вчителя, він рішуче перейшов на позиції войовничого атеїзму. Він анонімно опублікував працю, спрямовану проти віри в безсмертя душі, але був викритий і виключений з університету.

В історії філософії праці Л. Феєрбаха дістали неоднозначну оцінку. Безбожники вбачали його заслуги у відродженні й поглибленні матеріалізму, обґрунтуванні атеїзму. Інші трактували погляди Л. Феєрбаха на користь своєрідної віри, так званого сатанізму. Підстави для цього давали споглядальність і непослідовність не тільки його праць, а і вчинків: Л. Феєрбах вітав революцію 1848—1849 рр. у країнах Європи, у 1870 р. вступив до соціал-демократичної партії, але ніколи не брав участі в політичному житті.

Революція в природничих науках, становлення індустріального суспільства, криза традиційної системи світогляду спонукали до переосмислення умов життя, що змінилися, і поставили питання про його сенс. У середовищі творчої інтелігенції та діячів науки поширювалися песимістичні настрої, очікування неминучих соціальних заворушень. Водночас більшість населення сподівалася на краще. Джерелом для цього були відносно мирний розвиток Європи в 1871—1914 рр. і віра в безмежні можливості людського розуму.

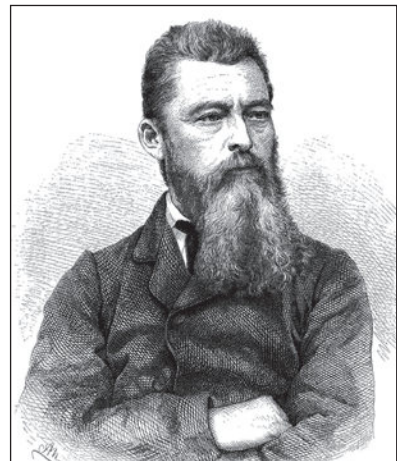
Частина філософів звернулася до класичної філософської спадщини Г. Гегеля (неогегельянство), інша — до І. Канта

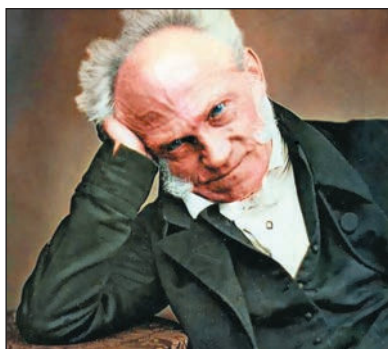
Іммануїл Кант

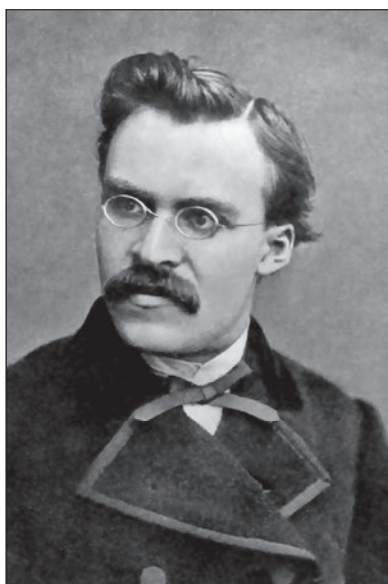
Георг Гегель

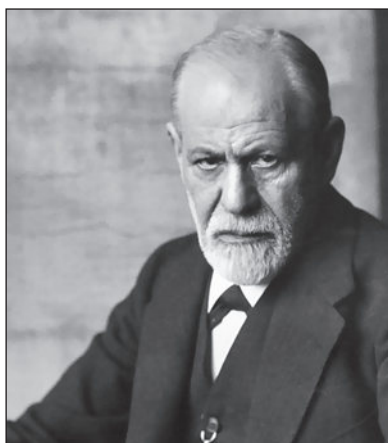
Людвіг Феєрбах

Артур Шопенгауер

Фрідріх Ніцше

Зігмунд Фрейд

(неокантіанство). У руслі тогочасних філософських пошуків перебувала й російська релігійно-філософська думка (**Дмитро Мережковський, Микола Бердяєв**).

У філософській полеміці нерідко стикалися протилежні погляди, теорії. Так, американський прагматизм пропонував вдаватися до розв'язання практичних проблем, що виникали в реальному житті. Прибічники «філософського» життя **Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше** виступали проти раціоналізму. Ф. Ніцше головну увагу приділяв критиці християнства й раціоналізму, які нібито «пригнічують волю до життя». Він пропонував подолати цей гнітючий вплив через визволення життєвих сил людини, щоб торувати шлях до надлюдини, яка стоїть по той бік добра і зла. Такі висловлювання Ф. Ніцше справедливо розцінювалися як виправдання насильства, підрич позитивних моральних цінностей людської цивілізації.

Значний вплив мало вчення французького філософа **Анрі Бергсона** про інтуїцію, яку він протиставляв інтелектуальним методам пізнання та розглядав як своєрідний інстинкт, що дозволяє проникнути в сутність речей.

Не менш значним був вплив вчення про психоаналіз, основи якого заклав австрійський вчений **Зігмунд Фрейд**. Головне в психоаналізі — це відкриття несвідомого. Вчення про несвідомі імпульси, мотивації, потяги дозволило З. Фрейд створити психотерапевтичний метод лікування неврозів, відновлення душевної рівноваги хворих. Із часом психоаналіз поширився на філософію, історію, вивчення культури та мистецтва.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в країнах Європи та США набула поширення соціологія — наука про розвиток суспільства. Певне визнання отримав соціальний дарвінізм, згідно з яким розвиток суспільства визначається біологічними закономірностями природного відбору, виживанням найбільш пристосованих. **Макс Вебер** написав працю «Протестантська етика і дух капіталізму», у якій переконливо доводив, що протестантизм відіграв вирішальну роль у становленні капіталістичних відносин.

На початку XX ст. стали популярними різні містичні окультні вчення, релігійна філософія та східні релігії.

5 ОСВІТА. Технічний прогрес XIX ст. потребував значної кількості освічених людей. Тому та система освіти, яка існувала в попередню добу й залежала від церкви, уже не відповідала потребам часу. У країнах Європи розвиток освіти в XIX ст. відбувався в напрямку забезпечення загальної безкоштовної початкової освіти й надання їй світського характеру. Також на реформування освітньої галузі вплинули ідеї лібералізму й демократії, що лише вільна та освічена людина здатна самостійно приймати рішення, брати участь у громадсько-політичному житті суспільства.

Упродовж XIX ст. у всіх країнах Європи та США були проведені освітні реформи. Їх напрямок і конкретні заходи в кожній країні були продиктовані традиціями, рівнем розвитку освіти та ступенем проникнення в суспільство ліберальних ідей.

В Австрії обов'язкова початкова освіта була запроваджена ще у XVIII ст., тому реформи відбувалися в напрямку визначення нового змісту й характеру освіти, боротьби із впливом церкви.

В Англії рішучий крок у реформуванні освіти був зроблений урядом В. Гладстона в 1870 р. із прийняттям закону про загальну обов'язкову початкову освіту. Згідно із законами 1880 і 1891 рр. вона стала повністю безкоштовною. У державних школах був ліквідований вплив церкви, але збережено викладання Закону Божого.

У Франції безкоштовна обов'язкова початкова освіта для дітей 6—13 років була запроваджена в 1881—1882 рр. Скасувалося також викладання Закону Божого. Проте залишався вільним один день для тих, хто хотів здобути і релігійну освіту, але не в приміщеннях державних шкіл. Безкоштовне, хоча й не обов'язкове навчання існувало і в США. У першій чверті XIX ст. тут розгорнувся масштабний громадський рух за створення мережі державних середніх шкіл. Перша така школа була відкрита в 1821 р. в Бостоні. Завдяки ліберальним реформам 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії також була запроваджена система початкової освіти, але вона вважалася необов'язковою. На той час рівень освіти населення Росії був найнижчим порівняно з європейськими державами.

Відбулися зміни і у вищій освіті. Виникла низка технічних вищих навчальних закладів, які випускали спеціалістів для промисловості. Також у провідних університетах світу відкривалися кафедри математики, фізики, хімії та інших дисциплін. Збільшувалася кількість студентів, але вища освіта була доступною лише для заможних людей.

Сільська вчителька.
Художник К. Трутовський, 1883 р.

ВИСНОВКИ

■ Наука в XIX — на початку XX ст. стала відігравати зовсім нову роль у суспільстві. Вона перестала бути лише засобом пізнання світу й використання знань для практичних потреб. У свідомості людей вона посіла місце релігії, пояснювала світобудову.

■ Завдяки науці на кінець XIX ст. був здійснений промисловий прорив, а сама наука стала перетворюватися на виробничу силу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У яких наукових галузях були зроблені найважливіші досягнення в XIX — на початку XX ст.? **2.** Які найголовніші наукові відкриття було зроблено в цей період? **3.** Назвіть найвідоміших вчених-винахідників XIX — початку XX ст. **4.** Які географічні відкриття були зроблені в XIX — на початку XX ст.? **5.** Назвіть головні течії у філософії цього періоду. **6.** Які нові галузі промисловості виникли в результаті впровадження технічних винаходів? **7.** Що нового відбулося в розвитку освіти?

8. Чим можна пояснити швидкий розвиток науки в XIX — на початку XX ст.? **9.** Які наукові винаходи цієї доби ви вважаєте найважливішими для розвитку світу? **10.** Чому вчення Ч. Дарвіна вважають одним із головних досягнень науки XIX — на початку XX ст.? **11.** Як у розвитку філософії знайшли відображення історичні

реалії тогочасної епохи? **12.** Охарактеризуйте найважливіші досягнення науки й техніки XIX ст., покажіть їхнє практичне значення. **13.** Висловіть своє ставлення до представників різних течій громадської думки кінця XIX ст.

14. Складіть у зошиті таблицю «Наукові досягнення XIX — початку XX ст.».

Галузь науки	Прізвище вченого	Наукове відкриття

15. Який вплив на духовне життя різних верств населення справляло становлення індустріального суспільства? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 40—41. Література та мистецтво

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: скласти уявлення про розвиток літератури та мистецтва в XIX ст.; по-знайомитися з визначними представниками літератури та мистецтва тієї доби.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які мистецькі стилі були панівними в XVII—XVIII ст.? 2. Які події XIX — початку XX ст., на вашу думку, могли найбільше вплинути на розвиток літератури та мистецтва в цей період?

Пам'ятник Й.В. Гете і Ф. Шіллеру у Веймарі (Німеччина)

Вальтер Скотт

1 НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ. У XVIII ст. розвиток літератури відбувався під безпосереднім впливом просвітителів. То був час формування в Європі економічних, політичних і духовних передумов для суттєвих змін у соціально-політичному житті. Їх наближення тонко відчували майстри художнього слова. Аналізуючи епоху, вони за допомогою художніх засобів та образів передавали її сутність і місце в історії.

Глибоку поезію творили значні представники німецького народу доби Просвітництва **Йоганн Вольфганг Гете** (1749—1832) і **Фрідріх Шіллер** (1759—1805). Обидва виступали як гуманісти, борці за прогрес і свободу народу, хоч і виражали свою мету тільки у книжках.

Людину Й.В. Гете сприймав цілісно й тільки в контексті епохи, а суспільні явища пов'язував із духовним станом людини. Він заперечував революційне насильство. Сенс буття Й.В. Гете вбачав у свободі людської особистості. Світове визнання письменнику приніс роман у листах «Страждання молодого Вертера». Філософські ідеї Й.В. Гете знайшли втілення в трагедії «Фауст». В уста головного героя вкладено віщі слова: «Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них».

Ф. Шіллер залишив людству багату спадщину як поет, драматург, історик. Ставлячи в центр усіх подій людину, основними причинами суперечок він вважав зіткнення інтересів окремих особистостей. Свої твори Ф. Шіллер присвячував переломним етапам в історії європейських країн. До таких належать історичні драми й трагедії, зокрема «Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Вільгельм Телль», трилогія «Валленштейн».

Й.В. Гете і Ф. Шіллер зробили вагомий внесок у зростання німецької свідомості й подолання роздробленості Німеччини. Вони надали світового рівня авторитету німецької літератури та визначили напрямки її подальшого розвитку.

Прагнення нового, незвичайного зумовило появу нового літературного методу — **романтизму**. Головними жанрами художнього твору стали лірика, лірична драма та ліро-епічна поема.

Риси консервативного романтизму простежуються у творчості англійського письменника **Вальтера Скотта** (1771—1832), який засуджував революцію, ідеалізував монархію. Він увійшов у світову літературу як засновник жанру соціального та історичного романів («Пуритани», «Айвенго», «Квентін Дорвард» тощо). Представниками революційного романтизму були Джордж Гордон Байрон і Персі Біші Шеллі в Англії, Віктор Гюго і Жорж Санд у Франції, Адам Міцкевич і Юліуш Словацький у Польщі. На Американському континенті жанр епічної поеми розвинув поет-романтик, вчений-філолог і перекладач Генрі Лонгфелло, автор славетної «Пісні про Гайавату». У Росії риси романтизму були притаманні творчості поетів-декабристів, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Василя Жуковського.

Одним із найпоспідовніших виразників романтичного світовідчуття був видатний англійський поет **Джордж Гордон**

Байрон (1788—1824). Аристократ за походженням, він багато читав, писав вірші. У своїх творах поет засуджував вузькі межі аристократичного життя. У 1816 р. Дж. Байрон оселився у Швейцарії. Тяжкі переживання поета-вигнанця стали основою ліричної драми «Манфред». Як і Фауст — літературний герой Й. В. Гете — Манфред розчарувався у своїх пошуках. Він страждав від докорів сумління та самотності, але постав перед читачем людиною сильною та непохитною. В Італії поет писав роман у віршах «Дон Жуан», що залишився незавершеним. У цьому творі накреслився перехід Дж. Байрона від романтизму до іншого творчого методу — реалізму.

Поет особисто підтримував боротьбу народу Греції проти турецького гноблення. До Греції були звернені останні слова Дж. Байрона: «Я віддав їй свій час, кошти, здоров'я — тепер віддаю життя. Що я міг би зробити ще?».

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

У XIX ст. у світовій літературі поширився новий творчий метод — **реалізм**. Досягнення природничих наук, соціальні заворушення ніби закликали письменників і поетів до глибинного дослідження покликів людської душі, критичного пізнання минулого й сучасного та правдивого їх зображення. Яскравими представниками нового напрямку в західноєвропейській літературі стали німецький поет і публіцист **Генріх Гейне** (1797—1856), письменники **Оноре де Бальзак** і **Стендаль** (Франція), **Чарльз Діккенс** і **Вільям Мейкпіс Теккерей** (Англія).

Реалізм у російській літературі став панівним літературним напрямком із другої чверті XIX ст. Основоположником російського реалізму був **Олександр Пушкін** (1799—1837). Вірші та поеми визначного поета пройняті любов'ю до батьківщини та свого народу, вони звеличують добро та засуджують несправедливість. Історичні сюжети використано в драмі О. Пушкіна «Борис Годунов» і повісті «Капітанська дочка».

Завдяки поетичному, глибоко виразному змалюванню російської дійсності неповторний вплив на розвиток культури Росії справив **Михайло Лермонтов** (1814—1841). Творами «Ревізор», «Мертві душі» **Микола Гоголь** (1809—1852) започаткував критичний характер реалізму.

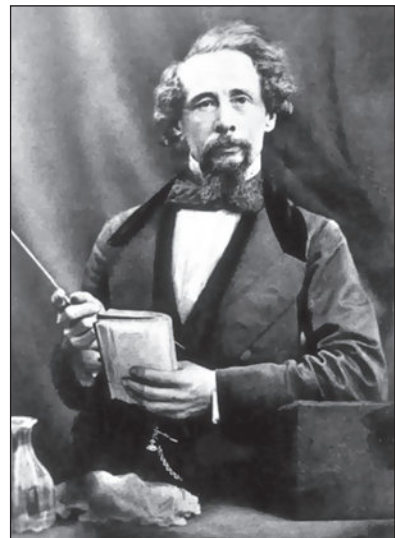
Геніальним проникненням у світ людини відзначалася творчість російського письменника **Льва Толстого** (1828—1910). У 90-х рр. XIX ст. він працював над романом «Воскресіння», у якому посилювалися соціальна критика письменника, його незгода з панівною мораллю. У художніх і публіцистичних творах початку XX ст. («Хаджи-Мурат», «Після балу», «За що?» тощо) знайшли відображення події, що найбільше хвилювали російське суспільство. Ідеї гуманізму не тільки пронизували творчість Л. Толстого, а й спонукали його до благодійницької діяльності.

Дж. Байрон у костюмі грецького військового. Невідомий художник

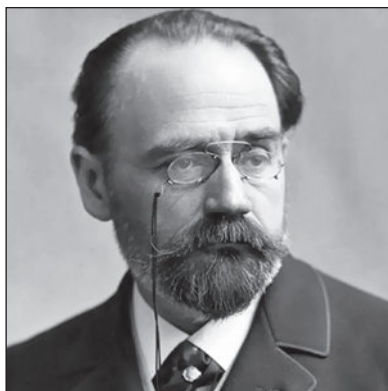
Оноре де Бальзак

Чарльз Діккенс

Оскар Вайлд

Еміль Золя

Дон Кіхот і Санчо Панса.
Художник О. Дом'є, 1868 р.

Англійський письменник **Оскар Вайлд** (1854—1900) написав низку творів, у яких критично відтворив звичаї сучасного йому світу. Інколи соціальне спрямування змісту поступалося витонченістю форми, проте вдало виписані характери героїв, переконливість, високий естетичний рівень творів забезпечили їм довге життя. Досі на сценах театрів ставляться п'єси О. Вайлда «Ідеальний чоловік», «Як важливо бути серйозним» та інші.

Життю простих людей були присвячені новели французького письменника **Гі де Мопассана** (1850—1893). Його новелістика справила значний вплив на розвиток цього жанру. Ідеї гуманізму дістали виразне втілення у творах Г. Мопассана завдяки бездоганній майстерності автора, знанню тонкощів людської психіки, умінню охопити та всебічно оцінити складні явища суспільного життя. Незвичайність людської долі, її залежність від панівної в суспільстві моралі Г. Мопассан розкрив у романах «Життя», «Любий друг», «П'єр і Жан».

Ранні твори французького письменника **Еміля Золя** (1840—1902) відзначені романтизмом. Із часом він став одним із найвидатніших представників реалізму, перейшовши до створення широких полотен про найяскравіші події в історії Франції. Через світобачення окремих станів і конкретних героїв Е. Золя змалював суперечності тогочасного суспільства, розкрив духовне убозтво й користоловство одних та духовну велич і благородство інших.

Діячів мистецтва й літератури на межі XIX—XX ст. хвилювали не лише суто творчі проблеми, а й соціальна несправедливість, колоніалізм, мілітаризм і війни — усі складнощі й суперечності тогочасного життя. У багатьох літераторів такі відчуття породжували настрої песимізму, туги. Це знаходило відображення в їхній творчості, де виразно проявлялася тенденція до критики несправедливостей суспільного ладу, людських взаємин, долі творчої особистості в суспільстві.

2 ЖИВОПИС У ЖИТТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА. Суспільна свідомість і стан душі художника знаходили своєрідне втілення у творах образотворчого мистецтва. Одним із його видів є живопис — художнє відображення на полотні, дереві, папері, стіні зовнішнього та внутрішнього світу людини, природи, реальних чи уявних образів і подій. Художники XIX ст. належали до різних течій, але вони залишили після себе безсмертні твори, що передають відносини людини й суспільства, неповторну красу природи, побутові та історичні сцени, портрети сучасників, міфологічні мотиви тощо.

Визначним явищем у світовій культурі стало французьке образотворче мистецтво, славу якого склали Ежен Делакруа, Оноре Дом'є, Гюстав Курбе, Жан-Франсуа Мілле, художники барбізонської школи.

Яскравим представником і лідером школи романтизму в мистецтві став французький живописець і графік **Ежен Делакруа** (1798—1863). Е. Делакруа писав картини, сповнені людських емоцій, захоплюючих сюжетів. Його художні засоби — виразність та одухотвореність образів, динамічна композиція,

Човен Данте (Данте і Вергілій).
Художник Е. Делакруа, 1822 р.

Етапи життя.
Художник К. Д. Фрідріх, 1834 р.

насичені кольорі, експресивність — мали значний вплив на наступні покоління митців. Частину полотен Е. Делакруа присвятив подіям Великої французької революції. Його найвідоміші картини — «Данте і Вергілій», «Свобода на барикадах», «Битва під Пуатьє». Також він створював психологічні портрети, оригінальні пейзажі, натюрморти, розписував палаци, галереї та церкви.

На відміну від офіційно визнаних художників, частина живописців Франції закликала вийти з майстерень і зблизитися з природою. Такі митці переїхали з Парижа до села Барбізон, розташованого в лісі. Вони тонко відчували природу й майстерно передавали її реальні образи. Роботи барбізонців підкреслено продумані й довершені, вони позбавлені соціальної упередженості. Так, у 30—60-х рр. XIX ст. виникла барбізонська школа французьких художників-пейзажистів, до якої належали **Теодор Руссо, Жюль Дюпре, Нарсіс Діаз де ла Пенья** тощо.

Захоплення природою своєї країни висловлювали німецькі живописці **Каспар Давид Фрідріх** і **Ганс Тома**. Особливістю їхніх картин стало поєднання духовного світу людини з природою. Інколи вони навіюють смуток, проте в кожному творі відчувається багатство душі автора. Старанно підібрані фарби надавали картинам святковості, урочистості.

Визнання пейзажистів завоювали британські митці **Джон Констебль** і **Джозеф Вільям Тернер**. Дж. Констебль умів бачити неповторну красу природи й передавати її на своїх полотнах з усім багатством відтінків. Він міг творити картини за різних погодних умов, завжди зберігаючи при цьому одухотвореність, гармонійність і велич природи. Дж. Тернер, окрім пейзажів, писав архітектурні й морські краєвиди, переплітаючи релігійні та міфологічні мотиви.

Джордж Доу останні десять років життя працював у Петербурзі. Його перу належать понад 300 портретів учасників Вітчизняної війни 1812 р., у тому числі полководців М. Кутузова й М. Барклая-де-Толлі. Майстерно виконані Дж. Доу портрети

Шлюз.
Художник Дж. Констебль, 1824 р.

Пожежа в лондонському парламенті.
Художник Дж. В. Тернер, 1835 р.

Дом Бальо в Барселоні (Іспанія), зведений архітектором Антоніо Гауді у стилі модерн

Інтер'єр квартири у стилі модерн

Плакат до Дягілєвських балетних сезонів у Парижі. Художник Жан Кокто, перша половина XX ст.

героїв відзначаються точністю характеристик, урочистістю, овіяні романтизмом слави й подвигів.

У Росії виникла плеяда талановитих художників. Рисами класицизму й романтизму вирізнялася творчість **Карла Брюллова**. У картині «Останній день Помпеї» змальовано грандіозні сцени трагічного минулого. Художник переконливо передав загибель стародавнього міста, мужність і самозреченість людини в мить смертельної небезпеки. Інший російський художник **Олександр Іванов** звернувся до біблійної тематики. Його відома картина «Явлення Христа народові» уособлює і приреченість, і чекання, і духовне пробудження, і безмежну віру людей у перемогу добра й справедливості. У художників реалістичного напрямку **Олександра Венеціанова** і **Павла Федотова** переважали соціальні мотиви та образи, побутові сцени, які точно відтворювали російську дійсність.

3 НЕОРОМАНТИЗМ. СТИЛЬ МОДЕРН. На межі XIX—XX ст. виник неоромантизм, що прагнув синтезу (поєднання) й переосмислення минулого культури, особливо європейської.

У руслі неоромантизму формувався літературний **символізм**, що виник у Франції. Там у 60—70-х рр. XIX ст. символізм охопив й інші форми мистецтва — театр, живопис, музику. Головним засобом художнього пізнання вважався символ. Поєднання реального й таємного, соціального та індивідуального, звернення до міфів, пошуки містичної відвертості й новизни визначили естетику символізму. Центральним у ньому був культ вічної жіночності як зразок найвищої земної досконалості. У Росії цю художню течію представляли письменники й поети **Валерій Брюсов**, **Олександр Блок**, **Андрій Бєлий**, **Леонід Андрєєв**, композитор **Олександр Скребін** та інші.

В образотворчому мистецтві символізм упроваджувався засобами стилю **модерн**, який поєднував різні форми пластичних мистецтв, універсальну демократичну мову та ідеї загального синтезу — реального та ідеального, сутності й функціональності.

Прагнення створити досконалі синтетичні моделі яскраво проявилось в архітектурі. Архітектор творив споруду від початку до кінця — від складання проекту до архітектурної обробки. Так забезпечувалася єдність стилю. Прикладом такого витвору є приватний будинок Рябушинського в Москві, побудований за проектом архітектора **Федора Шехтеля**. Стиль модерн в архітектурі поєднував тенденції, що диктувалися бажанням архітекторів використати нові будівельні матеріали — сталь, скло, залізобетон — і водночас підкреслити розкіш, витонченість, декоративність. Важливою рисою модерну в архітектурі були орієнтація на потреби певних соціальних верств і залучення національних елементів виразності.

У театральному мистецтві особлива увага приділялася основним засобам сценічного втілення: живопису декорацій, унікальним ескізам костюмів, хореографії, сценічним діям. Вони стали органічними, рівноправними компонентами, співзвучними грі акторів. Театр найповніше реалізував ідеї синтетичного

мистецтва. Великою подією в культурному житті Європи на початку XX ст. були Дягілевські російські сезони в Парижі, під час яких організовувалися виставки, театральні гастролі, зустрічі діячів мистецтва. На початку XX ст. Москва, Париж, Мюнхен, Венеція стали центрами міжнародного обміну в мистецтві.

У музичній культурі неоромантизму провідне місце посідав **Ріхард Вагнер**. Згодом пошуками синтетичного мистецтва переймався О. Скрейбін (досліди світломузики, створення музичних драм — містерій).

На початку XX ст. великої популярності набув новий вид синтетичного мистецтва — кінематограф. Зірки кіно того періоду — **Макс Ліндер**, **Чарлі Чаплін** — здобули світове визнання.

4 ІМПРЕСІОНІЗМ ТА АВАНГАРДИЗМ. Характерний для образотворчого мистецтва останньої третини XIX ст. імпресіонізм на початку XX ст. зазнав глибокої кризи, як і все мистецтво XIX ст. Принципи імпресіонізму, його метод чітко визначали представники цього напрямку: бачити, вірити, виражати — у цьому все мистецтво; я пишу те, що зараз відчуваю.

Розкладенням фарб на складники, а об'єкта — на мозаїку яскравих плям імпресіоністи прагнули в живописі створити загальне відтворення свого сприйняття об'єкта. Серед найвідоміших імпресіоністів можна виділити **Едуарда Мане**, **Клода Моне**, **Огюста Ренуара**.

Наприкінці XIX ст. імпресіонізм заступили нові художні течії, представники яких переважно спиралися на модерн і критикували чуттєве мистецтво.

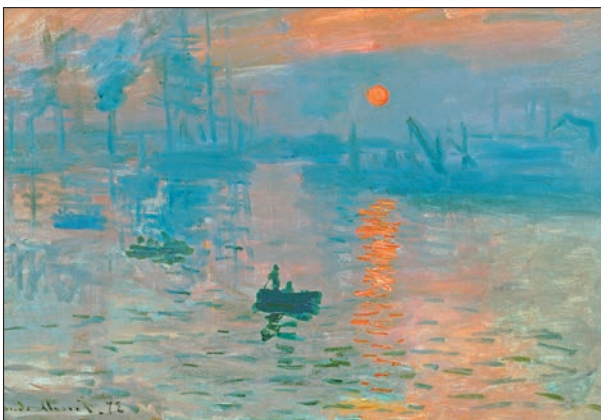
Французький художник **Поль Сезанн** першим вийшов за межі імпресіоністського бачення природи й простору, започаткувавши **постімпресіонізм**. Він винайшов нові художні засоби й на своїх картинах наче розширив простір. На його пейзажах сходяться або зриваються вниз схили, вигинається дзеркало водної поверхні тощо. Якщо імпресіоністи пробудили до життя світло й колір у зображенні, то П. Сезанн пішов далі. Також до художників-постімпресіоністів належали **Вінсент Ван Гог**, **Поль Гоген** та інші.

Ріхард Вагнер

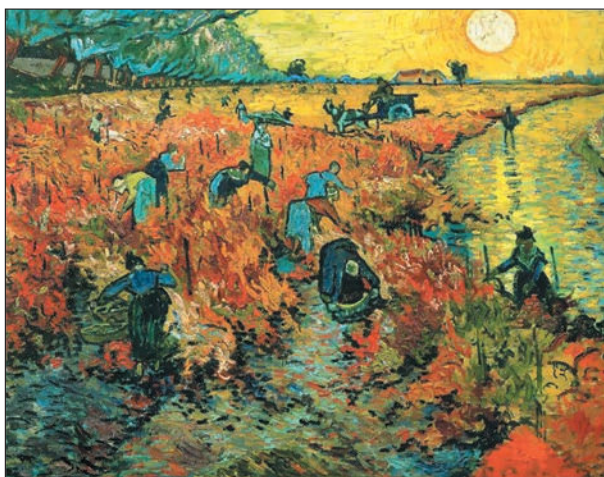
Чарлі Чаплін

Гора Сент-Віктуар.
Художник П. Сезанн, 1896 р.

Враження. Схід сонця. Художник К. Моне, 1872 р.

Сніданок веслярів. Художник О. Ренуар, 1881 р.

Червоні виноградники в Арлі.
Художник В. Ван Гог, 1888 р.

Ареареа (Пустотливий жарт).
Художник П. Гоген, 1892 р.

Три музиканти.
Художник П. Пікассо, 1921 р.

Чорний супрематичний квадрат.
Художник К. Малевич, 1915 р.

Постімпресіонізм відкрив простір новим художнім течіям, які відмовилися від простого відтворення баченої поверхні реальних об'єктів. Вони прагнули проникнути в сутність явища, розкрити внутрішній світ, характер людини.

Настав новий, перехідний період у розвитку мистецтва, архітектури, літератури, театру. Представники нових течій проголошували себе прихильниками мистецтва **авангарду**, через що їх назвали авангардистами.

Значний вплив на розвиток авангарду справив **кубізм**. Засновниками цього напрямку вважаються художники **Пабло Пікассо**, **Марсель Дюшан** і **Жорж Брак**.

Представники кубізму створили нові форми багатовимірної перспективи: розкладаючи об'єкт на геометричні форми, художники зображували його з усіх боків, показуючи й невидимі грані. Представники кубізму намагалися знайти енергетичний центр об'єкта, його внутрішній зміст. Іспанський і французький художник П. Пікассо працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценографії, багато експериментував. Реалізм у його творчості поєднувався з деформацією та руйнуванням композиції.

Подальший розвиток кубізму привів до створення художником **Казимиром Малевичем** нового напрямку в мистецтві авангарду — **супрематизму** (від латин. *supremus* — найвищий). Світ його картин перебуває поза межами земного виміру. На білому тлі неначе летять геометричні фігури, позбавлені змістовних елементів. Найвідоміший твір К. Малевича — «Чорний супрематичний квадрат». Інший засновник безпредметного живопису — **Василь Кандинський** — свої абстракції творив на основі символів.

Абстракціонізм і безпредметність — найвище досягнення авангарду. Представники мистецтва намагалися по-філософському обґрунтувати свою творчість. У філософських працях художники К. Малевич, В. Кандинський, композитор О. Скрибін підкреслювали неможливість втілення своїх поглядів у життя,

вважаючи їх філософією мистецтва. Із часом творчі відкриття авангардистів знайшли відображення в конструктивізмі, функціоналізмі (архітектура), дизайні.

Тим часом інші митці, зокрема французький художник **Анрі Матісс**, спираючись на ідеї модерну, у своїй творчості зверталися до природи, людини. У картині «Танець» А. Матісса показано гармонію неба, землі, людини; кольорів — блакитного, зеленого, оранжевого; стану — спокою й руху та їх поєднання в стрімкому танці.

Отже, в авангардизмі чітко простежуються два основні напрямки: один спрямований у майбутнє, інший повернутий до людини, природи.

5 МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО. Різновидом творчої діяльності та спілкування людей є музичне мистецтво, яке відображає дійсність у художніх звукових образах.

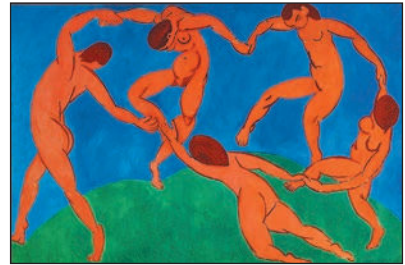
Музичне мистецтво в XIX ст. розвивалося під знаком пошуку нових засобів вираження всього розмаїття людських почуттів. Найбільший вплив на формування музики Нової доби справив німецький композитор **Людвіг ван Бетховен** (1770—1827). Його твори стали неопіненним внеском у світову музичну культуру. Вони дали поштовх до розвитку всіх жанрів музичного мистецтва, розширили його зміст і творчі межі. Великий композитор поєднував у собі обдарованість, бездоганне знання музики, громадянську позицію мужньої та самовідданої людини. У розквіті сил він написав чудові сонати — «Місячну», «Крейцерову», «Героїчну», а в зрілі роки — знамениту Дев'яту симфонію. Незвичайна емоційна сила його музики переросла межі класицизму та справила величезний вплив на нове покоління композиторів-романтиків.

На початку XIX ст. під впливом ідей романтизму в багатьох європейських країнах виникли національні музичні школи — австрійська (Франц Шуберт — пісенний цикл «Красуня-млинарка»), норвезька (Едвард Гріг — пісенний цикл «Зі скель і фіордів»), польська (Фредерік Шопен — мазурки й полонези), чеська (Бедрих Сметана, Антонін Дворжак — «Слов'янські танці»), угорська (Ференц Ліст — «Угорська рапсодія»), фінська (Ян Сибеліус), німецька (Карл Вебер — концертна фортепіанна п'єса «Запрошення до танцю»), французька (Гектор Берліоз — «Фантастична симфонія»). Композитори-романтики використовували у своїй творчості народні мелодії.

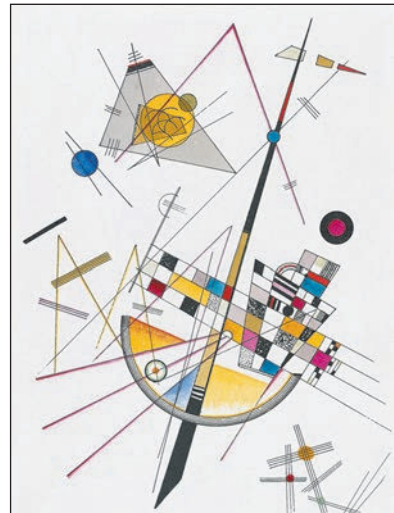
Найпопулярнішими музичними жанрами в XIX ст. були вальс, опера та інструментальні п'єси.

Одним із найбільших центрів світової музичної культури була Віденська придворна опера. Австрія взагалі із XVIII ст. славилася оперними виставами. Якщо спочатку переважали італійські опери, то в XIX ст. на сценах Австрії ставили твори австрійських, італійських, німецьких, французьких композиторів. У Віденській опері виконувалися твори В. А. Моцарта, Л. Бетховена, Дж. Верді, Й. Штрауса, П. Чайковського.

Італійський скрипаль і композитор **Нікколо Паганіні** (1782—1840) був одним з основоположників музичного романтизму. Він

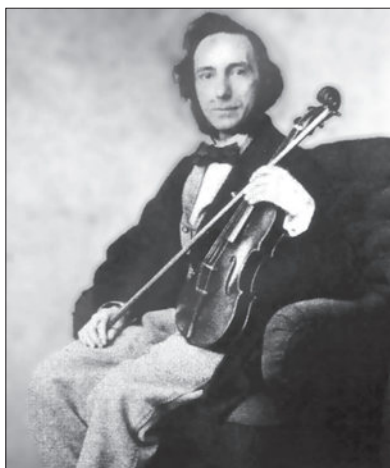
Танець.
Художник А. Матісс, 1910 р.

М'яка напруженість.
Художник В. Кандинський, 1923 р.

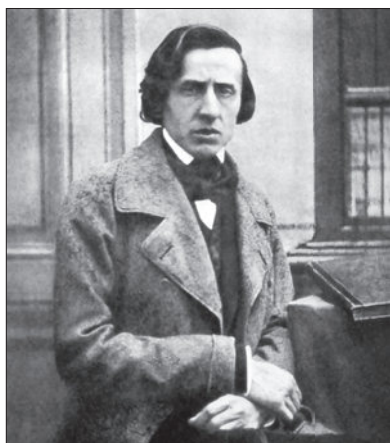
Людвіг ван Бетховен.
Художник Й. К. Штілер, 1820 р.

Нікколо Паганіні

Джузеппе Верді.
Художник Дж. Больдіні, 1886 р.

Фредерік Шопен

дав безліч концертів у багатьох європейських країнах. Н. Паганіні написав понад 200 п'єс для гітари та низку концертів для скрипки з оркестром і соло.

Твори італійського композитора **Джузеппе Верді** (1813—1901) здобули визнання в середині XIX ст. Романтичні тенденції його ранніх опер поступилися яскравим образам простих людей, драма яких пов'язана із суспільно-політичними заворушеннями. Опер «Трубадур», «Травіата», «Аїда» увійшли до скарбниці світового оперного мистецтва. Водночас Дж. Верді уславився в історії музичної культури і як реформатор. Він рішуче змінив структуру й характер італійської опери, наповнив її чудовим вокалом, драматизмом, мелодійністю.

Зусиллями Дж. Верді, а також **Джоаккіно Россіні** («Севільський цирюльник»), **Ріхарда Вагнера** («Перстень нібелунга»), **Жоржа Бізе** («Кармен»), **Петра Чайковського** («Пікова дама») та інших у Європі розвивалися різні жанри опери. В опері завдяки поєднанню драматичного сюжету, музики, голосів співаків відбувався могутній емоційний вплив на глядачів, дозволяючи композиторам писати твори, які відбивали дух епохи.

Творчість французького композитора й диригента **Гектора Берліоза** (1803—1869) належить до течії романтизму. За духом його твори близькі до творів В. Гюго в літературі та Е. Делакруа в живопису. Суперечності романтизму — загальнодоступність, близькість до народу, героїчність, а також крайній індивідуалізм — були властиві й творчості Г. Берліоза. Від захоплення революційними подіями в європейських країнах він перейшов до академізму, оспівування сюжетів релігійної та античної історії.

Елементи музики слов'янських народів, у тому числі українського, увібрала творчість польського композитора й піаніста **Фредеріка Шопена** (1810—1849). Він був творцем нових стилів і жанрів фортепіанної музики, написав десятки творів, що посідають окреме місце у світовому музичному мистецтві.

Неперевершеним майстром втілення в музиці російської поезії був **Михайло Глінка** (1804—1857). І досі виконуються його романси, опери «Іван Сусанін» («Життя за Царя») і «Руслан і Людмила». Пісні композитора постійно входять до репертуару українських митців і виконавчих колективів.

Від опери відокремився жанр оперети (мюзиклу) — комедійного музичного спектаклю з веселою музикою, що легко запам'ятовується. З'явилися перші естрадні співаки.

Якщо для прослуховування оперного твору потрібно було відвідувати театр, то інструментальні п'єси могли виконуватися в будь-якому приміщенні або навіть на вулиці. Фортепіано, скрипка, віолончель, флейта, гітара стали улюбленими інструментами музикантів. Твори Роберта Шумана «Метелик», «Дитячий бал», Каміля Сен-Санса «Рондо капрічіозо», «Лебідь» і зараз із задоволенням виконуються на концертах.

6 **АРХИТЕКТУРА.** Успіхи промислового перевороту, збільшення кількості міського населення потребували зведення різноманітних будівель промислового та громадського призначення,

Паризька вулиця в дощову погоду.
Художник Г. Кайботт, 1877 р.

Критий ринок у Парижі. 80-ті рр. XIX ст.
Художник Ж. Лівен

заводських корпусів, виставкових і торговельних приміщень, вокзалів, мостів, банків та інших споруд, перепланування кварталів, створення нових транспортних комунікацій. Прикладом реконструкції міста стала перебудова Парижа, проведена в 1853—1870 рр. під керівництвом префекта Ж. Е. Османа та архітектора Ж. Алфана.

Замість вузьких вуличок центру Парижа з'явилися широкі бульвари, парки із зеленими насадженнями. Квартали бідняків у центрі столиці Франції зникли. Віднині паризькі робітники оселялися здебільшого в приміській зоні Парижа. У місті були створені водопровідна та каналізаційна системи. За проектом архітектора **Віктора Бальгара** з використанням металевих конструкцій з'явилося диво будівельного мистецтва того часу — критий ринок, який дістав назву «Нетрі Парижа».

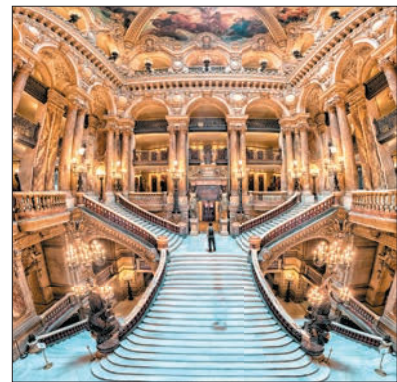
Архітектори другої половини XIX ст. широко використовували форми різноманітних стилів минулого — від романського до класицизму, іноді дивовижним чином поєднуючи їх. Такий спосіб побудови архітектурних споруд дістав назву «еклектизм» (поєднання різних стилів). Його особливостями були прагнення максимальної святковості громадських будівель, перевага над класичними будівельними матеріалами їх імітацій, панування багатих ліпних прикрас. Прикладом еклектизму є зведена в 1861—1874 рр. **Шарлем Гарньє** будівля Паризької опери.

Важливе значення здобули нові будівельні матеріали — залізо та скло. Залізний каркас будівель, широкі скляні вікна та стіни створювали новий образ архітектури століття промислового перевороту. Однією з перших споруд такого типу став збудований за проектом **Джозефа Пакстона** на першій Всесвітній виставці 1851 р. в Лондоні Кришталевий палац.

У 1889 р. французький інженер **Гюстав Ейфель** створив із металевих конструкцій 300-метрову вежу, яка дістала назву

Кришталевий палац у Лондоні.
Невідомий художник

Еклектичні парадні сходи
Паризької опери («Гранд-опера»,
«Опера Гарньє»)

Статуя Свободи в Нью-Йорку.
Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Статуя Свободи — одна з найбільших статуй у світі (46 м). Вона була подарунком народу США від народу Франції з нагоди 100-річчя незалежності. Ідею створити пам'ятник на честь цієї дати висунув французький історик Едуард де Лабуле. Франція та США, на його думку, могли б створити символічну співдружність на згадку про їх союз під час Війни за незалежність. Ця пропозиція надихнула молодого, але вже відомого скульптора Фредеріка Бартольді (1834—1904). Його ідеєю було створення велетенської металевої фігури, яку частинами привезли б до США. Ф. Бартольді закінчив роботу в 1884 р. У розібраному вигляді у 210 величезних скринях статую доправили в США. Крім того, Франція подарувала 450 тис. доларів на роботи з її встановлення. Статуя постала на острові Бедлов Айленд (зараз — острів Свободи) у нью-йоркській гавані 28 жовтня 1886 р. Факел Свободи освічується 19 лампами. На п'єдесталі Статуї Свободи вибито сонет «Новий Колос». Його автором є емігрантка з Росії Емма Лазарус (1849—1887). До цоколя статуї відвідувачі піднімаються ліфтом, далі до кінця — винтовими сходами на майданчик із 25 вікнами.

Ейфелева вежа. Вона стала невід'ємною частиною архітектурного обличчя Парижа.

У США в 1880 р. з'явився перший у світі багатопверховий хмарочос. Основою цієї будівлі був металевий каркас, прихований за масивним кам'яним фасадом. У XX ст. хмарочоси стали в більшості великих міст світу.

ВИСНОВКИ

■ У XIX — на початку XX ст. було зроблено величезний внесок до скарбниці світової культури. У літературі та мистецтві спостерігалася швидка зміна художніх стилів і напрямків. Це відбувалося дуже стрімко, і в якийсь період

часу різні стилі співіснували, що зробило мистецтво та літературу надзвичайно різноманітними. Змінилося також місце культури в житті суспільства — вона стала масовою, зріс її вплив на суспільне життя.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які течії, стилі, творчі методи існували в літературі та мистецтві в XIX — на початку XX ст.? **2.** Назвіть найвідоміших письменників і поетів цієї доби. **3.** Коли поширився реалістичний метод у літературі та мистецтві? **4.** Які художники представляли реалізм у мистецтві XIX — початку XX ст.? **5.** Які нові будівельні матеріали стали використовувати в тогочасному будівництві?

6. Яку роль відігравали література, мистецтво, музика в розвитку суспільства та становленні людської особистості? **7.** Які гуманістичні, загальнолюдські цінності залишили нам у спадок діячі художньої культури XIX — початку XX ст.? **8.** Як технічний прогрес вплинув на розвиток архітектури? **9.** Чому виникли національні музичні школи? **10.** Чим зумовлена зміна стилів, напрямків, методів у мистецтві, літературі впродовж XIX — початку XX ст.?

11. Заповніть у зошиті таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в XIX — на початку XX ст.».

Течії, стилі, мистецькі методи	Період панування	Особливості	Представники	Найвідоміші твори
Класицизм				
Романтизм				

12. На прикладах творчості письменників, художників, композиторів, архітекторів покажіть, які моральні цінності було покладено в основу розвитку художньої культури XIX — початку XX ст. Підготуйте повідомлення.

Практичне заняття

Зародження масової культури

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли з'явилися перші газети? 2. Як формувалася суспільна думка у XVIII ст.?

МЕТА

Визначити, що таке масова культура, які її ознаки; на підставі аналізу наведеного тексту з'ясувати, якими були причини появи масової культури; шляхом дискусії сформувати уявлення про вплив масової культури на суспільство.

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомтеся із запропонованими матеріалами, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

На кінець XIX ст. більшість жителів країн Європи та США були освіченими. Завдяки успіхам промислового перевороту зріс життєвий рівень населення, а через зменшення робочого дня в жителів міст з'явився вільний час. Усе це створило передумови того, що споживачами літератури та мистецтва став не лише незначний прошарок освіченої еліти, а й великі маси простих людей. Виникло нове історичне явище — **масова культура**.

Поряд із книгами, які були розраховані на вишуканих читачів, з'явилися твори, орієнтовані на смаки й потреби звичайної освіченої людини. У XIX ст. утвердилися такі літературні жанри, як пригодницький і детективний романи.

Класичними пригодницькими романами стали твори американця Фенімора Купера, англійців Томаса Майна Ріда і Роберта Льюїса Стівенсона, французів Луї Жаколю, Ежена Сю, Гюстава Емара і Луї Буссенара. Американець Едгар По в 1841 р. написав перше детективне оповідання «Убивство на вулиці Морґ». У 1887 р. англієць Артур Конан Дойль надрукував перше оповідання, героєм якого став Шерлок Холмс.

Наприкінці XIX ст. з'явився вид мистецтва, який незабаром став наймасовішим. 28 грудня 1895 р. у «Гран-кафе» на бульварі Капуцинок у Парижі брати Л. та О. Люм'єри вперше показали сінematограф — апарат, який демонстрував рухомі фотографії. Першим глядачі побачили фільм «Прибуття потяга...». За кілька тижнів такі апарати й фільми Люм'єри вже презентували в Римі, Відні, Берліні, Лондоні, Петербурзі, Москві тощо; незабаром — у США, Індії, Австралії, Єгипті. Так виникло кіно.

Масова культура стала вагомим чинником формування громадської свідомості. Стаття в газеті або журналі, книга, спектакль, кінофільм іноді перетворювалися на значну подію в суспільстві.

Із появою масової культури письменники, художники, артисти, журналісти ставали більш незалежними від смаків і грошей заможних людей, оскільки їхня праця стала добре оплачуватися. Натомість значно знизилися й вимоги до якості творів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1790 р. у Великій Британії було видано 370 найменувань книг, а в 1900 р. — уже 6 тис. У середині XIX ст. Британський музей, де були зібрані шедеври світового мистецтва, у вихідні дні відвідувало понад 30 тис. осіб.

Артур Конан Дойль

Кадр із першого фільму «Прибуття потяга на вокзал Ла-Сьйота» тривалістю 50 секунд

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке масова культура? 2. Що зумовило появу масової культури? 3. Назвіть приклади проявів масової культури в тогочасному суспільстві та визначте їх вплив

на події. 4. Обговоріть у групах: поява масової культури — це позитивне чи негативне явище? 5. Сформулюйте перелік особливостей, які вирізняють масову культуру.

Узагальнення знань

за розділом IV «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (друга половина XIX — початок XX ст.) та розділом V «РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (кінець XVIII — початок XX ст.)»

1. Складіть перелік найважливіших подій, що були визначальними в міжнародних відносинах останньої третини XIX — початку XX ст.
2. Назвіть імена видатних діячів культури, що визначали її розвиток у XIX ст.
3. Чим була зумовлена зміна стилів упродовж XIX ст. (класицизм — романтизм — реалізм — критичний реалізм — імпресіонізм — символізм — постімпресіонізм — модерн)?
4. Поясніть значення понять і термінів: «сипаї», «Індійський національний конгрес», «тайпіни», «опіумні війни», «пробудження Азії», «три народні принципи», «молодотурки», «Троїстий союз», «Антанта», «військово-політичний союз», «гонка озброєнь», «романтизм», «класицизм», «реалізм», «модерн», «масова культура».
5. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) розкажіть про колоніальний поділ світу на початку XX ст.;
  - 2) визначте місце зіткнення колоніальних інтересів провідних країн світу.
6. Чому повстання сипаїв, тайпінів, бабітів, іхетуанів зазнали поразки? Зробіть порівняльний аналіз цих історичних подій.
7. Проаналізуйте та дайте оцінку наслідкам колоніальної експансії європейських держав, США та Японії в другій половині XIX — на початку XX ст.
8. Визначте основні причини загострення міжнародних відносин на початку XX ст. Чим була зумовлена поява військово-політичних блоків? Доведіть, що англо-німецькі суперечності наприкінці XIX — на початку XX ст. стали визначальними в міжнародних відносинах.
9. Складіть таблицю основних технічних винаходів і наукових відкриттів XIX — початку XX ст.
10. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте розповідь про життя та творчість одного з діячів світової культури XIX — початку XX ст.

Узагальнення до курсу

Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття

Поняття «довгого» XIX століття запровадив видатний англійський історик Ерік Гобсбаум (1917—2012). Воно починається з Великої французької революції (1789 р.) і закінчується початком Першої світової війни (1914 р.). Це саме той період, який ви вивчали.

За цей час у світі відбулися значні зрушення. Так, у результаті промислового перевороту в Європі, США та Японії відбувся перехід від аграрного до індустріального суспільства. Головним багатством стали заводи й фабрики, копальні та залізниці. Більша частина населення стала жити в містах. Змінилася й соціальна структура суспільства. Крім промисловців і найманих робітників, активно формувався середній клас. Із завершенням промислового

перевороту остаточно утвердилася ринкова економіка.

Соціальні та економічні зрушення супроводжувалися утвердженням нових цінностей — свободи і рівності. Почалося становлення демократії. Лібералізм став панівною течією суспільної думки.

Перетворення наукової картини світу, швидкі зміни художніх стилів у літературі та мистецтві зробили культурне життя особливо яскравим і насиченим. Загалом змінилося місце культури в суспільному житті. Культура стала масовою та почала обслуговувати культурні запити освіченої частини суспільства, яка з кожним роком збільшувалася. Як наслідок, поширилися творчі професії. У свою чергу,

представники культури почали впливати на громадську думку, висловлюючись через засоби масової інформації, що бурхливо розвивалися.

Промисловий переворот забезпечив країнам Заходу економічну й насамперед воєнну перевагу над іншими цивілізаціями та народами. Це зумовило небачену експансію західноєвропейської цивілізації, колонізацію світу та його поділ. На кінець XIX ст. фактично завершилося становлення єдиної світової цивілізації, у центрі якої був Захід, а інші регіони світу перебували на різному ступені залежності.

Проте Нові часи породили й нові проблеми, які повною мірою заявили про себе у XX ст.

Одним із перших постало робітниче питання, яке на тривалий час стало стержнем внутрішньополітичного життя країн Заходу й не тільки. Життєвий рівень робітників був низьким, соціальне становище нестійким, що створювало в них відчуття нерівноправності у трудових відносинах із роботодавцем. Упродовж другої половини XIX ст. сформувалися дві точки зору на розв'язання цієї проблеми. Революційні соціалісти (марксистки) вважали, що все лихо ховається у приватній власності. Знищення її та перебудова суспільних відносин на основі суспільної власності — це шлях до щастя та гармонії.

Натомість ліберальні соціалісти (реформісти) виступали за проведення соціальних реформ і встановлення справедливих умов праці. Такі перетворення не передбачали докорінної зміни політичного ладу, але зміцнювали роль держави в економічному та суспільному житті. Зрештою ці два шляхи вилилися в експеримент із побудовою комунізму на землях колишньої Російської імперії, країн Східної Європи та Азії, а на Заході — у становлення моделі держави «загального благоденства».

Гостро стояло й національне питання, що призвело до активізації масштабних національних рухів і появи на руїнах імперій національних держав. Проте їхні кордони не завжди збігалися з межами розселення народів, що викликало проблему національних меншин. До того ж ідеї націоналізму вступали в протиріччя з провідною ідеєю лібералізму — свободою.

У XIX ст. відбувся новий поворот і в міжнародних відносинах. Велика французька революція та наполеонівські війни знищили

систему протизваг і балансу сил. Спроба сформувати континентальну систему безпеки, де домінували імперії, які намагалися усталити систему, що склалася, не мала успіху. Визначальним ставав чинник «хто сильніший, того й правда». Щоб протистояти один одному, країни розпочали гонку озброєнь і стали шукати союзників. Зрештою це зумовило появу постійних воєнно-політичних об'єднань — Троїстого союзу й Антанти. Суперечності між ними призвели до Першої світової війни.

Промисловий переворот сприяв рішучим змінам у воєнній справі. Машинне виробництво зробило можливим створення масових армій. Тепер велич держав залежала не від могутності армії, а від потужності економіки. Уже перші воєнні конфлікти із застосуванням нових видів зброї показали, що війна стає більш руйнівною, зачіпає всі прошарки суспільства, наражає на небезпеку цілі держави і народи.

Колоніальна експансія Заходу мала воєнну, політичну та економічну форми. Проте нав'язування чужих цінностей породжувало опір. Спроба країн Азії, Африки запозичувати в європейців окремі елементи для модернізації свого суспільства, щоб протистояти європейцям, не мала успіху. Єдиною азіатською країною, яка змогла творчо переробити європейський та американський досвід, була Японія. Завдяки реформам вона приєдналася до групи великих держав і сама долучилася до колоніальної експансії.

Масштабні народні виступи, які захищали традиційні цінності (повстання сипаїв, тайпів, іхетуанів тощо), досить легко придушувалися європейською перевагою у воєнній сфері. Зрештою наприкінці XIX — на початку XX ст. у країнах Азії та Африки виникли національні рухи, які намагалися поєднати ідеї модернізації з національними цінностями.

Таким чином, «довге» XIX століття стало часом небачених раніше змін в історії, утвердження цінностей, без яких неможливо уявити сучасний світ, — свободи, демократії, ринкової економіки.

Натомість XX століття отримало у спадок не тільки нові можливості, які відкрила наука, багатства й добробут, створені промисловістю, а й нові гострі проблеми: робітниче питання, піднесення націоналізму і національно-визвольних рухів, зростання мілітаризму та міжнародну напругу.

Плани-схеми для організації самостійної роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
6. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
7. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на складений план, а потім без нього.
8. Підготуйте відповіді на запитання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор (авторка)?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо).
2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть їх.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перед тим як записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти тези

(Тези — коротко сформульовані основні положення статті, повідомлення, доповіді тощо.)

1. Прочитайте текст, до якого вам необхідно скласти тези.
2. Поділіть текст на логічно завершені частини та дайте їм назви, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які коротко розкривають пункти плану, та запишіть їх.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
  - 1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
  - 2) Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
  - 3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
  - 1) Як особисті якості й риси характеру діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
  - 2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
  - 1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
  - 2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?

- 3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
  - 4) Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
  - 5) Якими були наслідки його (її) діяльності: а) для сучасників; б) для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
- 1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
  - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як скласти порівняльну характеристику історичних подій та процесів

1. Подумайте, за якими ознаками можна скласти уявлення про подібність і відмінність певних подій або процесів.
2. У якій послідовності краще розташувати ці ознаки? Чому?
3. Визначте спільні риси історичних подій і процесів, що порівнюються.
4. Визначте відмінності.
5. Зробіть висновки.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи та логіку наведених доказів.

4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви посіли саме таку позицію.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
2. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи, та опрацюйте її.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як написати есе

1. Вивчіть відповідний теоретичний матеріал за темою есе.
2. Продумайте, у чому може полягати актуальність заявленої теми.
3. Складіть план у вигляді тез, сформулюйте думки та ідеї, що виникли у вас з приводу теми.
4. Виділіть ключову тезу й визначте свою позицію щодо неї.
5. Напишіть есе в чорновому варіанті, дотримуючись оптимальної структури.
6. Проаналізуйте зміст написаного.
7. Перевірте стиль і грамотність, композиційну побудову есе, логічність і послідовність викладеного.
8. Внесіть необхідні зміни й напишіть остаточний варіант.

Основні терміни та поняття

Акціонерне товариство — організаційна форма великих підприємств, капітал, що формується за рахунок об'єднання індивідуальних капіталів членів товариства — акціонерів.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади та пропагує необмежену свободу особистості.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) в РСДРП (із 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Ленінін). Поняття виникло на II з'їзді

РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна отримали більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Бури (африканери) — самоназва голландських, французьких і німецьких колоністів у Південній Африці.

«Вікторіанська доба» — період в історії Англії (друга половина XIX ст.), коли вона досягла найбільшої могутності й стабільного внутрішнього становища. Припала на правління королеви Вікторії.

Гомруль («самоуправління») — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Диктатура пролетаріату — у марксизмі: означення влади, яка встановлюється внаслідок революції та здійснюється пролетаріатом на чолі зі своєю партією.

Домініон — самоврядна колонія.

Експансія — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі (територіальна, економічна, політична експансія).

Еліта — соціальний прошарок, що посідає провідне становище в якійсь сфері діяльності.

Емансипація — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва та перехід на цій основі від аграрного до індустріального суспільства.

Капітал — кошти й матеріальні засоби, що приносять прибуток.

Клерикали — прихильники посилення позицій релігії та церкви в політичному, духовному житті суспільства.

Колонія — країна, територія, що позбавлена політичної, економічної самостійності та перебуває під владою іноземної держави — метрополії.

Консерватизм — сукупність різноманітних ідейно-політичних та культурних течій, що спираються на ідею традицій і спадкоємності в соціальному та культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного розвитку. Протистояв лібералізму й соціалізму.

Лібералізм — ідейна та громадсько-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII—XVIII ст. і проголошувала принципи громадянських, політичних та економічних свобод. У XIX — на початку XX ст. сформувався її головні положення: громадянське суспільство, права і свободи людини, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі.

Марксизм — філософське, економічне та політичне вчення, основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс.

Мілітаризм — політика нарощування воєнної могутності держави.

Модернізація — зміни в суспільстві, пов'язані з необхідністю перетворення всіх сфер життя відповідно до вимог сучасності.

Націоналізм — ідеологія й політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, ідеологічних та інших проблем, що виникають у процесі міжнаціонального спілкування всередині країни.

Опозиція — партія або група, що виступає врозрід із думкою більшості або панівною думкою та висуває альтернативну політику, інший спосіб розв'язання проблем.

Пангерманізм — політична доктрина, яка затверджує перевагу німецької нації над іншими й доводить необхідність її панування. Гасло — «Натиск на Схід».

Парламентаризм — система державної влади, за якої чітко розподілено функції законодавчої та виконавчої влади за вирішальної ролі парламенту. Парламент виступає в цій системі як суб'єкт і об'єкт політичної боротьби та пов'язаний з існуючими в країні традиційними уявленнями про демократію.

Ревізіонізм — перегляд, переробка під впливом умов, що змінюються, будь-яких вчень, політичних принципів і настанов.

Реформізм — політична течія кінця XIX — початку XX ст. Її представники виступали за поступове перетворення суспільства за допомогою послідовних реформ, за втілення принципу соціальної справедливості й гармонії суспільних відносин.

«Сатьяграха» («впертість в істині») — специфічна форма національно-визвольної боротьби в Індії, насильницький опір владі.

«Свадеші» — рух бойкоту англійських товарів в Індії.

Страйк — форма боротьби робітників за свої права; припинення роботи аж до задоволення вимог економічного чи політичного характеру.

Суфражизм — рух за виборчі права жінок; найбільшого поширення набув в Англії та США наприкінці XIX — на початку XX ст.

Сфера впливу — частина території (однієї країни чи регіону, до якого входять кілька країн), на яку поширюється вплив (політичний, економічний) іншої держави.

Загальна хронологія подій

Дата	Подія
1789—1799 рр.	Велика французька революція кінця XVIII ст.
26 серпня 1789 р.	Прийняття «Декларації прав людини і громадянина» у Франції
9—10 листопада 1799 р.	Установлення Консульства у Франції
1804 р.	Установлення Першої імперії у Франції. Прийняття «Цивільного кодексу» Наполеона
1810—1826 рр.	Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці
1814—1815 рр.	Діяльність Віденського конгресу
1814—1830 рр.	Реставрація влади Бурбонів у Франції
20 березня — 22 червня 1815 р.	«Сто днів» Наполеона
26 вересня 1815 р.	Заснування Священного союзу
1820—1821 рр.	Революції в Неаполітанському й Сардинському королівствах
2 грудня 1823 р.	Проголошення «доктрини Монро»
27—29 липня 1830 р.	Липнева революція у Франції
1830 р.	Бельгійська революція
1830—1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1831 р.	Заснування організації «Молода Італія»
1832 р.	Перша парламентська реформа у Великій Британії
1834 р.	Заснування товариства «Молода Німеччина»
1837—1901 рр.	Правління англійської королеви Вікторії («Вікторіанська доба»)
1836—1848 рр.	Чартистський рух у Великій Британії
1848—1849 рр.	«Весна народів»: революційні події в країнах Західної Європи
25 лютого 1848 р.	Проголошення Другої республіки у Франції
1850—1864 рр.	Повстання тайпівів
1853—1856 рр.	Кримська війна
1857—1858 рр.	Повстання сипаїв в Індії
1861 р.	Проголошення королівства Італія
1861—1865 рр.	Громадянська війна в США
1861—1874 рр.	Період «Великих реформ» у Росії
1867 р.	Створення Австро-Угорщини
1868 р.	Друга парламентська реформа у Великій Британії
1869 р.	Завершення будівництва Суецького каналу
1870 р.	Завершення об'єднання Італії

Дата	Подія
1870—1871 рр.	Франко-німецька (франко-пруська) війна
4 вересня 1870 р.	Проголошення Третьої республіки у Франції
Березень—травень 1871 р.	Повстання в Парижі. Паризька комуна
1871 р.	Створення Німецької імперії. Прийняття Конституції
1871—1890 рр.	Канцлерство О. фон Бісмарка
1873, 1875 рр.	«Франко-німецькі військові тривоги»
1875 р.	Прийняття Конституції Третьої республіки у Франції
1877—1878 рр.	Російсько-турецька війна
1878 р.	Берлінський конгрес
1882 р.	Установлення контролю Англії над Єгиптом
1882 р.	Укладення Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією Троїстого союзу
1884 р.	Третя парламентська реформа у Великій Британії
1885 р.	Заснування партії Індійський національний конгрес (ІНК)
1889 р.	Створення Другого інтернаціоналу
1890 р.	Антитрестівський закон Дж. Шермана в США
90-ті рр. XIX ст.	Завершення промислового перевороту в Росії
1891—1893 рр.	Франко-російський союз
1894—1895 рр.	Японо-китайська війна
1895 р.	Народження кінематографа
1898 р.	Іспано-американська війна
1899—1902 рр.	Англо-бурська війна
1903—1914 рр.	«Ера Джолітті» в Італії
1904 р.	Англо-французька угода (Антанта)
1904—1905 рр.	Російсько-японська війна
1905—1906 рр.	Перша марокканська криза
1905—1907 рр.	Перша російська революція
1906—1910 рр.	Століпінська аграрна реформа
1907 р.	Запровадження загального виборчого права для чоловіків в Австро-Угорщині
1907 р.	Англо-російська угода
1908 р.	Боснійська криза
1911 р.	Друга марокканська криза
1911 р.	Італо-турецька війна

Передмова.....	3
§ 1. Вступ. Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії ..	5
РОЗДІЛ I. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА наприкінці XVIII — на початку XIX ст.	
§ 2—3. Початок Великої французької революції кінця XVIII ст.	13
§ 4. Завершення Великої французької революції	21
§ 5—6. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта	28
§ 7. Наполеонівські війни та їх наслідки.....	37
Практичне заняття. Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона	42
РОЗДІЛ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815—1870 рр.)	
§ 8. Початок становлення індустріального суспільства. Спроби осмислення нової дійсності: основні ідеологічні концепції	43
Практичне заняття. Суспільні наслідки промислового перевороту. Зміни в житті й побуті різних верств населення	49
§ 9. Велика Британія.....	55
§ 10—11. Франція. Бельгійська революція.....	61
§ 12—13. Німеччина та Італія	68
§ 14—15. Австрійська та Російська імперії	75
§ 16. Революції 1848—1849 рр.	84
§ 17—18. Об'єднання Німеччини. Об'єднання Італії	92
§ 19. Сполучені Штати Америки.....	99
§ 20. Утворення незалежних держав у Латинській Америці.....	111
Узагальнення знань за розділом I «Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.» та розділом II «Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815—1870 рр.)».....	119
РОЗДІЛ III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА в останній третині XIX — на початку XX ст.	
§ 21. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки.....	120
Практичне заняття. Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності	127

§ 22—23.	Франція	130
§ 24.	Німеччина	142
§ 25—26.	Велика Британія.....	149
§ 27.	Італія	155
§ 28.	Сполучені Штати Америки.....	159
§ 29—30.	Російська імперія	165
§ 31—32.	Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах.....	181
	Узагальнення знань за розділом III «Європа та Америка в останній третині XIX — на початку XX ст.»	192

РОЗДІЛ IV. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 33.	Японія.....	193
§ 34.	Країни Азії. Китай.....	200
§ 35—36.	Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р. Спроби модернізації Ірану (Персії). Революція 1905—1911 рр.....	207
	Практичне заняття. Британське володарювання в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів	213
§ 37.	Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.	221

РОЗДІЛ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (кінець XVIII — початок XX ст.)

§ 38—39.	Наука і техніка.....	227
§ 40—41.	Література та мистецтво.....	236
	Практичне заняття. Зародження масової культури	247
	Узагальнення знань за розділом IV «Пробудження Азії. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.) та розділом V «Розвиток культури (кінець XVIII — початок XX ст.)»	248
	Узагальнення до курсу. Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття	248

ДОДАТКИ

Плани-схеми для організації самостійної роботи	250
Основні терміни та поняття	251
Загальна хронологія подій.....	253

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

**«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ»**
підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельнікова*
Художник *О. С. Юхтман*
Художнє оформлення *В. І. Труфен*
Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 22.06.2017. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 34,94.
Тираж 3590 прим. Зам. №238-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057)703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

9

Всесвітня історія

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

Особливості підручника:

- поєднання наукового підходу і доступності викладу матеріалу дозволить кожному зануритися у важливу епоху в історії людства — Новий час
- сюжетні ілюстрації, портрети видатних діячів створять цілісне уявлення про події минулого та їх учасників
- пошукові та творчі завдання розвиватимуть уміння аналізувати події й висловлювати власну точку зору

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожним розділом
- ознайомитися з додатковими відомостями, пов'язаними зі змістом параграфів

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-3371-3

9 786170 933713

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

